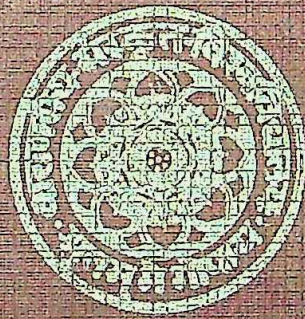

सर्वसौम्य-ग्रन्थमाला

(९८)

स्कन्दशरीरकम्

वाराणसी संस्कृत विश्वविद्यालयः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Phone : 236891

Chaukhamba Sanskrit Pratishthan,

P B No. 2113,

88, U.A. Jay Nagar, Bungalow Road,

610007.

SARASVATĪ BHAVANA GRANTHAMĀLĀ

Vol. 98

General Editor

Baladeva Upādhyāya

Director, Research Institute,

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,

Varanasi.

SKANDASHĀRĪRAKAM

Edited by

Shri Gaṇeshadatta Pāṭhaka

Head of the Jyotish Department

J. M. Goyanaka Sanskrit Mahavidyalaya

Lalita Ghat, Varanasi

VARANASI

1968

Published by:
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Printed by:
Vidyavilas Press,
Choukhamba, Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(१८)

प्रधानसम्पादकः

श्रीबलदेव उपाध्यायः

अनुसन्धानसंस्थानसञ्चालकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वाराणसी

स्कन्दशारीरकम्

सम्पादकः

श्रीगणेशदत्तपाठकः

ज्योतिषविभागाध्यक्षः

जो० म० गोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयः

ललिताघाट, वाराणसी

वाराणस्याम्

१८९० तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्—

प्रकाशनविभागः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वाराणसी-२

मूल्यम्—१५) पञ्चदशरूप्यकाणि ।

प्रास्ताविकम्

अथेदानीं स्कान्दशारीरकमित्याख्यया प्रख्यातं प्रमेयबहुलं ग्रन्थमिमं प्रकाशयन् प्रमोदमतुलमावहामि । सामुद्रिकशास्त्रमधिकृत्य केनाप्यज्ञातनाम्ना विदुषा निर्मितोऽयं ग्रन्थो भूयसीं स्वकीयां विशिष्टतामाधत्ते । सुकृतदुष्कृतयोरिष्टानिष्टप्राप्तिसाधनयोरनुभवायतने शरीरे समुद्बुद्धितानि रेखादीनि चिह्नानि समवलम्ब्य इष्टानिष्टपरिज्ञानपुरःसरं विश्वकल्याणसाधकमिदं शास्त्रं कस्य मानवस्य नाभीष्टतमं वर्तते । तत्र भगवता स्कन्देन लोककल्याणाय दृष्टं भूतले समवतारितं च ज्योतिस्तन्त्रविषयमनुरुध्य निर्मितोऽयं ग्रन्थः 'स्कान्दशारीरकम्' इत्यनुरूपामाख्यां धत्ते । स्कन्देन दृष्टमिति स्कान्दम् । शरीरस्थ-रेखादिलक्षणज्ञानोपेतं शारीरिकमिति ग्रन्थस्यास्य समुचितैषा संज्ञेति प्रतीमः । ग्रन्थस्या-रम्भे पद्यादस्मादनुमीयते यदस्य ग्रन्थस्य लेखालक्षण(रेखालक्षण)मिति नामकरणं ग्रन्थकर्तुरभीप्सतमं वर्तते । तच्च पद्यमधो निर्दिश्यते—

धर्माधर्मपरीपाको लेखाभिव्यज्यते नृणाम् ।

इति प्रकाशितास्तासां लक्षणं प्रविविच्यते ॥

अस्मिन् ग्रन्थे भवन्ति अष्टावध्यायाः । ते च—

(१) संज्ञा ।

(२) संकीर्णरेखालक्षणम् ।

(३) स्थानानां स्थानविशेषनियतानां रेखाणां तद्गतवर्णानां च लक्षणफलनिर्देशः ।

(४) नियतगतानां रेखाणां लक्षणम् ।

(५) मुखगतरेखाणां निम्नोन्नतभागानां च लक्षणम् ।

(६) कण्ठादवर्गागतानां लक्षणानि फलं च ।

(७) विप्रकीर्णरेखालक्षणम् ।

(८) तटस्थचेष्टादिलक्षणम् ।

ग्रन्थकर्तुर्नामादिविषये न किमपि संविज्ञानं वर्तते । व्याख्याकर्तुरपि नाम न ग्रन्थे कापि निर्दिष्टमिति तज्ज्ञानसाधने न किमपि साधनं समुपलभ्यते । व्याख्याकर्तुर्वचन-

(ख)

मिदमनुमापयति यदयं ग्रन्थो मूलग्रन्थस्योत्तरखण्डतामेव भजते, पूर्वखण्डस्य विषयो-
पन्यासस्त्वितो विभिन्न एवास्ते । तच्च वचनमिदम्—

“तत्र प्रथमं बाह्यज्योतिर्मयसूर्यादिग्रहरूपेण परिणतस्य सुकृतदुष्कृतांशस्य तत्त-
दिष्टादिलक्षणं फलं विदधतः सूचयतश्च तारतम्येन स्थितस्य विशेषसिद्धिर्ज्योतिःशास्त्रेण
विभज्य पूर्वखण्डे प्रदर्शिताऽस्माभिः” (तृतीयपृष्ठे) ।

इत्थं प्रतीयते यत् सूर्यादिग्रहा बाह्यज्योतिर्मयाः, शरीरस्थरेखादिका आध्यात्मिक-
ज्योतिर्मयाः । द्वयोः परीक्षणेनैव मानवानां जीवनगत्या ज्ञानं कर्तुं पारयन्ति ज्योतिर्विदः ।
अत एव रेखालक्षणात्मकमिदं पुस्तकमुत्तरखण्डरूपमेव भजते । अनेन कथनेन विषयस्य
माहात्म्यं सम्यक् प्रतिपादितं भवति ।

व्याख्याकर्तुरपि नाम कुत्रापि व्याख्यायां नोपलभ्यते, परन्तु व्याख्यायां मलया-
लमभाषायामुपनिबद्धानंशान् विलोकयतो न परोक्षं विवेचकस्य यदस्या रचयिता नूनमेव
कैरलभाषाभिज्ञः कैरलदेशवास्तव्यः कश्चिद् विद्वानेव वर्तते ।

प्रस्तावनातः प्रतीयते यदस्य ग्रन्थस्य मूलप्रतिः १६३६ ईशवीये वर्षे श्रीमता
रङ्गस्वामि-एयङ्गारमहोदयेन समानीता सम्पादनाय दत्ता च । परन्तु दुर्दैववशात् तदानी-
मेव मुद्रितचरोऽप्येष ग्रन्थो न प्रकाशमनीयत । अस्मिन्नेवान्तराले १६३८ ईशवीये वर्षे
अनन्तशयनग्रन्थमालायां प्रकाशितोऽभूदयं ग्रन्थः । अत एव दीर्घेण विलम्बेनापि
प्रकाश्यमानोऽयं ग्रन्थो विदुषां विशेषतो ज्योतिर्विदां प्रमोदाय भविष्यतीति ध्रुवं
विश्वसिमः ।

श्रीमद्भिर्गणेशदत्तपाठकैर्महता परिश्रमेण संशोधनादिकं विधाय विशदया प्रस्ता-
वनया मण्डितोऽयं ग्रन्थः सम्यक् संपादित इति तेऽस्माकं प्रभूतान् धन्यवादानर्हन्ति ।
रेखाशास्त्रजिज्ञासूनां विदुषां प्रभूतोपकारायेदं प्रकाशनं नूनं भविष्यतीत्याशासानोऽयं
जनः पल्लवनाद् विरमति ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये
माघपूर्णिमायाम्, सं० २०२४
१४-२-६८

बलदेव उपाध्यायः

अनुसन्धानसंस्थानम्

सञ्चालकः

उपोद्घातः

या जातिर्विद्या संस्कृतिर्वा प्राचीना भवति तस्या इतिहास आश्चर्यमयो भवति । न भवति तत्र बुद्धेः प्रवेशः । बुद्धिः प्रत्यक्षेण, अनुमित्या, उपमित्या, शब्देन वा ऐतिह्यं प्रकाशयति । यन्न प्रत्यक्षम्, न यत्र प्रत्यक्षलिङ्गता, नोपमानम्, केवलं शब्द एव प्रमाणरूपेणोपतिष्ठते, तत्र कः कं विश्वस्यात्, कस्य वचनं प्रमाणं भवेत् ? लोके, अयं चन्द्रो भगवतः कन्यकात्वेन प्रसिद्धः, तस्य प्रामाण्यं कुतो न स्वीक्रियेत ? इति बहुभिस्तर्कैः शब्दस्य प्रमाकरणत्वे सिद्धेऽपि कस्य शब्दः प्रमाणमिति विवादस्य सत्त्वे भारतीयानां सभ्यता प्राचीना, तेषां बुद्धिर्विवेको धार्मिकी भावना च सत्या इति को विश्वसिति ? तथाऽपि विवेचकैः सभ्यतायाः संस्कृतेश्च विकासः, तस्या विकासस्थानं भारतम्, तत्र च वेद एवाङ्गीकृतः ।

वेदो ग्रन्थसमूहो ज्ञानराशिः । तत एव सर्वेषां धर्माणाम्, सर्वासां विद्यानां च प्रादुर्भावः । अयं वेदश्चतुर्धा विभक्तः । तत्र ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेद इति चत्वारः । तत्राप्येकस्यापि वेदस्यैकेन ऋषिणा अनभ्यासाद् वेदास्ते शाखिनो विहिताः । तेषु ऋग्वेद एकविंशतिशाखः, यजुर्वेदः शतशाखः, सामवेदः सहस्रशाखः, अथर्ववेदो नवशाखः । एवमुपवेदादि ।

अस्य वेदस्य षडङ्गानि—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, छन्दः, निरुक्तम्, ज्यौतिषं चेति ।

तत्र शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा ।

कल्पः—कल्प्यते समर्थ्यते इति कल्पः । मन्त्रविनियोगेन कृत्यानुष्ठानमुपदिशतीति कल्प आवश्यकः ।

व्याकरणम्—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेणासमन्तात् शब्दान् करोतीति व्याकरणम् । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति वा व्याकरणम् । पाणिन्यादिमुनिप्रणीतो ग्रन्थराशिः ।

(२)

निरुक्तम्—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् ।

छन्दः—वेदेषु छन्दसां ज्ञानायावश्यकत्वम् । छन्दश्च छादनाद् भवति ।

ज्योतिषम्—यज्ञकालार्थसिद्धये । श्रूयन्ते च मासपक्षतिथिकालनक्षत्र-
तिथयः । इदं च शास्त्रं वेदस्य नेत्रमित्युच्यते । यद्यप्यङ्गसहितस्यैवाङ्गिन
उत्पत्तिर्दृश्यते लोके, तथैव वेदेऽपि; आदिभूतस्य वेदस्येमान्यङ्गान्यनादि-
भूतानीति शक्यते वक्तुम्, तथाप्याधुनिकैर्या काकदन्तपरीक्षा क्रियते, तत्र
विधिमनुसृत्य किमपि विचार्यते ।

ज्योतिषस्योदयः

अस्य शास्त्रस्योदयकालः कः ? अयं प्रश्नोऽसमाधेयो वर्तते, यतो
जगत् उत्पत्तौ सूर्योदयं प्रथमं कारणमामनन्ति विद्वांसः । तत्र यः प्रथमो
ज्ञाता स तत् आरभ्यैव नक्षत्रदर्शो भविष्यति । यजुर्वेदे नक्षत्रदर्शं^१ इति ज्योति-
र्विदः संज्ञा दृश्यते । इयं विद्या तत्र तत्र ग्रन्थेषु नक्षत्रविद्यानाम्ना प्रसिद्धा
वर्तते । नाक्षत्रिकपदेन च ज्योतिर्विद उच्यन्ते । वेदेषु वर्षमासाधि-
मासादीनां नामानि दृश्यन्ते^२ । मासानां नामानि नक्षत्रनाम्ना व्यपदिश्यन्ते
स्म^३ । ऐतरेयब्राह्मणे तिथेर्लक्षणम्—“यां पर्यस्तमियादभ्युदियादिति सा तिथिः ।”
ऐ० ब्रा० ३२, १० । एवं नक्षत्राणां नामान्यपि वेदेषु दृश्यन्ते^४ । एवं ज्योतिः-
शास्त्रस्य प्राचीनताविषये इदं वक्तुं शक्यते यद् यदा अन्यदेशेषु जना जाङ्ग-
लिका आसन्, तदाऽत्र भारते नक्षत्रविद्यायाः पूर्णः परिचय आसीदिति ।

त्रिशाखात्वं ज्योतिषस्य

इदमनुरूप्य विद्वद्भिरस्य त्रिशाखात्वं प्रतिष्ठापितम्—सिद्धान्तः, संहिता,
होराश्चेति । प्राचीनाचार्यानुसारं मुख्यत्वेन द्वौ भागौ स्तो ज्योतिषशास्त्रस्य ।
तत्र गणितेन ग्रहगतिर्गण्यते । तेन तत्तद्ग्रहस्य प्रकाशः प्रभावो वा
क्रियता कालेन भूमावागच्छतीति निर्णीयते । सिद्धान्तस्थापनेऽस्य साहाय्य-

१. प्रशानाय नक्षत्रदर्शम्—माध्यन्दिनसं० ३०, १० । २. तै० ब्रा० ३, ११, ७ । ३. तै० ब्रा० १, १, २, ८ ।

४. तै० सं० ४, ४, १० । अथ० सं० १९, ७ ।

(३)

मतीवावश्यकम् । सिद्धान्तेन गणितम्, गणितेन सिद्धान्तः । इत्थमन्योन्याश्रयत्वाद् गणितं सिद्धान्तं वा पृथगप्यपृथगेव भासते । फलितमेवोभयोः फलितम् । अन्यथा ज्योतिषो जलताडनवद् नैरर्थक्यं स्यात् । एतावेवाङ्गलैः 'एस्ट्रोनोमी, एस्ट्रालाजी' नाम्ना व्यपदिश्येते । एतेनेदमायातम्—येन प्रकारेण ग्रहाणां गतिः स्थितिश्च ज्ञायेते स प्रकारः सिद्धान्तः; येन तत्स्थानस्थितैर्ग्रहैर्जगति शुभाशुभं ज्ञायते स प्रकारो होरा वा फलित-ज्यौतिषमिति ।

अत एव भारतीयेषु काव्येषु, नाटकेषु, कर्मकाण्डेषु, दैनिकेषु व्यवहारेषु, कृषिकर्मसु सर्वत्र मानवजीवनेषु ज्यौतिषस्य महान् प्रचारो जातः । एनमाधारीकृत्य भारतीयः समाजः सञ्चालित आसीत् । येन सुखं शान्तिश्चास्ताम् ।

ज्यौतिषस्य प्राचीनत्वम्

प्राचीने भारते, अर्थात् सभ्यताया आदिकाल एव ज्यौतिषस्य चर्चा लभ्यते । वेद आर्याणामादिमो ग्रन्थो मन्यते । वेदमन्त्राणामर्थावगमाय प्राचीनैर्महर्षिभिरनेके ग्रन्था निर्मिताः । ते सामूहिकरूपेण ब्राह्मणपदेन व्यपदिश्यन्ते । वेदमन्त्राणामध्ययनाय छन्दोज्ञानमपेक्षितम् । यथा वैदिक-पदपदार्थावबोधाय व्याकरणनिरुक्तयोरपेक्षा, तथैव वेदमन्त्राणामुपयोगाय ज्यौतिषस्य कल्पस्य चावश्यकता ।

अर्थाद् वेदाध्ययनाय सहायकरूपेणासां षण्णामप्यङ्गभूतानां व्याकरणादिविद्यानामावश्यकताऽस्ति । एतदर्थमेवासां निर्माणं जातम्, तथा ब्राह्मणनिर्माणकाले एतासां नियमा अपि तेषु तेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सन्निवेशिताः, किन्तु तदनन्तरं विद्वद्भिः सौविध्याय प्रत्येकविषयाणां नियमान् संगृह्य तेषां तेषां विषयाणां पृथक् पृथक् नाम विहितम् । इमान्येव षडङ्गानि कथ्यन्ते । एतेषां क्रमशः इमानि नामानि सन्ति—(१) शिक्षा, (२) व्याकरणम्, (३) निरुक्तम्, (४) ज्यौतिषम्, (५) कल्पः, (६) छन्दश्च । इमानि च क्रमशो वेदस्य नासामुखे कर्णो नेत्रे करौ पादौ च मन्यन्ते । सम्पूर्णे शरीरे नेत्रयोः

(४)

स्थानं कियद् वैशिष्ट्यमावहतीति सर्वैर्विदितमेव, अर्थात् सम्पूर्णं शरीरे सत्यपि, नेत्रे विना प्राणी अकिञ्चित्करो भवति ।

यजुर्वेदस्याध्ययनेनेदं सम्यक्प्रकारेण ज्ञानं भवति यद् ऋषीणामुत्तराय-
णादेर्गतेर्ज्ञानं सुचारुरूपेणाभवत् । यथा—

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।

सार्पार्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥

गोपथे सूर्यस्य, पृथ्व्याः, दिनस्य रात्रीणां च चर्चा वर्तते । इत्थमेतरेय-
ब्राह्मणेऽप्युक्तविषयस्य चर्चाऽस्ति । अरववासिभिर्वहुभिर्विदेशीयैश्च
विद्वद्भिरिदं स्पष्टं दर्शितमस्ति यद् ज्योतिषस्य विकाशो भारतवर्षे एवा-
भवत् । नैतावन्मात्रम्, किन्तु बीजगणितरेखागणितयोरप्याविष्कारोऽ-
त्रैव बभूव । इतिहासेनेदं ज्ञातं भवति यद् भारतवासिनां ग्रीकपर्सियन्-
अरेबियनादिभिर्विदेशीयैः सम्पर्कोऽभवत् । सम्भाव्यते यत् तस्मिन् काले
विदेशीयानां संसर्गेण विदेशीयानां विद्यानां प्रभावो भारतवर्षे जातः, किन्तु
अनेनायं न सम्भवो यत् कस्या अपि विद्यायाः प्रभावस्तस्मिन् देशे आमूलं
परिवर्तनं कुर्यात् । ग्रीका निजादर्शने बहुपूर्वकालमेवैकमुद्देगमिवोदपादयन्,
परन्त्वस्मात् कालाद् भारतवर्षे प्रमुखाणां विद्यानां प्रादुर्भावो जातः ।
अन्यथा कस्यामपि भाषायामङ्कगणने सहस्रपर्यन्तमङ्का न सन्ति, किन्तु
भारतेऽष्टादशमङ्कपर्यन्तस्य संख्याङ्कानां गणनाय शब्दाः सन्ति, तथा
चान्तिमोऽङ्कः परार्धः कथ्यते ।

आर्षग्रन्थसूर्यसिद्धान्तस्य रचनाकालविषये विचारः क्रियेत चेदुक्तग्रन्थस्य
मध्यमाधिकारस्थाभ्यां २२-२३ श्लोकाभ्यामिदं ज्ञायते यद् ग्रन्थरचनाकाले
सत्ययुगस्य समाप्तिरासीत्, वर्तमानकालस्य सन्धिना सह षड् मनवः समाप्ताः ।
वर्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे २७ युगानां समाप्तिः, २८ तमं सत्ययुगमपि
समाप्तमभवत् । अतश्चेत् त्रेताद्वापरयोश्च माने २०२३ वैक्रमाब्दस्य १८८८
शकाब्दस्य १९६६ ईशवीयस्य कलियुगस्य गताब्दाः ५०६७ संयुक्ताः स्युस्तदा
सूर्यसिद्धान्तनिर्माणकालः स्पष्टो भविष्यति । उक्तविधिना त्रेताया मानम्

(५)

१९९६००० सौरवर्षाणि, द्वापरस्य मानम् ८६४००० सौरवर्षाणि, २०२३ वैक्रमाब्दे गतकलेर्मानं च ५०६७ सौरवर्षाणि । इमानि सर्वाणि संयुक्तानि २१६५०६७ सौरवर्षपूर्वमस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः । उक्तग्रन्थो ज्यौतिषस्य प्रमुखसिद्धान्तग्रन्थोऽस्ति । अस्मिन् सिद्धान्तोक्तलक्षणस्य सर्वे विषयाः, सन्ति । अर्थादाकर्षणशक्त्यादीन् यानद्य विज्ञानवेत्तारः स्वकीयमेकं नवीनमाविष्कारं कथयन्ति तत् सर्वमस्मिन्नस्ति, उपर्युक्तप्रमाणानन्तरमपि चेत् कश्चिदिदं कथयेद् यद् भारतीया गणितविद्यामरवदेशादेव ज्ञातवन्तस्तर्ह्ययं महान् भ्रमः ?

ज्यौतिषशास्त्रस्यापरमङ्गं होरास्कन्धः, अथवा फलितज्यौतिषं वर्तते । आधुनिके काले विज्ञानेन सम्बद्धानां सुखसामग्रीणां (तार-रेल-आदीनाम्) ज्ञानार्थं विज्ञानाध्ययनस्यावश्यकता भविष्यति, तथैव फलितस्कन्धविषये वेदोपनिषद्-रामायण-महाभारतादिग्रन्थैरिदं ज्ञातुं शक्यते यदुक्तसमयेऽस्याधिकः प्रचार आसीत् । अस्मिन् जनानां प्रचुरा श्रद्धा अभवत् । ततो निश्चितमिदं यद् ज्यौतिषशास्त्रं वेदस्य प्रधानमङ्गं नेत्रमस्ति । वेदेष्वपीदं लिखितमस्ति यदमुके मासे उपकर्मणः शिक्षायाश्चारम्भः कार्यः । यज्ञानां प्रारम्भसमाप्त्योश्च शुभावसराणामपि स्पष्टमुल्लेखोऽस्ति । वाल्मीकीयरामायणे श्रीरामचन्द्रादीनां जन्मकालिकग्रहाणां ग्रहस्थितेश्च वर्णनेन फलितज्यौतिषस्य सत्ता प्रमाणिता भवति । महाभारतस्यानुशासनभीष्मपर्वणोरवलोकनेन ज्ञायते यत् तस्मिन् समये नक्षत्राणां ग्रहाणां च प्रधानता आसीत् । अनेकेषु स्थलेष्वयं कथा प्राप्यते यदमुकस्य नक्षत्रस्य स्वामी इयं देवता अस्ति । अस्मिन् नक्षत्रे कृतेन दानेनेदं फलं भविष्यति । भीष्मपितामहः शरशय्यायां स्थितः शरीरत्यागाद्योत्तरायणस्य प्रतीक्षामकरोत् । ग्रहाणां कतिपयैर्नक्षत्रैः सह युतिरशुभाय कल्प्यते स्म । अस्य बहवो दृष्टान्ता भीष्मोद्योगपर्वणोः सन्ति । यदा कस्मिन्नपि कार्यविशेषे तस्योपादेयता आध्यात्मिकी वा शारीरिकी वा सांसारिकी वा भवेत् तावत् तस्मिन् विश्वासो न भवति, यावत् तं प्रति प्रयत्नशीलः परिश्रमशीलश्च न भवेत् । यदि तत् सत्यं नाभविष्यत् तर्हि पुष्पकविमानस्य कथानकं शृण्वद्भिरद्य वायुयानानि विरचितानि नाभविष्यन् । यदि ज्यौतिषविद्या

(६)

केवलं तिथीनां संख्याज्ञानार्थमेव विरचिता स्यात् तदा भारतवर्षस्य प्राचीना महर्षयः संसारातिदूरे हिंस्रपशुभिः समाकीर्णे तपोवने विविधप्रकारकं कष्टमनुभूय आधिभौतिकताया अलौकिकसाधनभूतस्यास्य शास्त्रस्य सम्यग् विकासाय प्रयत्नशीला नाभविष्यन् ।

अस्य विभागस्यापि बह्व्यः शाखाः सन्ति । यथा स्वरः, केरलम्, होरा, राकुनम्, रमलम्, सामुद्रिकम् । प्राचीनसमये महर्षयः सामुद्रिकशास्त्रेण पुरुषस्य शुभाशुभफलानां निर्देशमकुर्वन् । एतद् लक्षणशास्त्रमपि कथयन्ति । इदं शास्त्रं समुद्राज्जातम् (समुद्रमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः) अनया व्युत्पत्त्या महा-सामुद्रिकग्रन्थस्य चावलोकनेन ज्ञायते यद् गङ्गायाः समुद्रस्य च संवाद-रूपमिदमस्ति । तथा हि श्रीसमुद्र उवाच—

आदौ श्रीरप्येवमेव हि कृतं प्रश्नं त्वया यत्कृतम् ।
विष्णौ सर्वमधीश्वरे हि जगतां पृष्ठं तथा पार्वती ॥
रुद्रे सर्वगते कलासु कुशले विद्युत्प्रभामण्डली ।
तत् सर्वं कथयामि ते सुविमले प्राणाधिके त्वं मम ॥
प्रारब्धं क्रियमाणस्य सञ्चितोऽपि तथा मतः ।
कर्मासौ कथ्यते तज्ज्ञैः सुखदुःखादिदेहकृत् ॥
अतो हि कर्मप्राधान्यं हेतुः सर्वेषु जन्तुषु ।
आकारं प्राप्यते देहे शुभाशुभविनिर्णयः ॥
हस्ते हि प्राप्यते धात्रा कर्ममूलं लिखेत् तु ।
हस्ते शुभाशुभानां च दीर्घा त्वक्षरमालिका ॥
तेषां भूतं भविष्यं च वर्तमानेन यो विधिः ।
ललाटे लिखिता धात्रा विशालाक्षरमालिका ॥
रेखारूपेण तासां हि परिणामो स्वहस्तगः ।
तासां प्रतिनिधिर्देहे प्रतिकालं प्रजायते ॥ इत्यादि ।

अस्यापि फलितज्यौतिषाङ्गभूतस्य शास्त्रस्य उद्गमस्थानं भारतवर्षमेवेति निःसंकोचं कथयितुं शक्यते । यतो हि ये ज्यौतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकाः

(७)

(सूर्यः, छागलेयः, गर्गः, गौतमः, भरद्वाजः, भृगुः, अत्रिः, कश्यपः, बृहस्पतिः, नारदः, पराशरः, व्यासः, कात्यायन इत्यादयः सर्व ऋषयः स्वस्वग्रन्थेष्वस्य स्वरूपस्य प्रतिपादनं कृतवन्तः । महाभारते वाल्मीकीयरामायणे च स्थाने स्थानेऽस्य चर्चा प्राप्यते । यथा महाभारते सुयोधनस्य करचरणयो रेखाणां वर्णनं रामायणस्य सुन्दरकाण्डे हनुमतोक्तं श्रीरामचन्द्रस्य लक्षणानां वर्णनम् । यथा—

त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ।

त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ इत्यादि ।

एवं युद्धकाण्डे सीतायाः कथनं श्रीरामचन्द्रस्य लक्ष्मणस्य च विषये ४८ सर्गे । यथा—

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।

विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्षिता ॥

उचुर्लाक्ष्मणिका ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ।

तेऽथ सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥

इमानि खलु पद्मानि पदयोर्वै कुलस्त्रियः ।

अधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ इत्यादि ।

उपर्युक्तैः प्रमाणैरिदं सिद्धं भवति यत् सामुद्रिकशास्त्रस्योद्गमस्थानं भारतवर्षमेव । ईशातस्त्रिसहस्रवर्षपूर्वमस्य शास्त्रस्य प्रभूतप्रचारो भारते आसीत् । इतश्च चीन-ईरान-यूनान्-मिश्रदेशेष्वस्य प्रचारः प्रसारश्चाभूताम् ।

‘यत्पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे’—अर्थाद् यः पार्थिवशरीरेऽस्ति स एव ब्रह्माण्डे वा विराट्पुरुषस्य शरीरेऽस्ति । यथा वटवृक्षस्यैकस्मिन् फले बहूनि बीजानि भवन्ति; एकस्मिन् बीजे चैको विशालो वृक्षः सूक्ष्मरूपेण स्थितो वर्तते, तथैव मायावच्छिन्नपुरुषशरीरे तस्य सकलब्रह्माण्डनायकस्य कल्पनातीतं सूक्ष्मरूपमस्ति । तस्य प्रकाशाच्चेतनक्रियादेरुद्गमो भवति । अस्य नरशरीरस्याधिष्ठात्री सा देवी, स देवविशेषस्तौ यौ देवलोकमधि-
तिष्ठतः । कर्मेन्द्रियेषु हस्तौ, पादौ चान्यकर्मेन्द्रियाणामपेक्षयाधिकं महत्त्वमावह-

ख

(८)

न्ति । पुरुषस्याधारः पादौ स्तः । मनुष्यः पद्भिरधिष्ठितो भवति । अस्य प्रतिष्ठा-
तत्त्वस्य स्वामी विष्णुर्वर्तते । कर्मेन्द्रियेषु सर्वप्रधानं हस्तौ स्तः, अनयोरधिष्ठाता
इन्द्रोऽस्ति । यदा बालको जान्वोर्बलेन गच्छति, तदा हस्तौ (इन्द्रः) अग्रे
पादौ च (उप + इन्द्रः) पश्चाद् भवन्ति । अत एव विष्णुरुपेन्द्र इति कथ्यते ।

समस्तक्रियात्मकशक्तौ सर्वप्रधानौ हस्तावेव । यथा भगवता गीतायाम्
उक्तम्—“देवानामस्मि वासवः” भ० गी० १०, २२ ।

यथा सदैवैद्यः केवलं नाडीस्पर्शेन सम्पूर्णशरीरस्य कुपितान् दोषान्
वातपित्तकफान् जानाति; यथा केवलं करतलस्य पीतत्वेन, अथबोष्णस्पर्शेन
पीतज्वरो ज्ञायते तथैव हस्तस्य अङ्गुलीनामाकारेण च मानवीयचित्तवृत्ति-
बौद्धिकशक्तिप्रवृत्तीनां च ज्ञानं जायते । प्रत्येककार्यस्य मूले हेतुरवश्यं भवति ।
अयं तर्कसम्मतः सिद्धान्तोऽस्ति । हस्तानामाकृतयो भिन्नाः सन्तीत्यवश्यं
तत्र कोऽपि हेतुर्भविष्यति ।

अस्माकमाचार्यैर्हस्तेष्वनेके भागा निर्धारिताः । ते विभागा इमे
सन्ति—ब्रह्मतीर्थः, पितृतीर्थः, पितृस्थानम्, मातृस्थानम्, भ्रातृस्थानम्, बन्धु-
स्थानम्, विद्यास्थानम्, सुतस्थानम्, करभः, करतलमूलम्, करतलमध्यम् इति ।
प्रत्येकविभागानां कार्यमपि भिन्नं भिन्नं प्रदर्शितम् । एतावन्मात्रमेव नास्ति अपि
त्वङ्गुलीनामपि प्रयोजनविशिष्टेषु कार्येषु प्रयोगं कर्तुं निर्दिष्टम् । यथा
जातकर्मसंस्कारेऽनामिकया अङ्गुल्या शिशुं घृतं मधु वा लेहयेत् । करतलेन
तथा अङ्गुलीभिर्विभिन्ना मुद्राः कृत्वा विभिन्नभावानां प्रकटनम्; विभिन्ने-
ष्वनुष्ठानेषु विभिन्नैरङ्गुलिभिर्जपादयो विधातव्या इति तन्त्रशास्त्रेषूल्लिखितम् ।
यथा—

तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् ।

अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तदफलं भवेत् ॥

अङ्गुलीर्न नियुज्यीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।

अङ्गुलीनां वियोगेषु छिद्रेषु स्रवते जयः ॥

(६)

वैदिकमन्त्राणां प्रयोगात् प्राक् तेषामृषिदेवताछन्दःप्रभृतीनामुच्चारणं कर्तव्यं भवति । अतस्तस्य मन्त्रस्य वैज्ञानिकतायाः परिचयो जायते । इदं विद्वांसः साधु जानन्ति । तत्र चतसृभिरङ्गुलिभिरङ्गुष्ठेन च गायत्री-छन्दः, कनिष्ठिकया त्रिष्टुप्छन्दः, मध्यमया विराट्छन्दः, तर्जन्या जगती-छन्दः, अङ्गुष्ठेन पङ्क्तिच्छन्दः सम्बद्धम् । अत एव ऋषिभिर्हस्ते देवानां निवासो मन्यते । अतः प्रातःकाले शयनादुत्थाय हस्तदर्शनेन पुण्यं भवति । उक्तं च—

कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती ।

करमूले तु गोविन्दः प्रभाते करदर्शनम् ॥

प्रथममिदं शास्त्रं लक्षणशास्त्रनाम्ना प्रसिद्धमासीत्, किन्तु तदनन्तरं नारदादिभिर्ऋषिभिरस्य सामुद्रिकशास्त्रमिति नाम्ना प्रसिद्धिः कृतेति प्रतीयते । उपर्युक्तप्रमाणैरिदं सिध्यति यद् शास्त्रस्योद्गमस्थानं भारतवर्षमेवासीत् । एषा विद्या कस्मिंश्चित् काले उन्नता समादरणीया चासीत् ।

अस्य विषयस्य बहवो ग्रन्था मुद्रिता अमुद्रिताश्च, तथानेकेषु ज्यौतिष-ग्रन्थेषु, कतिपयेषु च पुराणेष्वपि प्रसङ्गोऽस्य मयाऽवलोकितः । तेषामिमानि नामानि निम्नप्रकारेण सन्ति । यथा—बृहत्सामुद्रिकशास्त्रम्, सामुद्रिक-चिन्तामणिः, हस्तसञ्जीवनम्, हस्तामलकम्, शैवसामुद्रिकम्, भोजकृत-सामुद्रिकम्, रेखाविमर्शिनी, सामुद्रिकरहस्यम्, करलक्षणम्, विवेक-विलासः, जातकसुधाकरः, बृहत्संहिता, रणवीरज्योतिर्निबन्धः, दैवज्ञकाम-धेनुः, वीरमित्रोदयः, भविष्यपुराणम्, गरुडपुराणम्, अग्निपुराणम्, स्कन्द-पुराणम्, बृहन्नारदीयपुराणम्, विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, गर्गसंहिता, नारदीय-संहिता, प्रयोगपारिजातम्, महाभारतम्, वाल्मीकीयरामायणम्, जातका-भरणम्, जातकपारिजातम्, सारावली, बृहज्जातकम्, फलदीपिका, बृहत्पारा-शरहोरा, जैनमतपताका, महासामुद्रिकशास्त्रमित्यादि ।

(१०)

स्कन्दशारीरकम्

प्रस्तुतग्रन्थः स्कन्दशारीरकाख्योऽपि सामुद्रिकविषयस्यैको ग्रन्थविशेष इति । यथाऽस्य प्रारम्भे द्वितीयेन श्लोकेन ज्ञायते । यथा—

धर्माधर्मपरीपाको लेखाभिर्यज्यते नृणाम् ।

इति प्रकाशितास्तासां लक्षणं प्रविविच्यते ॥

प्रस्तुतग्रन्थस्य रचयिता तथा भाष्यकारः कोऽस्तीति कुत्राप्यस्मिन् ग्रन्थे नोल्लिखितम्, किन्तु भाष्यस्यावलोकनेनेदं ज्ञायते यद् ग्रन्थकार एव भाष्यकारोऽप्यस्ति । यद्यपि कस्मिन् कदा अभूदयं ग्रन्थकार इति जिज्ञासोदेति, तथाप्यनिर्ज्ञातयाथातथ्यस्य निराधारं किं मया कल्पनीयमितीतिहास-विषयं मौनावलम्बनं वरमिति मत्वा न तत्र किमपि विविच्यते । अस्य नाम्ना इदमनुमीयते यत् स्कन्दस्य कथितग्रन्थस्याधारेणास्य रचना कृता । इष्टानिष्टयोर्विवेचनाय ज्योतिषशास्त्रे द्वौ भागौ स्तः । तत्रादिर्जन्मकुण्डलीद्वारा बाह्य-स्थितसूर्यादिग्रहैर्निष्पद्यते, अपरश्चाध्यात्मिकशरीरस्थितरेखादिभिः सम्भव-तीति । तयोरयं शरीरस्य रेखाणां विचारस्य ग्रन्थो वर्तते । अस्य पूर्वभागोऽ-प्यस्ति । तत्र कुण्डलीद्वारा विचारकारस्य विधिर्वर्णितोऽस्ति । एवं भाष्यकारेण स्वयमलेखि—

“तत्र प्रथमं बाह्यज्योतिर्मयसूर्यादिग्रहरूपेण परिणतस्य सुकृतदुष्कृतां-शस्य तत्तदिष्टादिलक्षणं फलं विदधतः सूचयतश्च तारतम्येन स्थितस्य विशेष-सिद्धिर्ज्योतिःशास्त्रेण विभज्य पूर्वं प्रदर्शिताऽस्माभिः । सम्प्रत्याध्यात्मिक-ज्योतिर्मयरेखादिरूपेण परिणतस्य सुकृतदुष्कृतांशस्य तत्तदिष्टादिलक्षणं फलं तथैव विदधतः सूचयतश्च तारतम्येन स्थितस्य तथैव सूचयतो विशेषसिद्धि-रस्मिन् खण्डे ज्योतिःशास्त्रेण प्रदर्श्यते । अस्माभिरित्यनुसन्धेयः संबन्धः ।”

अस्य ग्रन्थस्याष्टावध्यायाः, तेषां क्रमेण नामानि—

१—संज्ञाप्रकरणम् ।

२—नानास्थानगतानां नानाविधानां रेखाणां लक्षणं फलं च ।

(११)

३—स्थानविशेषनियतानां स्थानानां च तद्गतवर्णानां लक्षणं फलं च ।

४—नियतस्थानगतानां रेखाणां लक्षणं फलं च ।

५—मुखगतानां रेखाणां निम्नोन्नतभागानां च लक्षणम् ।

६—कण्ठादूर्वागतानामन्तर्बहिर्भागगतानां च रेखादीनां लक्षणम् ।

७—हस्तपृष्ठयोर्लक्षणं तद्गतानां रेखादीनां च लक्षणम् ।

८—तटस्थचैष्टादीनां लक्षणम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे पाठान्तराणां टिप्पण्योऽपि 'क' 'ख' 'ग' इत्यादिभिर्वर्णैरुद्धृक्ताः, येनेदं ज्ञायते यदस्य बह्वयः प्रतिलिपय आसन्, परन्तु ते ग्रन्थाः कुत्र आसन्निति मया न ज्ञातम् । अस्य मूलप्रतिः, या मया प्राप्ता, तस्याः स्थलं प्रतिस्थलं 'मलयालम्'-लिप्यां कतिपयाः टिप्पण्य आसन् । मलयालमलिपित्वाद् मुद्रणशक्यता नाभवत् तासाम् । अस्य पुस्तकस्य प्रकाशनं सन् १९३८ ईशवीये त्रिवेन्द्रमनगरे साम्बशिवशास्त्रिणा कृतम् ; यस्मिन्नुक्तलिपिमयीनां टिप्पणीनामपि यथास्थानं सन्निवेशोऽस्ति । उलोकानां संख्याऽपि क्रमबद्धा कृता, या मम पुस्तके नासीत् ।

अस्य पुस्तकस्य मूलप्रतिः १९३६ खैस्ताब्दे काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः श्रीमान् रङ्गस्वामी एयङ्गारमहोदयः, वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्यभूतपूर्वप्रधानाचार्यो म.म. पं० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयश्च सरस्वतीभवनसंस्कृतसिरीजे प्रकाशनायादाताम् । तेषु दिवसेष्वहं कविराजमहोदयानां दर्शनार्थं किञ्चिद् ज्ञानोपार्जनार्थं च सेवायामुपस्थितोऽभवम् । तत्रैव श्रीकविराजमहोदयद्वारोपजातपरिचयैस्तैः श्रीरङ्गस्वामिमहोदयैः कविराजमहोदयैश्चानुकम्पया ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकार्यं प्रदत्तम् । श्रीरङ्गस्वामिमहोदयः स्वयमस्य ग्रन्थस्य बृहद्भूमिकोल्लेखनप्रसङ्गमादाय त्रिचनापल्लीं गतोऽपि बहुवारमलेखि, किन्तु हा हन्त दौर्भाग्येनास्माकं दिवङ्गतः । एभिरन्यैश्चापि कारणैरस्य ग्रन्थस्य

(१२)

प्रकाशनमद्य यावन्न जातम्, परन्तु वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
स्थापनानन्तरमनुसन्धानविभागस्य सञ्चालकानां पं० श्रीबलदेवोपाध्याय-
महोदयानां प्रयत्नेनास्य ग्रन्थरत्नस्योद्धारयोजनाऽजायत ।

यादृशी सुलेखता, स्वच्छता, अक्षराणां स्पष्टता, कर्गदानां सौन्दर्य-
मस्मिन्नभिनवप्रकाशिते ग्रन्थे, न तादृशी त्रिवेन्द्रात् प्रकाशिते; इयानेव तत्र-
त्यात्रत्ययोर्ग्रन्थयोर्मध्ये विशेषः ।

‘भ्रान्तिर्हि मनुष्यधर्मः’ इत्येतदनुसारेण वृटिः स्वाभाविकी । तथा—
चास्मिन् ग्रन्थे त्ववश्यम्भाविनी, यतोऽस्यान्या प्रतिर्मम पार्श्वे नास्ति, येन
शङ्कासमाधानं निराकरणं च कुर्याम् । केवलं स्वकीयमतिवैभवसंयोगेन हि
सम्पादनमस्य कृतम् । अतस्तुटयः क्षन्तव्याः सुधीभिः ।

गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

विनीतः—

ललिताघाट, वाराणसी
अनन्तचतुर्दशी
२०२४ विक्रमे
दिनाङ्कः १७-९-१९६७

}

गणेशदत्तपाठकः
ज्यौतिषविभागाध्यक्षः
श्रीजोखीराममटरूमलगोयनका-
संस्कृतमहाविद्यालयः ।

स्कन्दशारीरकस्य विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रथमोऽध्यायः	१-२४	वारुणीलक्षणम्	३६
प्रास्ताविकम्	१	रुग्मकण्ठिकालक्षणम्	४०
अभिधेयस्वरूपम्	१-५	महादेवीलक्षणम्	४१
संज्ञाकथनम्	५-२४	योगिनीलक्षणम्	४२
द्वितीयोऽध्यायः	२५-१०२	रुग्ममालिकालक्षणम्	४३
रेखास्वरूपम्	२५-२७	वारिणीलक्षणम्	४४
मण्डलालक्षणम्	२८	रोधिकालक्षणम्	४४
वर्तुलालक्षणम्	२८	योनिलक्षणम्	४५
संज्ञालक्षणम्	२९	प्रज्ञालक्षणम्	४६
वासन्तीलक्षणम्	२९	मन्दालक्षणम्	४७
पिङ्गलालक्षणम्	२९-३०	महाप्रभालक्षणम्	४७
स्मृतालक्षणम्	३०	वैतालिकालक्षणम्	४८
हेमन्तिकालक्षणम्	३१	रोधनिकालक्षणम्	४८
धारिणीलक्षणम्	३१	मञ्जुलालक्षणम्	४९
हेमप्रभालक्षणम्	३२	वैद्युतालक्षणम्	४९
महाज्वालक्षणम्	३२	व्रतालक्षणम्	५०
दैवगतिक्षणम्	३३	गतप्रज्ञालक्षणम्	५१
कान्तिलक्षणम्	३३	चञ्चलालक्षणम्	५२
कृष्णालक्षणम्	३४	रोमकूपिकालक्षणम्	५२
भारतीलक्षणम्	३५	पुलिन्ददृशोलक्षणम्	५३
मनुष्यगालक्षणम्	३५	क्रमलक्षणम्	५३
गतिलक्षणम्	३६	कम्पालक्षणम्	५४
सूक्ष्मालक्षणम्	३६	हरिलक्षणम्	५४
धनिष्ठालक्षणम्	३७	धर्मालक्षणम्	५५
कम्बुरेखालक्षणम्	३७	घनदालक्षणम्	५६
कर्णत्विङ्गरेखालक्षणम्	३८	गोदालक्षणम्	५६
भार्गवीलक्षणम्	३९	गन्त्रीलक्षणम्	५६

(१४)

महोत्पातालक्षणम्	५७	धन्वनीलक्षणम्	८३
रेखालक्षणम्	५८	रागदन्तिकालक्षणम्	८४
विद्युल्लक्षणम्	५८	इन्दिरालक्षणम्	८४
गलग्रहलक्षणम्	५९	पुञ्जिकालक्षणम्	८५
गृहप्रदालक्षणम्	६०	कन्धुलक्षणम्	८५
धूमवल्लीलक्षणम्	६०	कमलालक्षणम्	८५
महीलक्षणम्	६०-६१	कामहस्तिकालक्षणम्	८६
आहारालक्षणम्	६२	रतिप्रदालक्षणम्	८६
मन्दोष्णदालक्षणम्	६३	हेमवल्लीलक्षणम्	८७
गोमतीलक्षणम्	६४	पल्लक्षणम्	८७
धनिलालक्षणम्	६४	पवित्रतनुलक्षणम्	८७
निलालक्षणम्	६५	कृतालक्षणम्	८८
देवीलक्षणम्	६५	रुक्मप्रभालक्षणम्	८८
शतहृदालक्षणम्	६६	भवित्रीलक्षणम्	८९
निष्ठालक्षणम्	६६	गोलक्षणम्	८९
धात्रीलक्षणम्	६७	कालहृल्लक्षणम्	९०
गोपोलक्षणम्	६८	कृतलक्षणम्	९०
प्रियव्रतालक्षणम्	६९	विष्णुगीलक्षणम्	९०
धेनुकालक्षणम्	६९	वरिष्ठालक्षणम्	९१
रोहिणीलक्षणम्	७०	स्मृतिलक्षणम्	९१
गुन्मनीलक्षणम्	७५	ऊर्ध्वालक्षणम्	९२
अरुणालक्षणम्	७६	कपिलालक्षणम्	९२
वीरकण्टकालक्षणम्	७६	कामवल्लिकालक्षणम्	९३
हस्तालक्षणम्	७७	कन्दलीलक्षणम्	९३
महिष्ठलक्षणम्	७७	केलिकालक्षणम्	९४
गुर्विणीलक्षणम्	७८	युक्तालक्षणम्	९४
माधवीलक्षणम्	७८	वृत्तिलक्षणम्	९५
हेमवेत्रिकालक्षणम्	७९	आश्रयपावनीलक्षणम्	९५
मतिलक्षणम्	७९	मेदुरालक्षणम्	९६
कण्डूलक्षणम्	८०	रात्रिलक्षणम्	९६
कनिष्ठालक्षणम्	८१	अत्युच्चालक्षणम्	९६
सौराष्ट्रिकालक्षणम्	८१	कमठस्वस्तिकालक्षणम्	९७

(१५)

आमलालक्षणम्	६७	असतीलक्षणम्	११४
मरालनेत्रिकालक्षणम्	६८	कौशिकीलक्षणम्	११५
गोष्ठीलक्षणम्	६८	ज्येष्ठालक्षणम्	११५
वृत्तालक्षणम्	६८	गरिष्ठालक्षणम्	११६
लम्बपयोधरालक्षणम्	६९	चन्द्रमण्डलालक्षणम्	११७
महामतिलक्षणम्	६९	गन्धावलिलक्षणम्	११७
पतिलक्षणम्	१००	ईड्यालक्षणम्	११८
क्लेशलक्षणम्	१००	कोलाहलरेखालक्षणम्	११९
पाशलक्षणम्	१००	कृतघ्निकालक्षणम्	११९
बाललक्षणम्	१०१	योषालक्षणम्	१२०
मदलक्षणम्	१०१	कामिनीलक्षणम्	१२०
अलसलक्षणम्	१०२	द्रास्थालक्षणम्	१२१
तृतीयोऽध्यायः		बालिकालक्षणम्	१२२
ललाटस्थानगतवर्णलक्षणम्	१०३	शाकटायिनीलक्षणम्	१२२, १२३
सत्त्वलक्षणम्	१०३	शङ्कुलक्षणम्	१२३
तमोलक्षणम्	१०४	आत्रोटनलक्षणम्	१२४
मोहलक्षणम्	१०४	पृष्ठालक्षणम्	१२४
परिकलेशलक्षणम्	१०५	धीलक्षणम्	१२५
क्षयलक्षणम्	१०५	कन्दुलक्षणम्	१२५
कफलक्षणम्	१०५	कागणिलक्षणम्	१२६
पाणिप्रदालक्षणम्	१०६	छिदिलक्षणम्	१२७
पाणिहितलक्षणम्	१०६	श्यामिकालक्षणम्	१२७
कोटिलक्षणम्	१०७	घोणिकालक्षणम्	१२८
अत्रोटनलक्षणम्	१०७	मालालक्षणम्	१२८
लम्बिनीलक्षणम्	१०८	तपोलक्षणम्	१२९
ऊर्ध्वालक्षणम्	१०९	मन्दारवल्लिकालक्षणम्	१३०
कादम्बरीलक्षणम्	१०९	महागजालक्षणम्	१३०
मेखलालक्षणम्	१०९	तरुप्रेक्षालक्षणम्	१३१
लाक्षाप्रवृत्तिलक्षणम्	११०	शालिकालक्षणम्	१३२
यतिकूललक्षणम्	११०	दैविकालक्षणम्	१३२
तारुण्यद्रमिलालक्षणम्	१११	कविलक्षणम्	१३३
सतीलक्षणम्	११३		

ग

(१६)

चतुर्थोऽध्यायः		देवद्विलक्षणम्	१४८
कोर्परालक्षणम्	१३५	कपर्दिलक्षणम्	१४८
करिणीलक्षणम्	१३६	अपराजितालक्षणम्	१४९
मेहालक्षणम्	१३६	दुग्धालक्षणम्	१४९
लोहिकालक्षणम्	१३७	मुग्धालक्षणम्	१४९
करिदन्तुरालक्षणम्	१३८	सोर्मिलक्षणम्	१५०
बालहृद्यालक्षणम्	१३८	अमुकालक्षणम्	१५०
वसुप्रेक्षालक्षणम्	१३९	कोर्परस्थितिलक्षणम्	१५०
रोहिणीलक्षणम्	१३९	कर्मन्दिघीलक्षणम्	१५१
चेतसालक्षणम्	१३९	श्लथालक्षणम्	१५१
घनिलक्षणम्	१४०	गुर्वीलक्षणम्	१५१
यवक्यालक्षणम्	१४०	दमनालक्षणम्	१५१
रागवधिरालक्षणम्	१४०	पाशवन्धिनीलक्षणम्	१५२
मदयन्ती लक्षणम्	१४१	लृतालक्षणम्	१५२
मनोरमालक्षणम्	१४१	प्रियालिकालक्षणम्	१५२
हेमावतीलक्षणम्	१४१	देवीलक्षणम्	१५२
रतिलक्षणम्	१४२	महापूर्वालक्षणम्	१५३
हृद्यालक्षणम्	१४२	देविकालक्षणम्	१५३
वसुम्रीलक्षणम्	१४२	परिस्तीर्णालक्षणम्	१५४
रोमविस्तुलक्षणम्	१४३	परिधिलक्षणम्	१५४
गजाह्वयालक्षणम्	१४३	वर्तुलालक्षणम्	१५४
धरणिलक्षणम्	१४३	सिंहिकालक्षणम्	१५५
मेचकलक्षणम्	१४४	मनुलक्षणम्	१५५
मोचिकालक्षणम्	१४४	यविष्ठालक्षणम्	१५६
असिघ्नीलक्षणम्	१४५	भूतिलक्षणम्	१५६
सुकचिलक्षणम्	१४५	अधिकालक्षणम्	१५६
पाटीलक्षणम्	१४६	मण्डलीलक्षणम्	१५७
लुटीलक्षणम्	१४६	दण्डिनीलक्षणम्	१५७
तण्डुलक्षणम्	१४७	रुतालक्षणम्	१५८
प्रियङ्गवीलक्षणम्	१४७	वास्तोष्पतिलक्षणम्	१५८
ज्योत्स्नीलक्षणम्	१४७	केशगण्डलक्षणम्	१५९
हताशालक्षणम्	१४८	पतिलक्षणम्	१५९

(१७)

क्लेशलक्षणम्	१५६	पञ्चमोऽध्यायः	
अनन्तकलक्षणम्	१६०	ऊर्ध्वमुखीरेखालक्षणम्	२११
श्रीवल्लीलक्षणम्	१६०	मिश्रालक्षणम्	२१३
रोहितलक्षणम्	१६१	भ्रूमध्यालक्षणम्	२१३
कम्बुलक्षणम्	१६२	युग्मरेखालक्षणम्	२१४
सिरालक्षणम्	१६२	प्रवर्त्तनालक्षणम्	२१५
नीरालक्षणम्	१६२	स्वामिलक्षणम्	२१५
श्ववर्तुलालक्षणम्	१६२	अस्फुटालक्षणम्	२१६
लामालक्षणम्	१६३	धीरेखालक्षणम्	२१६
मातुलानीलक्षणम्	१६३	कर्मठलक्षणम्	२१७
माधवीलक्षणम्	१६४	अञ्जितारेखालक्षणम्	२१८
रुमकणिकालक्षणम्	१६४	बिन्दुमतीरेखालक्षणम्	२१८
महिष्ठालक्षणम्	१६४	अनाविलारेखालक्षणम्	२१९
रोहिष्ठालक्षणम्	१६५	ज्योतिष्मतीलक्षणम्	२२०
धेनुकादिरेखालक्षणम्	१६५	मतिमल्लक्षणम्	२२०
कविरेखालक्षणम्	१६६	प्रदेशिनीलक्षणम्	२२१
अङ्गुष्ठमूलगतबहुरेखालक्षणम्	१६७	त्रयीरेखालक्षणम्	२२१
वृष्णगोधिकालक्षणम्	१६८	सूतिमेदनीलक्षणम्	२२२
महामनुलक्षणम्	१६९	चातुर्थसङ्गतारेखालक्षणम्	२२२
चारुणालक्षणम्	१६९	मानडालक्षणम्	२२३
परुष्णालक्षणम्	१७०	कृपारेखालक्षणम्	२२४
कठोरकररेखालक्षणम्	१७०	प्रोक्तालक्षणम्	२२४
कटाकस्थानाद् बाहुमूलान्तरेखा- लक्षणम्	१७०-१६६	स्फुटरेखालक्षणम्	२२५
आयूरेखालक्षणम्	१६६	मतरेखालक्षणम्	२२५
तिरेखालक्षणम्	१६६	धन्यालक्षणम्	२२५
धर्मसहितारेखालक्षणम्	१६६	कान्तिलक्षणम्	२२६
कमठस्थितरेखालक्षणम्	१६७	ध्रुववर्त्तनीलक्षणम्	२२६
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूत्रालक्षणम्	१६७	दात्रिकलक्षणम्	२२६
पादतलदशरेखालक्षणम्	१६७	प्रेष्ठालक्षणम्	२२६
दक्षिणपादतलाललाटान्तरेखा- लक्षणम्	१६८ २११	गणिकालक्षणम्	२२६
		दृढसङ्गतिलक्षणम्	२३०

(१८)

वर्णलक्षणम्	२३०	ऊर्ध्वरेखया शङ्कशशासनलक्षणम्	२५४
योगलक्षणम्	२३०	पाणिगतरेखालक्षणम्	२५६
विन्दुलक्षणम्	२३१	ऊर्ध्वरेखालक्षणम्	२५७
विश्वालक्षणम्	२३१	काञ्चनलक्षणम्	२५७
भूरेखालक्षणम्	२३२	विश्वारेखालक्षणम्	२५८
अध्रुवालक्षणम्	२३२	परिवर्तिका रेखालक्षणम्	२५८
आवद्मालक्षणम्	२३२	अधिगतिरेखालक्षणम्	२५९
गदितालक्षणम्	२३३	पार्श्वगारेखालक्षणम्	२५९
विनष्टिलक्षणम्	२३३	पिङ्गलालक्षणम्	२६०
पिटकलक्षणम्	२३५	संलितदन्तलक्षणम्	२६१
महिलाप्रोन्नतिलक्षणम्	२३५	दक्षिणदन्ताग्रभेदलक्षणम्	२६१
धवलाञ्जितालक्षणम्	२३६	मूलघातदन्तलक्षणम्	२६१
कल्माषवर्णगडुलक्षणम्	२३६	स्वल्पदन्तलक्षणम्	२६२
संस्कृतिरेखालक्षणम्	२३७	मान्यारेखालक्षणम्	२६३
ललितालक्षणम्	२३८	संशारेखालक्षणम्	२६३
कल्याणलक्षणम्	२३८	पृथुसंश्लेषारेखालक्षणम्	२६४
कर्णिकालक्षणम्	२३९	त्वग्गरेखालक्षणम्	२६५
व्याप्यवृत्तिलक्षणम्	२४०	मलिनलक्षणम्	२६६
परुषारेखालक्षणम्	२४०	खरभावितालक्षणम्	२६६
रमणीयालक्षणम्	२४१	लम्बमानालक्षणम्	२६७
धन्यारेखालक्षणम्	२४२	वेणीलक्षणम्	२६७
धवलाकृतिलक्षणम्	२४३	मतिरेखालक्षणम्	२६८
मलिष्टालक्षणम्	२४३	नम्रालक्षणम्	२६८
प्रेष्टालक्षणम्	२४४	रेखालक्षणम्	२६९
ध्रुवाकृतिलक्षणम्	२४४	अधिगन्त्रीलक्षणम्	२७१
भाविंसिद्धिलक्षणम्	२४४	निबिडरेखालक्षणम्	२७३
षष्ठोऽध्यायः		प्रयत्नारेखालक्षणम्	२७५
नाडीलक्षणम्	२४७	प्रवृत्तालक्षणम्	२७५
अभिन्नालक्षणम्	२४७	कल्माषालक्षणम्	२७५
बहुविस्तररेखालक्षणम्	२४८	उमारेखालक्षणम्	२७६
प्रकाशरेखालक्षणम्	२५३	धवलालक्षणम्	२७७
जिह्वोर्ध्वरेखालक्षणम्	२५३	ध्रुवालक्षणम्	२७९

(१६)

कपालरेखालक्षणम्	२७६	बलित्रयलक्षणम्	३१४
मन्दप्रवृत्तिलक्षणम्	२८१	नाभिपार्श्वस्थपाण्डिमालक्षणम्	३१५
प्रदीप्तालक्षणम्	२८२	विरालालक्षणम्	३१८
प्रसृतालक्षणम्	२८३	बाहुमूलस्थस्फुटरेखालक्षणम्	३१६
खरलक्षणम्	२८४	बाहुसन्धिमूलान्तरालगतरेखालक्षणम्	३२०
रोमावृतजङ्घलक्षणम्	२८८	सिराबन्धलक्षणम्	३२७
मूर्द्धनि मांसलतालक्षणम्	२८९	नाडीनां परिवृत्तिविकारलक्षणम्	३३२
सूक्ष्मकृल्लक्षणम्	२९१	अष्टमोऽध्यायः	
सधर्मालक्षणम्	२९२	प्रक्षयलक्षणम्	३३६
स्फुटाकारारेखालक्षणम्	२९२	स्वस्तिकासनस्थचेष्टालक्षणम्	३४२
हाराख्यरेखालक्षणम्	२९७	प्रेक्षकलक्षणम्	३४४
समुद्गतरेखालक्षणम्	२९८	तटस्थलक्षणम्	३४६
सप्तमोऽध्यायः		प्रेक्ष्यप्रेक्षकतटस्थ र्याविषयकलक्षणम्	३५०
द्वत्तपृष्ठलक्षणम्	३०१	स्वाप्नलक्षणम्	३५१
सरस्वतीरेखालक्षणम्	३०४	चेष्टालक्षणम्	३५१
जृम्भिणीरेखालक्षणम्	३०६	श्वासप्रकारविशेषलक्षणम्	३५२
		वर्णलक्षणम्	३५६

174	...	...	...
175	...	...	...
176	...	...	...
177	...	...	...
178	...	...	...
179	...	...	...
180	...	...	...
181	...	...	...
182	...	...	...
183	...	...	...
184	...	...	...
185	...	...	...
186	...	...	...
187	...	...	...
188	...	...	...
189	...	...	...
190	...	...	...
191	...	...	...
192	...	...	...
193	...	...	...
194	...	...	...
195	...	...	...
196	...	...	...
197	...	...	...
198	...	...	...
199	...	...	...
200	...	...	...

श्रीः ॥

स्कन्दशारीरकम् ।

व्याख्योपेतम् ।

इदमन्धं तमो हित्वा धज्ज्योतिर्भासतेतराम् ।

नमोऽस्तु तस्मै सूर्याय जगज्जन्मादिहेतवे ॥

इति । अनेन सर्वकारणत्वात् सर्वप्रकाश(१)कत्वाच्च सूर्यनम-
स्कारः क्रियते । ततश्चाविघ्नपरिसमाप्त्यादि फलं भविष्यति । सूर्य-
स्य च परमात्मत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् । अतश्च जगत्कारणत्वमप्युपपन्नम् ।

इदानीमभिधेयस्वरूपमाह—

धर्माधर्मपरीपाको लेखाभिर्वर्ज्यते नृणाम् ।

इति प्रकाशितास्तासां लक्षणं प्रविविच्यते ॥

इति । इष्टानिष्ट(२)प्राप्तिपरिहारयोर्हि सर्वो लोकः प्रवर्तते,
इष्टानिष्टयोश्च सुकृतदुष्कृताधीनत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् ।
न चानयोरपि केवलयोस्तदुभयहेतुत्वमस्ति, तत्परीपाकस्यापि प्राप्नु-

(१) 'शत्त्वा' ग ।

(२) 'ष्टप्राप्तिपरिहारयो' क. ख. ।

[२]

यैकालपाका(१)परपर्यायस्यापेक्षितत्वात् । प्रवृत्तिश्च तयोस्तत्साध-
नयोश्च भवति(२) । दृश्यते च लोके । न चोभयत्रापीर्दाप्रष्ट(३)
मिदमिष्टसाधनमिति, इदमनिष्ट(४)मिदमनिष्टसाधनमिति च ज्ञानं
विना(५) प्रवृत्तिरूपपद्यते, अज्ञाने तदयोगात् । अतस्तज्ज्ञानो(६)
पायः पर्येष(७)पाणो भविष्यति भूते वर्तमाने च काले लोकस्तदुभ-
यापेक्षीति मन्वानेन परमकारुणिकेन भगवता स्वयम्प्रभुणा ते एव
सुकृतदुष्कृते पुण्य(८)पापाभिधाने सुखदुःखापरपर्यायेष्टानिष्टाख्य-
फले तारतम्येन विदधाने सूर्यादिग्रहरूपेण शरीररेखादिरूपेण च
बाह्याध्यात्मभेदेनांशभेदवशात् प्रत्यक्षतया प्रविभज्य परिवृत्ते ।
अतश्चादित्यादिग्रहाणां बाह्यानामाध्यात्मिकानाञ्च शारीररेखादीनां
सुकृतदुष्कृतांशत्वात् बह्व्यंशस्य धूमस्येव बह्व्यनुमापकत्वं सुकृत-
दुष्कृतानुमापकत्वमविरुद्धम् । तथा तत्परिपाकानुमापकत्वमपि वि-
शिष्टस्य विशिष्टानुमापकत्ववदविरुद्धम् । तत्र(९)च सिद्धस्यानुमाप-

-
- (१) 'पाणवार' ग ।
 (२) भविष्यति. ग ।
 (३) 'ष्टमिष्ट' क. ख. ग ।
 (४) 'ष्टम' ग ।
 (५) 'ना वृ' भ ।
 (६) 'नेनैवायं' फ ।
 (७) 'र्येभ्यमा' च ।
 (८) 'पुण्यापुण्याभि' ख ।
 (९) 'त्रसि' ग ।

[३]

कत्वम् । तथात्रापि सूर्यादीनां लेखादीनाञ्च प्रत्यक्षता इत्यभि-
प्रायेण । तथा च तत्र यथा न सिद्धमात्रस्यानुमापकत्वम्, किन्तु
व्याप्योऽयं धूम इत्येवमाकारेण सिद्धस्यैव, तथात्रापि विशेषतः सि-
द्धिरपेक्ष्यते । अयं सूर्योऽत्र वर्त्तमानोऽदः फलं सूचयति(१) अनु-
मापयति । अयं बृहस्पतिरत्र वर्त्तमानोऽदः, इयञ्च लेखात्र वर्त्त-
मानोऽदः, इदञ्च श्वस(२)नरूपमदः इत्येवमाकारेण । न चास्यां
लोकमात्रस्य शक्तिः । यथा ह्यनुमाने तस्माद्विशेषसिद्धौ यत्यते ।
तत्र प्रथमं बाह्यज्योतिर्मयसूर्यादिग्रहरूपेण परिणतस्य सुकृतदुष्कृतां-
शस्य तत्तदिष्टादि लक्षणां फलं(३)विदधतः सूचयतश्च तारतम्येन
स्थितस्य(४)विशेषसिद्धिः(५)ज्योतिःशास्त्रेण(६) विभज्य पूर्वखण्डे
प्रदर्शिताऽस्माभिः । सम्प्रत्याध्यात्मिकज्योतिर्मयरेखादिरूपेण परि-
णतस्य सुकृतदुष्कृतांशस्य तत्तदिष्टादिलक्षणां(७) फलम्, तथैव
विदधतः सूचयतश्च तारतम्येन स्थितस्य तथैव फलं सूचयतो विशे-
षसिद्धिरस्मिन् खण्डे ज्योतिःशास्त्रेण प्रदर्श्यते । अस्माभिरित्य-
नुसन्धेयः सम्बन्धः । तत्रास्य खण्डस्य विषयविशेषोऽनेन श्लो-

(१) 'नि अयं' घ ।

(२) 'च स्वसन्नरू' ग ।

(३) 'लं तथैववि' ग ।

(४) 'स्य तथैव फलं सूचयतोवि' ग

(५) 'द्धिरस्मिन् खण्डेज्यो' ग ।

(६) 'णप्रवि' ग ।

(७) 'णं विभज्यं पूयखण्डो' ग ।

[४]

केन प्रदर्श्यते । तथा चायमर्थः—नृणां धर्माधर्मपरिपाकः सुकृतदु-
 ष्कृतापरपर्यायपुण्यापुण्यपरिपाको लेखाभिः प्रत्यक्षाभिः सुकृताद्यं-
 शभूताभिः तत्परिणामविशेषरूपाभिर्वक्ष्यमाणप्रकारेण विशेषतः
 सिद्धाभिर्व्यज्यते—प्रकाश्यते । यतोऽतः कारणात् तासां लक्षणं
 प्रविचिच्यते—विभज्य प्रदर्श्यते । तासां लक्षणानि प्रत्येकं फलवि-
 शेषकथनेन सह प्रदर्श्यन्ते । ननु किं भवतां रेखादीनां सुकृतदुष्कृ-
 तत(१)त्परिपाकानुमापकत्व(२)परिज्ञाने कारणं यज्ज्ञाने लोकमा-
 त्रस्याशक्तिः । तदुच्यते—‘इति प्रकाशिता’ इति । एवं सुकृतादि
 व्यापितया प्रकाशिताः विधात्रा इत्यतः कारणादित्यर्थः । एतदुक्तं
 भवति—एतासां लेखानामाध्यात्मिकानां वक्ष्यमाणलक्षणलक्ष्यमा-
 णानां यत्राभिव्यक्तिस्तत्र सुखादिफलं दृश्यते । अनन्तरं यत्रानभि-
 व्यक्तिस्तत्र न । फलाभावे च नाभिव्यक्तिः । इत्यन्वयव्यतिरेकौ
 (तत्र ? म) त्परिज्ञाने कारणम् । अत्र चाशक्तिर्लोकमात्रस्य ।
 अग्निसिद्धौ साधनभूतधूमस्य व्याप्यत्वपरिज्ञानवदिति । तथा च रेखा
 (३)स्वरूपं विषयः सामान्येन सिद्धः। इति सिद्धम् । फलञ्च तत्स्वरू-
 पपरिज्ञानेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारप्रवृत्तिसिद्धिः । अभ्युदयादि च सा-
 धारणं पूर्वखण्डेनेत्यारम्भसिद्धिः । लेखाशब्दश्चोपलक्षकोऽन्येषा-
 मप्यविनाभावसम्बन्धवतां सामान्यतोऽनुभूयमानानां प्रेक्ष्यप्रेक्षक-

(१) ‘कृतं प’ ग ।

(२) ‘त्वं प’ ग ।

(३) ‘खाया = स्व’ ग ।

[५]

तदस्थचेष्टानां श्वासस्य वर्णस्य च प्रेक्षकगतस्येति द्रष्टव्यम् । पट्क-
लक्षणस्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।

तत्र तावत्संज्ञाः कथ्यन्ते तदवलम्बनेनैव लक्षणकथनस्यार्थ-
वत्त्वात् ।

तत्र --

मण्डला वर्तुलासंज्ञा वासन्ती पिङ्गला स्मृता ।
शेफालिका हेमन्तिका (१)धारिणी हेमसम्प्रभा ॥
महाजवा दैवगतिः कान्तिः कृष्णा च भारती ।
मनुष्यगा गतिः सूक्ष्मा धनिष्ठा कम्बुकारणे ॥
कर्णत्विद् भार्गवी धन्या वारुणी रुक्मकण्ठिका ।
मधुव्रता महादेवी योगिनी रुक्ममालिका ॥
करिणी रोधिनी योनिःप्रज्ञा मन्दा महाप्रभा ।
वैतालिका शोध(२)निका मञ्जुला वै(३)द्युतिव्रते ॥
मदा घूर्णा गतिप्रज्ञे चञ्चला रोमकूपिका ।
पुलिन्ददृक् क्रमा कम्पा हरी धर्मा धनप्रदा ॥
गोदा गन्त्री महोत्पाता देवा विद्युद् गलग्रहा ।
ग्रहणदा धूमवल्ली मही हृद्गतसरवदा ॥

(१) 'धरणा' ।

(२) 'शोधिनी' घ ।

(३) 'तीव्र' घ ।

[६]

हारा मन्दोष्णदा राज्ञी गोमती धनिलानिले ।
 देवी शातहृदा निष्ठा धात्री गो(१)त्री प्रियवता ॥
 धेनुका रोहिणी गुन्मिन्यरुणा वीरकण्डका ।
 हस्ता महि(२)ष्ठगुर्विण्यौ माधवी हेमवेत्रिका ॥
 मतिः कण्डूः कनिष्ठासौराराष्ट्रिकेधन्वनी रागदम्भिका ।
 हन्दिरा मुञ्जिका कन्धुः कमला कामहस्तिका ॥
 रतिप्रदा हेमवल्ली पद्मविन्नतनुः कृता ।
 रुमप्रभा भवित्री गौः कालहृत् कृतविष्णुगीः ॥
 वरिष्ठा स्मृतिरुद्धा स्यात्कपिला कामवल्लीका ।
 कन्दली केलिका युक्ता वृत्तिराश्रयपावनी ॥
 मेदुरा रात्रिरत्युच्चा कमठध्वस्तिरामिला ।
 मरालनेत्रिका गोप्त्री वृत्तालम्बपयोधरे ॥
 महामतिपतिक्लेशौ पाशबालौ मदालसे ।
 रजः सत्त्वं तमो मोहः परिक्लेशः क्षयः कफः ॥
 पाणिहृदा पाणिगतिः कोटिरात्रोटनं मतम् ।
 लम्बिनी चोर्द्धसंज्ञा च कादम्बर्यपि मेखला ॥
 लाक्षाप्रवृत्तिर्यतिकृत् तारुण्यद्रमिला सती ।
 असती कौशिकी ज्येष्ठा गरिष्ठा चन्द्रमण्डला ॥
 गन्धावलिर्मागधी स्यात् कोलाहलकृतान्निके ।

(१) 'गोपी' ग ।

(२) 'हिषगु' ग ॥

[७]

योषा कामिन्यथ(१) द्वास्था(२) मालिका शाकटायनी ॥
 शङ्कुरा त्रोटनं पृष्ठा धीः कन्दुः(३) का गणिच्छिदिः ।
 इयामिका घोणिका माला तपो मन्दारवल्लिका ॥
 महागजा तरुप्रेक्षा शालिका दैविका कविः ।
 कोपरी करिणी मेहा लोहिका करिदन्तुरा ॥
 बालहृद्या वसुप्रेक्षा रोहिणी चेतसा धनिः ।
 यवक्या रागवधिरा मदयन्ती मनोरमा ॥
 होमावती रतिहृद्या वसुध्री रोमविस्त्रसुः ।
 गजाह्वया तु धरणी मेचको मोचिका मुचिः ॥
 असिक्री सुरुचिः(४) पाटी लुटिः तण्डूः प्रियङ्गवीः ।
 ज्योत्स्ना हताशा देवद्विद् कपर्दिरपराजिता ॥
 दुग्धा मुग्धा परासोमिरि(५) मुका कोर्परस्थितिः ।
 कर्मन्दधीः लथागर्वी दमना पाशबन्धनी ॥
 लूता प्रियालिका देवी महापूर्वा च देविका ।
 परिस्तीर्णा च परिधिर्वर्तुला सिंहिका मनुः ॥
 यविष्ठा भूतिरधिका मण्डली दण्डनी रुता ।
 वास्तोष्पतिः केशगण्डुः पतिः पङ्कुरनन्तकः ॥

(१) 'न्यतद्वा' ग ।

(२) 'बा?मां' लिखा, ग ।

(३) 'न्दुःकुष्ठका' घ ।

(४) 'चिर्वाटी' घ 'चिः पाटी लु' ग ।

(५) 'रिमुको' घ ।

[८]

श्रीवल्ली रोहिता कम्बुः सिरा नीराश्ववर्तुला ।
 मातुलानी माधवी च महिष्ठा रुक्मकण्ठिका ॥
 रोहिष्ठा धेनुका वार्त्ता वृत्तिरशि लघुः स्मृता ।
 वार्त्तालिका वालुका च मानवी शोधिका परा ॥
 शिञ्जिता मधुरा रक्ता गरिष्ठा मञ्जुगोणिका ।
 धैर्यवृत्तिः परित्राता त्यक्तवृत्तिगुणजडा ॥
 मन्महेला कविः कम्प्रकीर्त्तिलोहितलक्षणाः ।
 दन्तवासाः करस्पर्शः पलण्डुः पिप्पलाशनः ॥
 काश्मीरगन्धलोमानि रुचिरावर्त्तपिण्डनम् ।
 मांसानां लोहितश्लेष्मा गरिष्ठः काञ्चनोर्मिका ॥
 सारद्रावः सरित्सिन्धुः सारुदार्रा महामणी ।
 महन्धं महिता कृष्णा जपन्ती कृष्णगो(१)धिका ॥
 महामनुः चरुष्णी च परुष्णी स्निग्धभास्तदित् ।
 असिघ्नी बालगन्धी च मधुः पाणिररक्तकः ॥
 श्लेष्मातको(२) द्वारवर्जं द्वारधिः केशबाहिनीः ।
 हरित् पयोधिः काष्णोत्था महिता मानवी रुधीः ॥
 द्वा(३)रबन्धी परुत् काष्णी सिन्धुवारः कुरञ्जकः ।
 आमोदिका लोहितिका कृष्णोढा पिङ्गला रतिः ॥

(१) 'गोपिका' च ।

(२) 'कः पार' ग ।

(३) 'वार क घ ।

[६]

का(१)रूशः कामकिञ्जल्कपरिणाहवसुन्धराः ।
 आत्मा पर्वमतिप्राणधेनुवत्सरतिक्रियाः ॥
 वसुमित्रार्यमा धात्री परिवसुतविष्किराः ।
 धनिष्ठा केशबन्धा च मार्दवी मधुवाहिका ॥
 हेतिका चर्मणी रुग्मा वृत्तिरीशा वयो(२)ऽधिका ।
 सावित्री सोदरः सिन्धू रोगः पात्रं स्वयं रुतम् ॥
 दोषःपैतृकमात्रेयं रुचारामः फलं रसः ।
 काविरावृत्तिराह्वानं रुतं रोधो महाफलम् ॥
 शमो दमस्तितीक्षा च तपोदानं धृतिः स्मृतिः ।
 नित्यानित्यविवेकश्च धर्माधर्मविवेकिता ॥
 तपो दमःपरं सौख्यं मान्यं वृत्तिश्च स(३)स्मृतः ।
 हारो लीला तनुस्वास्थ्यं रोगराशिः फलोदयः ॥
 दया कारुण्यमानृण्यं वसु(४)प्रायः परन्धरा ।
 केशिनी लोमवर्हिश्च दानमात्रेयलक्षणे ॥
 चिकित्सालक्षणं लक्ष्मी दीर्घिका धर्मसंस्थिता ।
 सुता नामासुरी धर्म(५)सांहिता पर्वसंस्थिता ॥
 कनिष्ठिका पूर्वपर्वस्थिता मध्यमपर्वगा ।

(१) 'रूशा' घ ।

(२) 'शापयो' ग घ ।

(३) 'सन्मतः' घ ।

(४) 'सुः प्रा' ग ।

(५) 'धर्मी संस्थिता' क घ ।

२

[१०]

उत्तरस्या तथा कृष्णी मधुरा पृष्ठभाविनी ॥
 मधुदुहा पृष्ठमायुस्तदधः श्री रमापतिः ।
 गुणानामुक्तमार्गेण क्रमः का(१)न्तिस्तथा रस(२)ः ॥
 पापं प्रकारः सैन्धुष्कं मतिरारोग्यकुण्डला ।
 शेषधिः कटकं रोधिर्गङ्गा सेतुस्तथान्यगा(३) ॥
 रोचिष्मती महादेवी हारा हृद्यानि पञ्च तत् ।
 तिस्रस्तु परितः प्रोता(४) ओता मण्डलि नीरसः ॥
 कुक्षिरेताः प्रजानां वै सर्वासां योषितां न हि ।
 अधस्तात्तिस्र एताः स्युर्वली संज्ञास्तु याः पुरः ॥
 तासु चोर्द्ध्व(५)मुखाः प्रोताः दश स्युः पारिभद्रकाः ।
 ऋज्वी बलिर्महाराजी मञ्जुवाणी महोत्पला ॥
 कीर्त्तिः कम्प्राग्य(६)सन्नाहा पीवरी लोहिते(७) तथा ।
 ततस्तु पञ्चाद्याः प्रोक्ताः जघनस्थलसंवृताः ॥
 एताः पञ्चदश स्युस्ताः रोहितालम्बिनी गुणः ।
 माधुर्यवत्यनन्ता च प्रसादः प्रणय(८)ः क्रतुः ॥

- (१) 'क्रा' ग ।
 (२) 'रयः' ग ।
 (३) 'न्यथा' ग ।
 (४) 'प्रोक्ता' ग ।
 (५) 'सुयोर्द्ध्व' क० घ ।
 (६) 'प्रा ह्यस' ग ।
 (७) 'हितस्त' घ ।
 (८) 'ग वः क्र' ग ।

[११]

सङ्कल्पः परिषेकश्च मधुमाले(१) रविप्रभा ।
 ऐरावतिलोमवर्हिस्साधुयाना प्रियङ्गुका ॥
 तदन्तः कल्प(२)ते कश्चिद्रोमवर्हिर्महान् वपुः ।
 ततस्तु पश्चात्तत्रोष्णं शैत्यं गन्धश्च सारतः ॥
 वृषणस्थानगाः पञ्च परितः पाक(३)लोहितौ ।
 अवरोधो महीष्टश्च मेदो वृत्तिः स्वयं ध्रुवः ॥
 उरुगा वर्णभागाश्च वृत्तभागाश्च कापिलाः ।
 जान्वोरघोषः प्रथमं(४) जङ्घयोर्वर्तुलत्वकम् ॥
 पार्णिभागगताः पाशबन्धाकारास्त्रयोदश ।
 रेतसी ज्योतिषा बाधा मालाकम्बुकटीरकौ ॥
 विच्छिन्ना पूतना शुद्धिरतिः कायस्तथा परः ।
 वेत्रयाष्टिः कुरङ्गी च कम्बुकण्ठी रतिप्रिया ॥
 अङ्गुल्योरुभयोः प्रह्विभाव एव यथोचितम् ।
 तदन्तर्बहिरेखोर्द्ध्वं कल्पते कल्पसङ्ख्यः ॥
 नखानां प्रोन्नतत्वं यत् तन्नाम मणिकण्टिकाम् ।
 रोमस्थली घर्घुरता तदन्तस्त्रोटजं रुतम् ॥
 तदन्तरेव बाह्यानां त्रयोदश विभागतः ।
 मत्स्याः शङ्खस्ततश्चक्रं वज्रं पद्मं ध्वजस्तथा ॥

(१) 'लेयर' क. ग ।

(२) 'कल्पिते' ग ।

(३) 'पातलो' ग ।

(४) 'जघनयो' ग ।

[१२]

आमूलान्तादेकरूपा नाडिका लक्ष्मचिह्नयोः ।
 वर्तुलं मण्डलाकारं यमा प्राप्तिश्च माधवी ॥
 माहो(१)धनुः प्रयुक्तिश्च धनिष्ठा वासवर्त्तिनी ।
 विरुद्धा धनितामार्गप्रचयः कविरोधिनी ॥
 स्वराड्विद्या तथा चार्थस्त्रिवलीलक्षणा स्फुटा ।
 फा(२)लान्तरालगाः प्रोक्ता ओताः प्रोतास्तु नादताः ॥
 मध्यगास्तु विशेषेण लोमपर्यन्तमागता ।
 नालिनी वेधियुक्ता [=१ वेध०] च सुखावक्रामनुद्युता ॥
 वर्ज्यास्तु पञ्च सङ्क्षोभी रेवती रणिका रुता ।
 वैदिक्यः क्रमशः प्रोक्ताः कपोलतलयोर्द्वयोः ॥
 मांसी मरणहेतुश्च शृङ्गिका वैद्युता धनुः ।
 मन्दानुलोमवैक्लव्य विरुद्धाश्रिवुकान्तरे ॥
 अधरोष्ठगतो नाभिः कुण्डाकार उदाहृतः ।
 तस्मिंश्च विप्लुतः प्रोतो घण्टिकावर्णभेदतः ॥
 उत्तरोष्ठे तु जेवालिः श्मश्रुगः पञ्चपर्वगः(३) ।
 स्वयम्भूररुणः क्लीवः स्वयमार्यः प्रत(४)द्रिकः ॥
 नेत्रान्तगाः स्वयम्भव्याः इडावर्जा महारुणाः ।

(१) 'महातनुः' क. ख. घ ।

(२) 'फला' घ ।

(३) 'वर्तः' ग ।

(४) 'प्रतुद्रि ख घ ।

[१३]

सिरावृत्तिं प(१)रोष्माणः पयोबन्धुश्रुवो रतः(२) ॥
 मध्ये तु मध्यमा जिह्वा पवित्रं स्वयमूष्मगुः ।
 माधुर्यं स्वर्गता धन्वी महोरा नेत्रवान् हनुः ॥
 मकरः कर्कटा शैविशीलं वृत्तधनुष्मकः ।
 हारिद्रा पैङ्गली रोचिष्प्रभा सागरयूथिका ॥
 ह(३)नुनासा पुरन्ध्रीस्याद्यविष्टा सारमेद्रिका ।
 उत्तानिनी नीचशया वाहबोरन्तरवस्थिता ॥
 परिरन्त्रकरी ज्योत्स्ना जिह्वा पारङ्गतापि च ।
 आसवासवसंसेवा न्यूनवृत्तिररुन्तुदा ॥
 महाज्योतिष्मती (सैद्ध?) विद्युत्प्रभा महाति कानने ।
 विरोचिर्विरुता(४)सिद्धिर्मेद्रिका जीवगन्धिनी ॥
 हस्तिनी वृषगन्धा स्यादर्यमा वसुपर्वगः ।
 वसुः प्रेष्ठतमः प्रोक्तः सान्धिरार्यास्तु पृष्ठतः ॥
 गृहो ग्रीष्मः प्रतोदः स्यादार्यावर्त्तः पराश्रुतः ।
 महानदी पुरन्धुः प्राक् प्रवृत्तिः कन्या कठोरगीः ॥
 कठोरवागात्मना सा नित्यानन्दः स्वयं मथुः ।
 मन्दगीरिन्द्रलोमा च वरिष्ठः स्वात्मविक्रियः ॥

(१) 'पयोष्मा' ग घ ।

(२) 'थः' क ख ग ।

(३) 'मनु' क. ख. घ ।

(४) 'रुधासि' क. घ । (द्धा) ख ।

[१४]

अस्थि(१)दुकपिला कामबन्ध(२)नी कमठाकृतिः ।
 मनोज्ञा वेतसजला कामधेनुः स्वयं बला ॥
 मनोज्ञधीर(३)रिग्रीष्मः स्वयमन्धः स(४)मांसलः ।
 इच्छावृत्तिः प्रेष्ठगर्भः नीचा नानुमतिः जनिः ॥
 अनुमानिकसंसिद्धिरिन्द्रलेह्या करोटिका ।
 धाम्ना बालुकया वीधिः सौचिश्चित्रपटी तथा ॥
 मार्त्ताण्डग(५)र्भा कालाढ्या कम्पसूनुः कराह्वया ।
 माधवी ज्योत्स्निका प्रोक्ता रोचिष्मत्यपि सैन्धवी ॥
 इन्द्रायुधा धेनुगर्भा वारुणी सैन्धवी पुनः ।
 कक्षाह्वया तु प्रोक्ता(६)स्तु निषेध्या कथ्यते पुनः ॥
 वृत्ताकारा महोड्याणा वृत्तसन्धिस्तदन्तरा ।
 ज्योतिष्मती वीथिका च पाण्डुगर्भाधरा पुनः ॥
 ऐतिह्यकर्मणी(७) ज्येष्ठा स्वरुचिः पाकवृत्तिका ।
 महोष्मा मागधजला सीमन्तिन्यपि कर्करी ॥
 पद्मिनी नागिनी चेति शङ्खिनी चित्रिणी तथा ।

(१) 'स्थिध्रक' क. ख. घ.

(२) 'न्धटी' क. घ. ।

(३) 'रतिग्री' घ.

(४) 'स्वमां' क. ख. घ ।

(५) 'गर्भका' ग ।

(६) 'प्रोक्ता तु' घ ।

(७) 'णि' घ ।

[१५]

रेखा लेखानुगा गौरी गाम(१)नी कामनीयिका [=?
कामनायिका] ॥

स्वमी गधी रत्नगन्धिः (२)पलगन्धिः पलः स्वभाः ।
आयु(३)धाङ्ग[=!आयुधाङ्गद]सामाश्रवृषलोहितकापुनः
अश्वाग(४)ती यवनिका रेखा योताः स्वयं वसुः ।
देवता मन्दचरिता वा(५)र्त्ताकचधिता शिशुः ॥
कोर्पराधः परिधिका स्वयम्भूया मुहुर्मही(६) ।
काश्मीरगन्धिर्म(७)त्स्याभा मांसगन्धिररुन्तुदः(८) ॥
मर्त्यभाषादेवभाषे नदी सिन्धुर वाहिनी ।
शङ्कर्मणी वृक्षनिधिः (९)प्राग्वृत्तिरधिका परा ॥
विहङ्गमः कचित्पुष्टा रक्तपुष्पस्तु दन्तुरः ।
मरुः प्रयोगसाधीयान् विष्णुकर्मा महोदधिः ॥
लक्ष्मीकः कान्तकम्रोर्मुहाप्रपदमस्तकः ।
ऊर्ध्वसजानुरुद्धाहुर्दीर्घाङ्गुलिरमोघगीः ॥

(१) 'गामिनी' घ ।

(२) 'फल' घ ।

(३) 'आर्याङ्गुगा च सामा च वृ' घ ।

(४) 'गन्त्री य' घ ।

(५) 'वातनिक वन्धिका शि' घ ।

(६) 'मुहुः' ग ।

(७) 'मर्त्स्याभो' ख घ 'मर्त्स्यादो' क ।

(८) 'दा' घ ।

(९) 'प्रवृत्ति' घ ।

[१६]

महामतिर्महोरस्को मध्यनम्रः स्वयं दृढः ।
 आनम्रता नितम्बः स्यात् ? स्वस्य स्त्रीणां तु जठरं मृदु ॥
 आम(१)ध्यं वर्त्तते किञ्चित् क्रीडासुरतवर्त्तितम् ।
 यज्वा(२)हयः कर्मचिह्नः वसुद्धिद् कारु(३)प्रहा ॥
 वसुभद्रा रोमनीवी महिष्ठा कृत्रिमप्रभा ।
 सिंहाग्रलोभा महिमा ह्रस्वरोमा बहिष्करः ॥
 उ(४)र्द्धभिणी लम्बकण्ठी वर्त्तुलान्त(५)स्तदस्थगा ।
 महामहिमसङ्काशदीपिताङ्गी तु गर्भिणी ॥
 पृष्ठा रक्तकचाभोगा भोगलिप्सुर्नरेन्द्रधीः ।
 मन्दा(६)हया मन्दगतिर्मन्दसञ्चारपादका ॥
 हेमप्रिया हेमनिभा स्वर्गतिः साधु संवृता ।
 रोचिष्मती कम्बुलविः प्राग्वृत्तमुखदर्शना ॥
 दन्तोद्ग्रेदस्तनी साधु नम्रवक्त्रा मुखच्छविः ।
 स्वरोचिः प्रांशुवक्त्रा च विस्तृतास्याविरोधिनी ॥
 सस्यनिर्गतसम्पाद्भिः (७)प्रांशुलम्बितकण्टका ।

(१) 'आगम्यव' क. ख. ग ।

(२) 'ह' क. घ ।

(३) 'प्र' क. ख. ग ।

(४) 'उपगर्भि' घ ।

(५) 'न्तत' घ. 'न्तन्त' क. ख ।

(६) 'महाह्व' घ ।

(७) 'पत्तिः' घ ।

[१७]

वसुभिः (१) कृतसंछिन्ना नेत्रप्लोषणजिह्वगीः ॥
 हनुप्रिया जीर्णशिखा गर्भो भिन्नमनन्वचा (२)
 चार्वङ्गी मन्दवाचाला हारिद्रा प्रेमबन्धिनी ॥
 अहासा (३) मितपूर्वाह्नकवितोत्तंसिनी शुभा ।
 वा (४) णाभि (५) गतसन्त्रासा हेमलम्बोदरप्रिया ॥
 स्वयं शयाना मन्दाभा स्त्रीणां त्वेतादृ लक्षणम्
 कविष्ठा कामसन्दोग्धी चारणा भिक्षुवल्लरी ॥
 सामवाहा महामेघा केशलोमसुवर्तते ।
 रक्तारुणाङ्गी शूभ्राक्षी सुलेखन (६) विलेखिनी ॥
 मातुः प्रिया हासबन्धसन्धु [= ? सिन्धु] क्षितमनोभवा ।
 प्रचारगतसन्त्रासा महाविद्युत्प्रभावती ॥
 अकर्णपूर (७) कर्णोत्थश्रवणालसगामिनी ।
 मनुसङ्कल्पसंरोधा विरुद्धा गति शीलिनी ॥
 वीरदुहा (८) संस्पृहणीयाभिलाषयुता गता ।

(१) 'कृत' घ ।

(२) 'या' ग ।

(३) 'हासमि' घ ।

(४) 'पाणा' घ ।

(५) 'भिर्गत' क ख घ, 'भिन्नत ग' ।

(६) 'नवले' घ ।

(७) 'पूरा' क, ख, घ ।

(८) 'सस्पृ' क, ख ।

३ स्क० शा०

[१८]

अग्रप्रवृत्तवामाग्रपादसाङ्गुलितर्जनी ॥
 वामा वामायुधा स्त्रीणां युक्ताङ्गा(१)नि विधायनी ।
 स्वप्रभाविद्वीभत्सा रोचिष्कृतपरिच्छदा ॥
 विद्योतमाना निम्नाभा जलप्रकृ(२)तिरञ्जनी ।
 सुशीला त्यक्तसर्वाशा (३)वशा वर्तुलकण्टका ॥
 स्फुरत्प्र(४)भङ्गितधनुर्मज्जुचाग(ति ? मि)तप्रभा(५) ।
 सीमाकृतविनिर्भेदो महोष्माभिरवीक्षणः ॥
 भाकर्णकृतचित्तार्था व्यावृत्ता(६)स्यः प्रकल्पितः ।
 ऊर्ध्वरे(७)खाग्रसंक्लिन्न(८)रेखात्रयमलीमसा ॥
 उरुप्रभः प्रांशुदक्षः कृमिविध्वंसतत्परः ।
 एरण्डदर्शनौत्सुक्यसिद्धमन्त्रप्रभाववित् ॥
 अनथौषधिसञ्जीवी रतिप्रियमहौषधः ।
 हन्दिरार्थी स्वरुभावकृतधीस्सक्तदेशिकः ॥
 रक्तप्रियः स्वर्णकण्ठः कृतमालिन्यभूषितः ।
 वृत्तास्यः प्राग्धृतशिराः व्यायत्तकपिलाननः ॥

(१) 'ङ्गविधवा' ख ।

(२) 'प्रकरतर्जनी' ग 'प्रकृतर' ख ।

(३) 'पाशा' घ ।

(४) 'प्रदर्शित' क ख घ ।

(५) 'भः' ग 'दः' घ ।

(६) 'त्ताः स्युः' ग ।

(७) 'जिह्वाग्र' घ ।

(८) 'ङ्गष्ट्रे' घ 'स' क ।

[१६]

सोऽङ्गेदमन्दवचनः सदान्यत्र कृतस्थितिः ।
 आवृत्तजङ्घालस्य स्याद् वरिव्रणपीडितः ॥
 महोर(१)स्कः पाणिवेषधृतचिचेतनाङ्गकः ।
 मानुष्यधीवृत्तशिफः प्राणघोषस्मयावहः ॥
 प्रमा(२)नुबन्धकुक्षिस्थः प्राग्वृत्ते(३)विनिवेशिते(४) ।
 अक्लेशः प्राणभीषजस्त्व(५)ग्विरुद्धः कवोष्णवान् ॥
 स्वर्गन्धी पुष्पमाल्यावी विरुद्धगतिरीशिता(६) ।
 व्याघामे(७) धिषणः(८) प्राज्ञः स्वयं विधुतकण्टकः ॥
 मलापहा त्यक्तगतिः स्वच्छधी(९) रक्तनेत्रवान् ।
 अरुणाङ्गसिराबन्धः कुशीलः कोमलप्रियः ॥
 स्निग्धप्रियः स्नेहमहाप्राणवान् घोषवान् स्फुटः ।
 वेलानिवृत्तसर्वस्वः प्रोषितः प्राग्धिषयां वदेत् ॥
 अहीकः प्रोज्ज्वलवपुः रक्तसर्वस्वदैहिकः ।

(१) 'होत्करः' ग ।

(२) 'प्रमाणव' घ ।

(३) 'तवि' क.ख.घ ।

(४) 'शितिः' क.ख ।

(५) 'स्व' घ ।

(६) 'शिका' ग ।

(७) 'मो' क, ख 'मं' ग ।

(८) 'णं' ग ।

(९) 'रक्त्रने' ख, ग ।

[२०]

इरासर्वस्वसन्त्रासः प्रेमलोभः (१) कृताश्रुहा ॥

अभूचलश्चित्रधनुः (२) प्रप (३) दाचितधूलिकः ।

मलभूयिष्ठसुनखः कृतसर्वाङ्गलक्षणः ॥

अपादरोमा विबुधः कृत (४) ज्ञः कृतजीवनः ।

अशेषधिर्मन्द (५) हासः स्वप्रियप्रेमबन्धनः ॥

अद्य (६) प्रियः क्लेशसहः कृतसर्वस्वजीवनः ।

अमालिन्यविधिः (७) स्वच्छः छायापहताधि (८) कपदः ।

अमानुष्यगतिस्त्रैणः विनिन्दितकथो बुधः ।

अप (क्व ? क्ष) पाती (९) विद्यानामनर्थप्रदसत्क्रियः ॥

विशिष्टधीः स्वायुधहृत् स्वयंहारः कृताङ्गकः ।

जानूद्देदनविश्लेषविवृत्तगतबाहुकः ॥

एकानुयायी गतभीः प्राणवन् (१०) मन्दभाषणः ।

(१) 'भक्त' घ ।

(२) 'धनु' ख ग ।

(३) 'प्रचलाचि' घ ।

(४) 'कृतस' घ 'कृत्ति स ख ।

(५) 'न्दमहास्व' क, ख ।

(६) 'स्व' क 'ण्ड' ख ।

(७) 'धिस्वच्छछाया' ख घ ।

(८) 'विक्रद' ख ग ।

(९) 'पाफी' क, ख ।

(१०) 'वान्म' क ख ग ।

[२१]

अवज्ञात्यक्तमधुरा वीर्य(१)हृत् कामदोहिनी ॥

सर्वप्राज्ञप्रहाणिश्च मनुकल्पसमुद्भवा ।

अवश्यरन्धी सकल्या (= ? साफल्या)

विमुक्तार(२)तिरस्त्रियः ॥

कोशगन्धी बालुकया सुक्तसधु च (३)सङ्गता ।

परा(४) भवित्री वैरिण्यः कपिलाभिविमर्शिनी ॥

प्रतिरोधो व्यूहनीयः सर्वदृष्टिविरोधिका ।

अनन्तरत्नी (५)बालिभ्या विष्णुकण्ठी कपिज्वला ॥

प्रतिपत्पीठसम्बन्धनिसर्ग परिचारिकाः ।

व्यभिचारी परिन्यूनपरिपक्षाः (६)प्रतोदकः ॥

वृत्तिवश्यः साध्यपटुः प्रीतिवश्यः प्रियागडुः ॥

उदुम्बरोष्ठयामलकी दन्तवासा वसुस्तनी ॥

अर्द्धोन्नतस्तनी नम्रस्तनी कुम्भस्तनी (७)स्तनी ।

विद्यु(८)च्छटावी(९)स्वरा सानुगायत्त(१०)मूर्द्धजा ॥

(१) 'धैर्य' घ ।

(२) 'कागति' ख ।

(३) 'प्रचयं गता' घ 'ध्रच' ग ।

(४) 'भरवत्त' ग ।

(५) 'बालभ्या' क ख ग ।

(६) 'प्रतुद्रियः' क, ख, ग ।

(७) 'नी अपि' क ख ग ।

(८) 'द्या' ख ।

(९) 'वः' ग ।

(१०) 'त्त' क, ख, ग ।

[२२]

अनुगृह्यमाणलहरी तुल्यविद्यो(१)तिताहया ।
 अचिर(२)प्रेमनिपुणपरिकल्पितवत्सला(३) ॥
 संवीतकटिसंसक्त(४) गडुवर्त्तिः (५)पराहरी ।
 इन्द्रिराह(६)तिरस्त्री च महर्नाथप्रमोदिका ॥
 स्वरुष्णी सिद्धिलवका मलिष्ठा(७) धारणी विभुः ।
 मायावती कलहतिः सिन्दूरप्रियदर्शिका ॥
 अयस्कान्तगतिः क्षीघ्रप्रेयो गतिरिष्टदा ।
 विभागदायिनी भाषा कम्बुकण्ठी स्वयं गता ॥
 वयस्या रतिरस्त्री च महापुष्प(८)प्रदायिनी ।
 अनोगतिरनीशाख्या वर्तुलावर्त्तनाभिका ॥
 नवप्रिया प्रेमरतिर्वह्वायासप्रिया पुनः ।
 मांसगन्धी रोहितदा प्रसक्तिः प्राणवाहिका ॥
 ऊहनीया जलसहिः सूत्रगन्धसहिष्णुता ।
 हेतुकार्यगतिः सूक्ष्मा यावकादि(९)प्रभानुगा ॥

(१) 'घातिता' ग ।

(२) 'परिप्रे' क ख घ ।

(३) 'घाससा' क ख घ ।

(४) 'संयुक्त' ग ।

(५) 'वर्त्तिप' घ ।

(६) 'र' घ ।

(७) 'लिप्ता' घ ।

(८) 'स्पर्पफलप्रदा' क, ख, घ ।

(९) 'काभप्र' क, ख, घ ।

[२३]

तृष्णानुगा मनोनाम मनुः कण्ड्व १) शिरोधरः ।
 महोत्पलनिभः शान्तः सेवावृत्तिरमन्दभाः ॥
 वक्रोक्तिस्तज्ज्ञसम्भाषा विरुद्धाव्यभिचारिका ।
 वैतृष्ण्यं क्लेशहानिश्च दुण्डुमप्रतिमाकृतिः ॥
 विद्योतमानसंस्पृष्टविलोचनविदूषतः ।
 कार्पासर(२)तिसंसक्तविद्वत्पावकरञ्जितः ॥
 कपोलतलसंसिक्तकृष्णाम्नातकरञ्जिताः ।
 अयोमयी शुक्लगतिर्मनुधान्यगतिस्फुरः ॥
 रोमस्थवृत्तिता(३) च स्यादयोवृत्तिरन्तुदः ।
 आयसी गरुडोपेता रोचिष्मत्यपि कर्करी ॥
 विशो(४)धनी मार्जनी च महा(५)शुक्लफणावृता ।
 आस्तीर्ण(६)शुक्लागणि(७)कानुभय(८)प्रतिमाकृतिः ॥
 वेतसानुगतिश्रैव सोमभाः सवितृ[=१ ता]प्रभः ।
 अश्यामः कपिलः पिङ्गो रक्तधर्मारविप्रियः ॥

(१) 'कण्वशि' ख घ ।

(२) 'सतिरसं' क ख ।

(३) 'तावस्था दयावृ' घ ।

(४) 'विरोध' घ ।

(५) 'हारु' ख 'रुक्णफ' घ 'वृक्णफलवृता' ग ।

(६) 'रुक्कल' क ख, 'रुक्ण' ग ।

(७) 'गणता' ख घ ।

(८) 'भवप्र' घ ।

[२४]

वास्तोष्पति(१)र्लज्जितगी केराकारमुख(२)प्रभः ।

मन्दाह्वया मन्दमतिर्मन्दधीर्मन्दसुस्वरः ॥

अधिष्ठानगतश्रीमत् कण्ठनालो(३)स्थितः परः ।

अभिप्रायप्रियः प्रेमा सङ्गीतकनि(४)वाचकः ॥

इति स्कान्दशारी(५)रके संज्ञाध्या(६)घो

नाम प्रथमः ।

(१) 'लज्जितगी' ग ।

(२) 'खः प्रभुः' ग ।

(३) 'लोक्षितः' घ ।

(४) 'निपावकः' ख ।

(५) 'रे' ग ।

(६) 'ध्यायः प्र' ख ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

एवं तावत्स्वरूपसिद्धयर्थं सर्वासां रेखाणां संज्ञास्तास्ताः(१)
 विकटादिलक्षणाञ्च यथासम्भवमुक्त्वा स्वरूपं तावत् प्रदर्श्यते,
 तत्रैतावा(२)नर्थसंक्षेपः । प्रेक्षकस्तावत्प्रथमं (३)स्वनियममाचरन्
 सर्वं प्रेक्ष्यलक्षणं तदस्थलक्षणञ्चावलोक्य स्वहृदयेऽवधार्य स्वमा-
 त्मानं नित्यसिद्धपरमेश्वरैकरूपतया सङ्कल्प्य ततो वदेत् । तत्र को
 नियमः कश्च तदस्थः, कः प्रेक्ष्यः, तल्लक्षणञ्च किम्, इति चेत्,
 अत्रोच्यते—यः खलु नियमवान् श्वासादिपरिशीलननिपुणः
 प्रत्यक्षादिप्रमाणादिषु कुशलः, पुराणेतिहासादिषु च सत्यसङ्कल्पः
 सर्वसाधारणदयः संसिद्धपरमेश्वरज्ञानः परितुष्टहृदयविक्षेपो वि-
 द्वां , समाराधितगुरुपादावाप्तस्कान्दशारीरकरहस्यः स प्रेक्षकः ।
 तन्नियमश्च सः यः खल्प[=? खप]ररात्र उत्थाय संशोधितपादह-
 दयमस्तकादिः परीक्षितविश्वस्तप्राणायाम सञ्जनितमूलाधारागतना-
 सारन्ध्रपुटविनिस्सृतवायुविशेषावगमपुरस्सरं कृत(४)तत्तद्विषयप्रवृत्तिः
 ज्ञापित सर्वप्रवृत्तिश्च ईश्वर (श्च ! स्य) स्वाभि (५)लपितः ।

- (१) 'पिटकादि' क ख घ ।
 (२) 'वदथ' ग ।
 (३) 'मं सनि' ग ।
 (४) 'कृतकवि' ग ।
 (५) 'साभि' क० ख० घ ।

[२६]

तटस्थश्च सः (१), यः प्रेक्षकस्य (२) दृष्टिगोचरं गतः । तत्र (३) दृष्टिगोचरगतत्वेऽपि न सर्वेषां तट (४) स्थिता किन्तु समयसिद्धानामेव, कोऽयं समयः? यस्तेन संकृष्ट (५) सः, स द्विविधः तात्कालिको नित्यश्च, तत्र तात्कालिकः—यदा कदाचित् यं कश्चित् (६) यः कश्चित् पृच्छति यत्किञ्चिदात्मानं प्रति वा स तात्कालिकः, स च देशविशेषाय चः देशश्चात्मना संकल्पितः, अन्यश्च सः, सो नियमेनात्मनाधिष्ठिते देशे यः कश्चिदागत्य पृच्छति तत्र तं प्रतिबदनाय कल्पितः, पुनरपि द्विविधः, एकार्धशरपातं जङ्गमानां तटस्थता कल्पने देशं परिकल्प्य तत्र तदन्तर्गतानां तटस्थतामवधारयेत् । जङ्गमाश्चात्र मनुष्याः, मनुष्यविषयत्वात् प्रश्नस्य, यदि जङ्गमविषयत्वं प्रश्नस्य ततः जङ्गमानामपि तटस्थता । क्वचित् पुनर्मनुष्यविषयेऽपि जङ्गमानां तटस्थता जङ्गममात्रविषये च मनुष्याणाम् । कचित् स्थावराणामपि प्राणभाजां वृक्षादीनाम् । कचिद् (७) भित्तादीनामपि, शरपातश्च द्विविधः धनुषः प्रयुक्तस्य शरस्य पातः स एकार्धशरमात्रस्य च पातः, सोऽप्येकार्ध इति, तत्रायुः प्रश्ने तावत्

(१) 'सः प्रे' क० ख ।

(२) 'कश्च' क० ख० ग ।

(३) 'तत्राह' क० ख० ग ।

(४) 'ता तावत् किं ग ।

(५) 'सः सः, स' ग ।

(६) 'यः पृ, क० ख० घ ।

(७) 'दादीत्यादि' घ ।

[२७]

शरमात्रस्य पात इत्यवधा(१)रणीयम् । तत्रापि स्थावराणां तट-
स्थत्वे(२) वीरेण धनुषः प्रयुक्तस्य शरपातः इति, जन्मनि तु
पृष्ठे पक्ष्यादीनामपि तटस्थता । एवं तटस्थसंग्रहः प्रे (क्षक ?
क्षय) श्व सः यश्चा(३)न्यव्याधितो वा कार्यगामी पुत्री वा यद्यदि
च्छन् ज्ञातुं शुद्धान्तः करणः परिपक्वमानसः, पश्चात्ता(४)पादिनाहृदय
गत सकल चिन्तनीय वस्तु सर्वस्वः स्वाकारेङ्गितादिव्यञ्जित
तत्तद्भावः दैवज्ञ दर्शन समुत्सुक हृदयः मार्गे(५) तत्तद्विषये तं पृच्छन्
क्रमादैवज्ञ मन्दिर मन्थागतः तत्र च तं दृष्ट्वा प्रसन्न हृदयस्ततो हर्षि-
त निजपरिवारः स्वयं च प्रसन्न दृष्टिः स एवम्भूतः प्रेक्ष्यो नाम,
न च न इत्यविवाद सिद्धम् । तत्र भागा अवगन्तव्याः यत्र स ति-
ष्ठति तत्र ज्ञेयत्वादशदिशः उन्नतो निम्नश्चेति, तत्र यद्येकस्मिन् भागे
क्षणापात्रं स्थितिं विना सञ्चरति प्रेक्ष्यः तच्चैकं लक्षणांमिति पृथ-
गवगन्तव्यम् । तस्य च फलं यस्तद्विषयः तस्य चञ्चलता यदि प्रे-
क्ष्यापेक्षया कश्चित्पृच्छक आगच्छति । तत्रापीयमेव वार्त्ता वि-
शेष(६)स्तु समीरणसमीक्षाप्रधानेन कविना समाहितेन तत्र वक्त-
व्यम् । फलजातम् । लक्षणान्तराणि तु तत्रोपकरणभूतानीति इति ।

(१) 'यः' 'ष' ।

(२) 'पीतेर' क० ख० घ ।

(३) 'भ्यान्या' ग ।

(४) 'ना सकल कथनं चि' ग ।

(५) 'गैतद्वि'

(६) 'षः किन्तु समीक्षा' ग ।

[२८]

तत्र प्रथमं मण्डलालक्षणं (१) दृश्यते—

ललाटमध्यगा कृष्णाकारा वृत्तपरिच्छदा ।

मध्यस्थहीनवर्णा च सा स्यादुत्तमगामिनी ॥

इति ॥ या खलु ललाटमध्ये वृत्ताकारपरिच्छदा कृष्णाकारोत्तमगामिनी रेखा सा मण्डलेति शेषः । ललाटस्थलं प्रादेशमात्रपरिमितेन दण्डेन परि(२)माय दीर्घतो वृत्ततश्च यथा कयाचिद्रज्जा तदायत्ते परिमाणे जाते ज्ञातेच या ललाटमध्यगा मध्यतलं प्रोक्ता कृष्णवर्णा उत्तमगामिनी, उत्तमं नाम ब्रह्मरन्ध्रं तं गन्तुं शीलं यस्या, सा । अस्याश्चोत्तमगामिनीत्यनेन फलमप्युक्तम् । योऽनया लेख्याङ्कितः स उत्तमो भवतीति । उत्तमत्वञ्च स्वकुलोत्तमत्वं धर्मेणार्थेन कामेन मोक्षेण वा रञ्जनशक्तयेति वा केचित् ॥ इति ॥

ततोऽधःस्थिता या रेखा वर्तुला इत्यभिप्रेत्य तल्लक्षणमाह—

मन्दाकारश्च तिलकं या स्मारयति तद्विदाम् ।

तस्यातु सुभगो विद्वान् रम्यः सर्वजनप्रियः ॥

इति । या तु मन्दाकारमस्फुटाकारं तिलकं स्वदर्शने सति तद्विदां स्मारयति तस्याः कारणाद्भारमणायवेषः सुभगः सौभाग्यवान् ऐश्वर्यादिसम्पन्नः सर्वजनप्रियः क्रमाद्भवति तद्वान्नर इत्यर्थः । अत्रापिलक्षणेनैव फलसिद्धिर्द्योतिता, इत्यवगन्तव्यम् ॥

(१) 'क्षणाद् दृ' घ ।

(२) 'माप्य' ।

(२६)

संज्ञाया लक्षणमाह—

नासा संजातरेखा या दीपनी द्योतितप्रभा ।

पूर्वाधारतया भाति प्रोताकारा पृथग्जने ॥

या दीपनी दीपनशीला नेत्रयोरित्यध्याहर्त्तव्यम् । भ्रुवो-
रिति वा । द्योतितप्रभा द्योतिता प्रभाययेति प्रभाकारानासोच्यते,
सा द्योतिता यया इति विग्रहः । पूर्वाधारतया पूर्वोक्ता या वर्तुला-
ख्यायारेखाया आधारतया पृथग्भाति जने सा संज्ञेति शेषः ।
अत्र संज्ञापदेन फलमुक्तं विशेषतः संज्ञावान् भवति तद्वान् नर इति ॥

भ्रुवरूपरियारेखा कुत्रचित् कुहचिच्च वा ।

विभाति तस्याः सर्वायुर्वासन्ती लक्षणं पुनः ॥

पुनर्वासन्तिलक्षणमुच्यत इत्यर्थः । प्रथमं चास्यां नयः । या
भ्रुवरूपरि एकत्र उभयत्र वा विभाति सा वासन्ती, तस्याः सर्वा-
युः फलम् । इत्येवं फलं लक्षणं चानेनैवोक्तम् साक्षादिति द्रष्ट-
व्यम् । लक्षणप्रतिज्ञाया फलप्रतिज्ञाया अपि उपलक्षणत्वेन योज-
नीया । अन्यथा प्रतिज्ञातकथनप्रसङ्गात् । एवं यत्र यत्रैकत्र प्रतिज्ञा
तत्र प्रतिज्ञान्तरमप्यध्याहर्त्तव्यम् । सिद्धाया एवोपलक्षणत्वेन योजनं
वा । अत्र वासन्तीतिनामग्रहणेन रेखायाः कालसम्बन्धप्रत्याय-
नेनायुर्लक्षणत्वमुक्तमिति हृदयम् ।

पाषे कपिलवर्णा स्यान्नासा पुटमनुत्तरम् ।

गन्तुं प्रवृत्ता तां विद्यात् पिङ्गलेति शुभस्थितिम् ॥

अनुत्तरं खलु नासापुटं न उत्तरं यस्य नास्ति उन्नततरं तदनु-

(३०)

त्तरम् एवं भृतं नासापुटं गन्तुं प्रवृत्ता गमनाय किञ्चिदुन्मुखी
 कपिलाकारा या रेखा तां पिङ्गलेति विदुः । शुभस्थितिं च तामभि-
 (१) दधाति दैवज्ञ इति पिङ्गलालक्षणवाक्यस्यार्थः । अत्र भ्रूमध्या-
 दारभ्य नासापुटपर्यन्तमुन्नतस्थलेन वा नासामध्यरूपेण मार्गेशोभय-
 पार्श्वगतेन वा निम्नेन स्थूलेन स्फुटमागता शुभस्थितिमङ्गलैः सह
 तत्र तत्र तद्वतः पुरुषस्यावस्थितिं सूचयतीति भावः ।

स्मृताया लक्षणमाह—

या(१) हनुप्रदेशवर्त्तिनी सुसङ्गता समागता ।

करेण सङ्गतिं पुनः करोति जीवितावधि ॥

इति ॥ अत्र येत्युपश्लेषः सङ्ग्रहकृतः । हनुप्रदेशम् हनुर्ना-
 मनयनाधः प्रदेश उन्नतरूपः तमागता तत्र वर्त्तितुंशीलं यस्या
 इति वार्थः । सुसङ्गतया समागता सुसङ्गतानाम् नयनाधो भागग-
 तया रेखा विकाररूपिणी न फलसूचनी तथा सङ्गताशेषेण फलक-
 यनं करेण हार्यद्रव्येण सङ्गतिं करोति अभिलषणीयद्रव्यं प्रापय-
 तीत्यर्थः । अस्यास्तु रेखाया स्मृतेति नामकरणं जातिस्मरत्वदायि-
 त्वमस्य सूचयतीति ॥

या कपोलतले साक्षाद् विद्योतितमुखाकृतिः ।

विभाति रेखा सततं चतुरङ्गु(३) लदीर्घतः ॥

(१) 'भिषदति' ख ।

(२) 'हा' ख, 'सा' क ।

(३) 'ल संयता' क ।

(३१)

श्रनेन शेफालिकाया लक्षणमुच्यते । संज्ञा शेफालिकापुष्प-
सवर्णत्वात् । कपोलतले चतुरङ्गुलपरिमितारेखा शेफालिका नाम ।
तस्याः फलं विद्योतितमुखाकृतित्वम्-विद्योतित मुखमाकारश्च यया इति ।

हेमन्तिकालक्षणमाह—

चिबुके रोमसंस्थाने रेखात्रयाविदूषिता ।

या वर्त्तते नित्यमेव तस्या हेमन्तसंहतिः ॥

चिबुकेषु रोमस्थानेषु रेखात्रयविदूषिता रेखात्रयेण विदूषिता
विस्पष्टी कृतेति यावत्, नित्यं वर्त्तते या रेखा चिबुकादूर्ध्व(१)
मुख्य धरोष्ठपर्यन्तं तस्या(२) निमित्तभूताया(३) हेमन्तसंहतिः फलं
भविष्यति, हेमन्तकाले मरणं भविष्यतीति यावत् । अत्र हेमन्त-
काले मरणोत्तयैव हेमन्तस्य विशेषोक्त्यभावाज्जन्मानन्तरं यो हे-
मन्तः सञ्जायते तत्र मरणं हेमन्ताक्षरसङ्ख्यातसंवत्सरेवा इत्युक्तं
भवति ।

धारिण्या लक्षणमाह—

श्मश्रूण्यर्द्धगता या वर्त्तुलाकारसंस्थितिः ।

नासां धारयतीवास्ते धारिणीं तां विदुर्बुधाः ॥

श्मश्रूणि नासाया अधोभा(४)गपर्यस्तानि, बहुवचनं स्थल-
भेदविवक्षयैव । नासापुटयोरधोभागौ गङ्गाधो भागश्चेति, तान्

(१) 'ध्वमध' घ ।

(२) 'या' क ।

(३) 'तया' क ।

(४) 'यन्ता' ख ग घ ।

(३२)

प्रदेशानभिसम्बद्ध्य वर्तुलाकारसंस्थितिः वर्तुलाकारेण वृत्ताकारेण संस्थितिः संस्थानं यस्याः सा तथा, नासिकां धारयतीवास्ते स्थितिं करोति तां धारिणीं विदुः । अत्र फलं द्योतितम्, अस्या परमधर्महेतुभूताया आयुर्धारकत्वमस्ति । अतितरामुज्जृम्भते तद्वत् आयुरिति ॥

भावः पञ्च प्रधानत्वाद्धर्णानां हेमसप्रभा ।

अनेनार्धेन लक्षणमुक्तम्, वर्णानां पञ्चसङ्ख्याप्रधानत्वात् यो भाव(१) एकत्र सा(२) हेमसप्रभानाम रेखा ।

फलमाहोत्तरेण—

अस्या एकमुखस्थायाः कान्तिपोषःफलं भवेत् ।

अस्या उक्तलक्षणायाः कान्तिपोषः कान्तिपरिपोषः क्रमेण (३) क्रमेण भविष्यति फलं यदि एकमुखस्थता भवेत्, एकस्य पुरुषनित्यमुखस्थता भवेत् । एकस्मिन्नेव मुखे स्थिता इति वार्थः ।

महाजवाधरोष्ठस्याप्यधस्तादेकवर्तुला ।

एतल्लक्षणम् । अधरोष्ठस्याधस्तादेकांशेवर्तुलाकारा ओताकृतिः प्रोताकृतिर्वायारेखा अस्या नाम महाजवेति फलश्चोच्यते—

दुर्गन्धि पलगन्धिर्वा महापुरुषदूषकः ।

इति ॥ फलत्रयमेतत्, अंशकत्रयं तस्या विद्यते यथासम्भवं तत्फलम् ।

(१) 'वः प्रोक्तः सा' क ।

(२) 'स' खा ग घ ।

(३) 'ण फलं भविष्यति ए' क ।

[३३]

दै(१)वगतैर्लक्षणमाह—

विकारावास्थिता रेखा विद्यते सर्वजन्तुषु ।

नयनाधः प्रदेशेषु तस्याः पश्चाद्विदुः परा(२)म् ॥

इति 'अत्रायमर्थः—सर्वेषां जन्तूनां नयनाधः प्रदेशेषु विकार-
भूता काचिद्रेखा विद्यते । ततः पश्चात् ततोऽव्यवहितानन्त (रं १ रा)
या तां परां पश्चाद् भाविनीं दैवगतिं विदुः । अस्याः फलञ्च नामत
एवोक्तम् । दैवमेव सर्वपुरुषार्थसाधकमेतेषां येषामेषा विद्यत इत्यव-
गन्तव्यम् । तत्र च विशेषः, यावन्नयनदीर्घं गत्वा यदि परिसमाप्येत
ततः फलसाकल्यम्, वैकल्यं तु विच्छेद इति । स्त्रीणां(३)तु व्य-
वहितस्य तृतीयस्य हनुप्रदेशसन्धौ जायमानस्य रेखालक्षणस्य फ-
लमेतत् । नाद्यस्य नयनसन्निहितस्येति ।

कान्तेर्लक्ष(४)णमाह—

नाशापर्यन्तभागात्तु नेत्रान्तं यावदिष्यते ।

तस्यास्तु मध्यगामिन्याः फलं कान्तिर्महोदयः

अत्रैव हनुप्रदेशादुपरि(५)स्वमध्यगताया नाशापर्यन्तभागमा-

(१) 'देवता ग' क ।

(२) 'म् ॥ अ' क ग घ ।

(३) 'णां तद्वयव' क ।

(४) 'लक्षमाह' ख.ग ।

(५) 'रिम' ख ।

५ स्क० शा०

रभ्य नेत्रान्तावधि वर्त्तमानायाः शिखराभ्युपेतायाः कान्तिसंज्ञायाः
फलमहोदयः महानुदयः स एव कान्तिरित्युच्यते । अत्रमहोदयश-
ब्देन कर्मसमृद्धिरपि विवक्षिता । अन्यथाश्रेयोरूपस्य महोदयस्यैवा-
सिद्धेस्तदनेनैतदुक्तम्—प्रथम एववयसिकर्मजातमनुति(१)ष्टंस्तत्तद्वयसि
तत्तदुचितां क्रियां कुर्वंस्तस्मिन्नेव जन्मनि स्वाभिलषितं श्रेयो लभत इति॥

कृष्णा(२)लक्षणमाह—

सन्निधौ वर्त्तते यातु स्वेच्छापरिकरस्मृतिः ।

तस्याः फललक्षणञ्च तदन्तःकल्पिताधरे ॥

या स्वेच्छापरिकरस्मृतिः स्वेच्छया परिकरेषुस्मृतिःस्मरण-
मिति फलविषयेऽर्थः । स्वेच्छाच परिकरश्च स्वेच्छापरिकरौ ताभ्यां
स्मृतिः स्मरणं यया इति वा । स्वेच्छापरिकरस्मरणञ्च स्मारयितृ-
त्वमिति लक्षणपक्षेऽर्थः । एवं रूपैवं फला च यासन्निधौ स्थिता-
नासापर्यन्तमारभ्यानेत्रान्तंवाकचिद्विच्छेदनासाधः वा सा कृष्णा ।
अनेन च लक्षणं फलश्चोक्तम् । अस्या विषयभेदमाह—कल्पिता-
धरे कल्पिताधरोष्ठे प्रशस्ताधरे पुरुषे तदेतल्लक्षणं नान्यत्रेति अधरस्य
च प्रशस्तत्वं प्राकट्यमात्रं न प्रसिद्धिः । प्राकट्यञ्च डुराडुभवर्णतादि-
रूपेणेत्यवगन्तव्यम् ॥

(१) 'नुष्ठेयंतत्त'क ।

(२) 'शृणाया' घ ।

[३५]

भारतीलक्षणमाह—

नेत्रान्तात् त्रिशिखायातु कर्णान्तं प्रसरत्पुनः ।

इयमावर्त्तगर्त्ताद्यैर्विकारैरुपलक्षिता ॥

एवं भूता भारतीसंज्ञेत्यध्याहारः । क (टाक्ष ! णान्ति) नेत्रा-
(न्तं?न्ताद्) यात्रिशिखाभिर्व्याप्नोति आवर्त्तग(१)र्त्ताद्यैः आवर्त्तो
नाम शृङ्खलाबन्धः, गर्त्तश्च वर्तुलता आदिशब्देन विवर्णता तैः स-
हिता । अत्र फलं विशृङ्खलाप्रतिहतनानारूपफललाभसम्पत्स-
मृद्धिहेतुभूतसकलगुणसम्पन्नत्वा (न्प्र/क्प्र) सर इति संज्ञयैव सिद्धय-
तीति पृथङ् नोक्तम् ।

अधरोष्ठाधरे भागे चापाकारा तु या निजम् ।

रूपमर्न्तमुखीकृत्यरेखातिष्ठति सोत्तरा ॥

इत्यनेन मानुष्यगाया लक्षणमुच्यते । अयमर्थः(२)-याअधरोष्ठा
धरप्रदेशे चापाकारानिजं(३)रूपं प्रत्यन्त(४)मुखं कृत्वा तिष्ठति सो-
त्तरकालभाविनी रेखा मानुष्यगेति यावत् । मानुष्यं नाम मनुष्या-
पुरुष्यते । तद्वच्छतीति मानुष्यगा इति संज्ञार्थः । तदनेन शतायु-
ष्य(५)मनया रेखया पुरुषस्यद्योत्यत इति ।

(१) 'तैराव' ख ग ।

(२) 'र्थःभ' क ।

(३) 'ज' घ ।

(४) 'न्तंमु' घ ।

(५) 'युष्य' क ।

[३६]

गतेर्लक्षणमाह—

भ्रुवोरुपरितत्स्थानं व्याप्नोति निजवर्त्तिनी ।

या ललाटमाभिव्याप्य स्थिता सा गतिरुच्यते ॥

या निजं स्थलं ललाटाख्यमभिव्याप्य तदेव निजवर्त्त[=वर्त्ति]नी
ततस्ता(१)मभिव्याप्नोति सा गतिः गत्यभिधाना(२)रेखा । व्याप्नो-
ती(३)त्यस्यायमर्थः—न हि जातु कश्चिदनयारेखया भ्रुवोरुपरिभाग-
तया सङ्गतोऽविच्छिन्नया दृष्टस्तथापि व्याप्तिरेवापेक्षिता । अन्य-
था न शतायुष्य(४)सिद्धिरिति ।

सूक्ष्मा तदूर्ध्वदेशस्था सापिव्याप्नोति तत्स्थलम् ।

निजा तु वर्त्तनीसैव(५) सापि पूर्वायुरीरयेत् ॥

या पुनस्तदूर्ध्वदेशं व्याप्नोति तत्रस्था सा पूर्वोक्तमेवायुः—
फलमीरयेद्(६) द्योतयति । सा तु सूक्ष्माभिधाना । अत्र सूक्ष्मे-
ति संज्ञयैतदाह—विच्छेदोऽत्र विशेषतः परीक्षणीयः । यदि विच्छेदः
कचिद् दृश्येत(७) न तस्य पूर्वोक्तायुस्सिद्धि इति ।

(१) 'स्तम' क ।

(२) 'नासारे' क ।

(३) 'ति अस्या' घ ।

(४) 'युष्यसि' क ।

(५) 'वर्त्तिनी' ख.ग ।

(६) 'येदितिद्यो' क ।

(७) 'श्यतेन' क ।

[३७]

तदन्तर्वात्तिनीभूयो व्याप्य पर्यन्तयोर्द्वयोः ।

तिष्ठन्ती सा धनिष्ठा स्याल्लक्ष्मीः सम्पत्करीं विदुः ॥

या पुनस्तदन्तर्वात्तिनी तदन्तर्भागदेशवर्तिनी तदन्तर्भागदेश-
एव वर्तिनी मार्गो यस्या इति विग्रहः । अन्तश्शब्देन तदूर्ध्वभाग ए-
वोच्यते । ललाटमध्यप्रदेशत्वात्तत्प्रयोगः मध्यविषयश्चान्तश्शब्दोद्दि-
श्यते । भागदेशशब्दौत्वेकदेशविषयतया योज्यौ तदनेनैतदुक्तं
भवति-या ललाटमध्यगपर्यन्तयोर्द्वयोर्भागयोर्यावद् गत्वा मध्ये
विच्छेदेन तिष्ठति साधनिष्ठा नाम । अस्याः फलं विभूतिसम्पत्सम-
ृद्ध्यादि । इति

कम्बुरेखालक्षणमाह—

कण्ठनालं गता या तु कम्बुवाकारा तु मूलतः ।

सैव कम्बुरिति प्रोक्ता तदूर्ध्वस्था तु कारणम् ॥

चतुर्थेन पादेन कारणरेखायाः, अयमनयोरर्थः-या खलु
कण्ठनालं गता कण्ठमूलादारभ्य कण्ठमध्यस्थायाः सिरायाः स-
न्निधिं यावत् वर्त्तते सा वृत्ततः(१) कम्बुवाकारा नाम । मूलतस्तु
कम्बुवाकारा नायामतस्तु सा कम्बुरिति प्रोक्ता । तदूर्ध्वदेशस्था
कण्ठभागगता न उपरि वर्त्तमाना कारणसंज्ञा इति ।

अनयोः फलम्—

अव्यक्तिर्पावदेतस्या जीवमाप्नोति पुष्करम् ।

(१) 'चत्ततः' ख, 'वृत्तततः' ग ।

[३८]

गुणित्वञ्च भवेदस्याः क्षयं यावन्मनीषिणाम् ॥

अस्थार्थः—एतस्याः प्रकृतायाः कम्बुरेखाया यावन्तं कालं गत्वा अव्यक्तिस्तावन्तं कालं तद्दानसौ नरोजीवमाप्नोति न जीव-
विच्छिन्नो भवति । प्राणवानिति यावदिति कम्बुरेखाफलम् ।
अस्याः कारणभूताया यावत् क्षयो भवति तावन्मनीषिणां गुणि-
त्वं वर्त्तते, अविच्छिन्नं भवति उत्तर कालं तु विच्छिन्नं भवेदिति
कारणरेखाफलम् । मनीषिणामित्यनेनैतदाह—मनीषिणामेव विदु-
षामेवैषा सम्भवति नान्येषाम् । अतश्च विदुषामेषा(१) लक्षण-
मिति ।

कर्णत्विद्रेखालक्षणमाह—

अविच्छिन्नं तु ताटङ्ककर्णोत्पलमुखैः शुभैः ।

यस्यकर्णं प्रशंसन्ति सोऽयं विद्वद्वनो भवेत् ॥

यस्य खलु कर्णं लोकाः प्रशंसन्ति कर्णमुद्दिश्य प्रशंसां कुर्व-
न्ति ताटङ्ककर्णोत्पलमुखैः शुभैः लक्षणैरलङ्कारैर्वा तस्य कर्ण-
त्विद् विद्यत इति कल्पयितुं शक्यम् । सा पुनर्यस्य विद्यते स
विद्वद्वनो भवेत् । विद्वांस एव धने यस्य स विद्वद्वनः तेभ्यः सर्वदा
सम्पद्भवतीत्यभिप्रायः । अत्र यस्य ताटङ्कादिभिः कर्णं प्रशंसन्ति
लोकाः, तस्य कर्णत्विद् रेखा इति लक्षणम् । तद्दानं विद्वद्वनो
भवेदिति फलमिति द्रष्टव्यम् ।

(१) 'षां' ख ।

[३६]

भार्गव्या लक्षणमाह—

भार्गवी परिषन्मध्या कर्णपृष्ठगता पुनः ।

रोमस्थलं च व्याप्नोति सैवातीवशुभप्रदा ॥

कर्णपृष्ठस्थिता कर्णादधोभागस्था भूत्वा रोमदेशस्थलं या व्याप्नोति सा परिषन्मध्या भार्गवी नाम रेखा । फलांशे परिष-
च्छब्दः, सा परिषन्मध्यात् सर्वशुभप्रदा भवति । परिषन्मध्य-
भावित्वं सर्वशुभानुभवितृत्वञ्च स्वाश्रयस्य पुरुषस्य ददाति, तस्मै
ददातीत्यर्थः ॥

धन्या ताम्रानिभा शुभ्रा कर्णयोः पार्श्ववर्त्तिनी ।

तया सर्वमवाप्नोति विद्वांश्चापि भविष्यति ॥

धन्या नाम कर्णयोः पार्श्ववर्त्तिनी रेखा । कर्णापार्श्वस्थलं
तु त (घा ! घ) त्रासम्भावितो रोमसम्भवः । अत्र वर्त्तितुंशीलं
यस्याः साधन्या नान्यत्र सावर्त्तते । तया सर्वमवाप्नोति पुरुषः फ-
लम् । किञ्च कालान्तरे विद्वांश्च(१) भविष्यति । जन्मान्तरेवा-
व्यभिचारेण ।

वारुण्या लक्षणमुच्यते—

अधरोष्ठगता यातु विद्युद्वर्णा विभाविनी ।

मध्यतः पार्श्वयोः कृष्णा वर्णाकृतिरुदीरिता ॥

(१) 'द्वान् म' क ।

[४०]

वारुणी वर्णाकृतिरुदीरितेति सम्बन्धः । वर्णाकृतिर्वर्णाकारः
वर्णसंस्थानमिति यावत् । कीदृग्भूतेत्युच्यते-मध्ये विद्युन्निभा वि-
द्युत्प्रभा स्वर्णश्यामाकारेत्यर्थः । पार्श्वयोः कृष्णा जर्जराकारे-
त्यर्थः । अस्याः फलमाह—

प्रवृत्तिनिमित्तञ्च द्योतयन् संज्ञायाः—

मदिरा मधुमत्तः स्यात् परशक्तिरतः स्वयम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रदाता च स्वयमाचारतत्परः ॥ इति ॥

मदिरामधुमत्तः मदिराख्येन मधुना मत्तः दत्तः निरङ्कुशस्व-
भावतया तेन दर्पवान् । परशक्तिरतः केवलं शक्तिरत इत्यर्थः
ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रदाता च सर्वेषामूर्ध्वपुण्ड्रो(१)पदेष्टा च स्यात् । भस्म-
नेति शेषः । स्वयमाचारतत्परश्च स्वयमाचारः शक्तिमार्गविहित
आचारः तत्परः तदनुष्ठानपर इत्यर्थः ।

रूपकण्ठ(२)कायोः फलं लक्षणञ्चाह—

व्यावृत्तनेत्रः प्रांशुः स्याद् यत्रैव च मरुत्स्थितिः ।

पा(३)दयोर्निम्नदेशस्था प्रादेशाङ्गुलिमूर्ध्वगा ॥

इति । व्यावृत्तनेत्रः नेत्र विषयत्वेन प्राप्तेभ्यः सर्वेभ्य इति

(१) 'वरदेष्टस्या' ख ग घ ।

(२) 'ण्टि' ख ग 'णि' घ ।

(३) 'वातयो' ग ।

[४१]

शेषः । प्रांशुः प्राङ्मुखी दृष्टिर्यस्य स प्रांशुः । कुत्र प्रां(१)शुत्व-
मित्यपेक्षायामाह—यत्र मरुत्स्थितिरिति । यत्र मरुतां वायूनां स्थि-
तिस्तत्रेत्यर्थः । एतत्फलम् । पादयोर्निम्नदेशस्था यो यो निम्नो
देशः पादयोस्तत्र तत्र स्थिता भाविनी प्रदेशाङ्गुलं भाविनी भावय-
न्तीत्यर्थः । प्रादेशस्य सम्बन्धी या अङ्गुलिः प्रादेशाङ्गुलिः । प्रा-
देशो नाम हस्तचतुर्थोभागः । तां भावयन्तीति यावत् । भाविनी-
त्यध्याहारः । व्यवहिता(२)दनुषङ्गो वा । ऊर्ध्वगा ऊर्ध्वाङ्मुखी-
त्यर्थः । तदनेन रेखायाऊर्ध्वभागस्य पृथुत्वमुक्तम् । नाम च रूढ्या॥

मधुव्रता कण्ठगता परीता श्यामतः स्वयम् ।

आचारसौष्ठवं तत्र विदधाति न संशयः ॥

या खलु कण्ठगता श्यामतः श्यामवर्णेन परीता व्याप्ता कण्ठे
च व्याप्तेत्यर्थात् सिद्ध्यति । तदनेनैतदुक्तम् । याकण्ठे सर्वत्र
व्याप्ता श्यामवर्णा प्रसरति सैषामधुव्रता नाम । अस्याः फलं तत्र
तस्मिन् पुरुषे सौष्टवमङ्गसौन्दर्यविज्ञान शिल्पादि सौन्दर्यमेतत् सर्व-
मपि विदधातीति भावः । म(३)धुव्रतसंज्ञया श्यामवर्णत्वं द्योतितम् ॥

महादेव्यालक्षणमाह—

या हारस्थानरेखासु प्रोन्मुखी परिवर्त्तते ।

अनया कान्ति माप्नोति पुरुषः पुष्कलांध्रुवाम् ॥

(१) 'शुखत्व' ख. ग. ।

(२) 'तातद्' ख. ग. घ ।

(३) 'मधुसू' ग घ ।

६ स्क० शा०

[४२]

अस्ति खलु महात्मनां पुरुषाणां हारस्थान रेखासु याहार-
स्थाने रेखाः प्रसिद्धा वक्ष्यमाणलक्षणाः तासु प्रोन्मुखी प्रकर्षणो-
र्ध्वमुखी यरिवर्त्तते परितः सर्वतो वर्त्तते, ऊर्ध्वमुखीत्वज्ञाने कारणं
सूच्यग्रवदूर्ध्वभागस्य तनुता । एषा कान्ति(१) फलं विधाति ।
तत्रापि न तन्मात्रम् अपितु पुष्कलां सकला(२) मङ्गोपाङ्गोपेतां तत्रा-
ङ्गान्यलङ्काराः उपाङ्गानि भूषणानीति विभागः । न पुनरेतावत्त्वम्
किन्तु ध्रुवां नित्यामञ्चलामिति यावत् । बाल्यादारभ्याथवाजन्मनः
प्रभृति यावन्मृतिपर्यन्तं गच्छतीति वाक्यार्थः ।

योगिनी लक्षणमुच्यते—

हृदये वर्तुलाकारा रक्तवर्णा क्वचित् क्षता ।

रेखा महत्सु विज्ञाता योगशीलत्वदायिनी ॥

महत्सु प्रसिद्धमहत्सु सनकादिषु अस्तीति प्रसिद्धा पुराणा-
दिषु । या हृदये वर्तुलाकारा वर्तुल आकारो यस्याः(३) आकारो-
ऽङ्गविन्यासः । रक्तवर्णा रक्तो वर्णो(४) यस्याः, नान्यः कश्चित् ।
क्वचित् क्षता विच्छिन्ना । असौ योगशीलत्वदायिनी स्वाध्यायस्य

(१) 'न्ति वि' घ ।

(२) 'लाङ्गो' ।

(३) 'स्याः वर्तुलाया आकार इवाकारो यस्याः आ' क.ख.ग. ।

(४) 'र्णोऽस्याः' क ।

[४३]

पुरुषस्य स्त्रिया वा योगशीलत्वम् योगाभ्यासशीलत्वं (१) ददाति
इत्ययमस्याः स्वभावः ॥

रूपमालिकाया लक्षणमाह—

दोर्मूलयोः पञ्चसन्धि निम्ना नैवात्र सङ्गता ।

श्यामाकारा पृथुः स्वर्णाकारा तु तलमूलतः ॥

मूलतः स्वर्णाकारा मूले काञ्चनप्रभा काञ्चनरेखा दोर्मूल-
योर्वर्त्तेत असौ (२) च पञ्चसन्धिनिम्ना पञ्चसङ्ख्याकेषु सन्धिषु
पञ्चस्थानेष्विति यावत् । तर्हि सा नैवात्र सङ्गता सङ्गता नाम
काचिद्रेखा, तस्या फलमत्र नास्तीत्यर्थः । तस्या विभूतिभङ्गोऽ-
नल्पफलम्, अस्यास्तु न सा प्रयुतविभूतिरेवेति भावः । दोर्मूलयोः
रेखामात्रमपि शुभदम् । अथवा रेखास्थानवर्णास्यापि शुभफलदा-
यित्वम् । औन्नत्यादेश्च, तत्र काचिदुक्त प्रकारा वर्त्तेत (३) मूले च
वर्त्तेत तदु (४) क्तं फलं भवेदिति वाक्यार्थः । पृथुः स्वतः पृथुतमा
सर्वत्र एकरूपा श्यामाकारा श्यामवर्णा । अनेन विशेषणद्वयेन
सङ्गतायाः स्वरूप कीर्तनम् ॥

(१) 'त्वं च द' क ।

(२) सौप घ ।

(३) 'तचम्' घ ।

(४) 'मु' ख ग ।

[४४]

वारिणीलक्षणमाह—

बाहुमध्यगतो योऽयं सन्धिसन्धान भङ्गुरः ।
तदन्तर्घर्तिनी काचिद् रेखा सा वा(रि)णीमता ॥

सर्वेषां हि प्रत्यक्षभूतः स्थूलतमः कश्चित् सन्धिः बाहु मध्य-
गतो विद्यते । तत्र या रेखा अविच्छिन्नवर्तिनी दृश्यते सा वा-
रिणी नाम ॥

तस्याः फलमुच्यते—

युद्धेजहाति सर्वास्तान् स्वप्राणानारि सन्निधौ ।

इति । अयमसौ वारिणीसङ्गतः पुरुषः, अरिसन्निधौ सर्वा-
(१)स्तान् स्वाप्न जहाति सर्वोस्त्यजति । सर्वानित्यनेन स्वसम्ब-
न्धिनामपीति लक्ष्यते । प्रस्फुटन्मुक्तमूर्द्धजः । प्रस्फुटन्तः मुक्ताश्च
मूर्द्धजाः केशाः यस्येति विग्रहः । अनेन तल्लक्षणमुक्तम् ।
यः प्रस्फुटन्मुक्तमूर्द्धजो युद्धे चरति सो अनया सङ्गः पुरुष इति ।
तथागतं ज्ञात्वानेन लक्षणोऽन भूपादिभिस्तत्प्रेरणाथ प्रेरितव्यमिति
सिद्धम् ॥

राधिकालक्षणमाह—

यस्यास्ति करसंसर्गे स्फोटः स्वेदश्चयुद्धगः ।

(१) 'सर्वास्त्रान्' ग. घ ।

[४५]

सर्वानपि निरोद्धुं स प्रयतेत न संशयः (१) ॥

इति ॥ रोधिकाफलम् यस्य खलु पाणिभ्यां परस्परसंसर्गे स्फोटः
प्रस्वेदश्च सः युद्धगः युद्धभूमिं गतः सर्वान्नरान् स्वसहाय भूतानपि
निरोद्धुं शत्रुं प्रति गन्तुं प्रवृत्तानिति शेषः । प्रयतेत प्रयत्नं करोति ।
स्वयमतिशयेन भीत इत्यर्थः । पाणिभ्यां वा । अनेन रोधिकावतः
पुरुषस्यैतत्तलक्षणमुक्तम् ।

रोधिकायास्तूच्यते—

नाभेरुपरि सा प्रोक्ता बलीनां मध्य उर्ध्वगा ।

विभाति त्रिपुलाङ्गाङ्गसङ्गता मधुराकृतिः ॥

मधुराकृतिः मधुरवर्णा स्निग्धप्रियवर्णोति यावत् । बलीनां मध्ये
बलीनां मध्यप्रदेशेन सहोर्ध्वगामिनी या विभाति सा रोधिका
प्रोक्ता इति वाक्यार्थः ॥

योनिस्तु नाभिं परितः प्रवृत्ता या तनुस्थितिः ।

तया विभाति लोकोऽयं विद्वांश्च परिकीर्त्यते ॥

एतद्योनिलक्षणम् । या हि नाभिं परितः नाभेः परितः
सर्वतः, तनुस्थितिः (स्थि ? स्ति) भूतस्थिति अनुमेयमात्रप्राय-

(१) 'यः यस्य' घ ।

[४६]

रूपा तिष्ठति सा योनिः । तथा सर्वोलोको विभाति विभूतिभिर्भाति
फलभूतैः । विद्वांश्च परिकीर्त्यते । विद्वत्ता च फलं भविष्यतीत्यर्थः ।
अङ्गांशब्देनाङ्गोपाङ्गान्युच्यन्ते तत्राङ्गानीत्यन्तर्गताः अप्रत्यक्षाः
प्रायशोरेखाः उपांगानि तु स्फुटाः । बहिर्भूता इत्यवगन्तव्यम् ।
अस्याश्च ता उभय प्रकारा अपि न भिद्येरन्, शिखर(१)त्वादिति ।

प्रज्ञालक्षणमाह—

नाभेरधस्ताद्विपुला त्रिशिखा प्रज्वलत्तनुः ।
विदधाति महीमस्य अष्टामपि पुनः पुनः ॥

या नाभेरधस्ताद्विपुलापृथुला(२)ङ्गी त्रिशिखा शिखरत्रयस-
म्पन्नारेखा(३)सा प्रज्ञा शब्ध्यते । तस्याः फलं एषा येषामत्यन्तमन्त-
रङ्ग भूतो परिस्फुरति तेषां पुनः पुनर्भ्रष्टामपि भूमिं तेभ्यः शक्त्यादि-
भ्य आदाय विदधाति । पुनः पुनरित्यनेन लक्षणस्य दृढत्वमुक्तम् ।
प्रज्ञया हि सर्वोलोको व्यवहरति इति हि लौकिकभाषा । तदयमत्र
भावः—अनया रेखया सम्पन्नानां शास्त्रार्थादिपरिचयः प्राचुर्येण
भविष्यति । तत्र च तत्फलावाप्तिः इह लोकसम्बन्धिनी च(४) पर-

- (१) 'राद्र' ख ।
(२) 'लामही त्रि' ग घ ।
(३) 'खा प्र' ख ।
(४) 'चत' क श ।

[४७]

लोकसम्बन्धिनी च । तत्र इह लोकसम्बन्धिन्युक्ता सोत्तादन्या
त्वर्थसिद्धा इत्यवगन्तव्यम् ॥

मन्दा प्रभावनी इलक्षणा द्वयोर्द्वयोः स्फुरत्तनुः ।
शिखादभिर्वहुभिः (शि!हिल)ष्टा मान्यमस्यपरिस्फुरेत् ॥

अनेन मन्दाफल लक्षणै कथ्येते । या खलु द्वयोर्द्वयोः प्रभा-
वती बहुभिः प्रभाभिर्विचित्रतरा विचित्रवर्णेति यावत् । स्तलक्षणा
स्पर्शने सति स्निग्धा बहुशिखा परिस्फुरति सा मन्दाद्वया रेखा ।
एषा यस्य विद्यते तस्य मान्यं सर्वक्रियासु परिस्फुरतीति ॥

महाप्रभालक्षणा माह—

जान्वोर्ध्वत्तपरिस्फूर्तिर्दक्षिणेन विशेषतः ।
महाप्रभेति सद्भिस्तु सती सा परिकीर्त्यते ॥

या खलु पुंसां महाप्रभाणां जान्वोर्विशेषतो दक्षिणेवृ(१)त्त-
परिस्फूर्तिः तिर्यग्दक्षिणतः वृत्ताकारस्य परिस्फूर्तिः एषा महाप्रभा
सद्भिः परिकीर्त्यते । अस्याः फलं सती सेति । सा सती पुण्यफलं
ददातीति यावत् । अनेनैतेषां महाप्रभाणां महाप्रभारेवासम्पन्नानां
पुरुषाणां पुण्यकर्मत्वं सम्पद्यत इति ।

(१) 'त्ते' क

[४८]

वैतालिकालक्षणमाह—

जंघागतः कटुस्पर्शः कृष्णवर्णः पृथुःस्फुरन् ।
आपार्श्विणदीर्घः सुतरां वैताली परिकल्प्यते ॥

जंघागतः उभयजंघामूलादारभ्य पार्श्वपर्यन्तं प्राप्य दी-
र्घाकारेण स्थितिः कटुस्पर्शः स्पर्शे सति खरःस्फुरन् सिरामात्रतया
कचित् स्फुरन् कृतः पृथुत्वात् ।

वर्णस्तु कृष्णः । असौ वैताली(?)ति परिशब्ध्यते ॥

फलमाह—

सोष्मा प्रज्वलिताङ्गः स्यात् त्वग्दोषी कटुभाषणः ।
अल्पव्ययो व्यासरो (म? मा) मृदुपादः स्फुरन्नखः ॥

इति सोष्मा ऊष्म(२)प्रधानः । प्रज्वलिताङ्गः कान्तिमान्
त्वग्दोषी प्रायस्त्वग्दोषव्याधिप्रधानः कटुभाषणस्तीक्ष्णतया
बहुभाषी स्फुटार्थमन्यत् ॥

रोधनिकालक्षणमाह—

नखयोर्मूलभागे तु सिरान्तर्गूढवर्त्तिनी ।
सा रोधिका बहुफलसङ्कल्पश्च सम्प्रयच्छति ॥

(१) 'तिश' क ।

(२) 'ष्मा' क० ख० ग० ।

[४६]

या प्रधानभूतयोरङ्गुल्योर्यौ नखौ तयोर्मूले सिरान्तर्गूढवर्तिनी
या तत्रत्या सिरा तस्या अन्तर्निम्नभागे गूढवर्तिनी गूढतया वर्त्तते
सारोधनिका(१)। फलं सङ्कल्पं सम्प्रयच्छतीति । सा सङ्कल्पं स-
म्प्रयच्छति न तन्मात्रम् । अपि तु अल्पेतरमनल्पमित्यर्थः । कीदृशं
बहुफलम् बहूनि फलानि यस्मिन् यस्मिन्नुद्देश्यतया सन्ति तमि-
त्यर्थः ।

सुप्रसन्नमुखः कम्बुकण्ठः प्रोज्ज्वलदीधितिः ।

चतूरोमा पृथुतमः कण्ठमूलं गतो नखः ॥

अनेन मञ्जुलालक्षणं प्रदश(२)र्यते फलञ्च, रोमचतुष्टयप्र-
माणः अत एव पृथुतमः कण्ठमूलगतः नखः खर्वजितः खेनाका-
शेन वर्जितः यो निम्नभाग इति शेषः । सा मञ्जुला, पूर्वाद्धेन
फलम् अनया सम्पन्नः कम्बुकण्ठः(३) कम्बुसमान कण्ठः प्रोज्ज-
लदीधितिर्भवति, कम्बु(४)समानकण्ठेः प्रोज्ज्वलादीधितिर्यस्येति
कण्ठशोभाफलमुक्तम् । (५)शिष्टं स्पष्टम् ।

वैद्युता लक्षणं वक्ति—

उक्तिप्रत्युक्तिनिपुणः कविः शान्तः स्वयं प्रभुः ।

(१) 'रोधिका' ग ।

(२) 'प्रदृश्य' ख ग घ ।

(३) 'कण्ठस' क ।

(४) 'म्बुकण्ठे समाने प्रो' क ।

(५) 'शेष' क ।

७ स्क० शा०

[५०]

इति फलम् ।

ललाटरोमसन्धौ तु दीर्घिकाव (तु) स्वयं स्थिता ॥

अयमत्रार्थः—ललाटे रोमसन्धौ ललाटे या रोमसन्धिः संस-
र्गस्थानम् अत्र दीर्घिकाकारे चतुरङ्गुलपरिमिता या रेखा वर्त्तते
सा वैद्युता(२) नाम । अनया पुरुषः उक्तवैचित्र्यतत्परः कविः
स्वयं शान्तः विवेकी च भवतीति । ऊर्ध्वोऽवलयं च धर्मोऽश्र-
स्फुटः । विद्युद्गर्णता च भवति । इति नामतोऽर्थः ॥

व्रतालक्षणमाह—

कुक्षिभागे स्वयं गूढे बहुशाखासमुद्भूतः ।

स्वकर्मानन्तनैपुण्यं व्रतसंज्ञा प्रयच्छति ॥

व्रतसंज्ञा रेखाकर्मसु सर्वेषु पुण्यपापादिषु मिश्रेषु च शिल्पादिषु-
अनन्तमपरिमेयञ्च नैपुण्यं प्रयच्छति किन्तुलक्षणमित्यत आह—
कुक्षिभागगतः नाभिदेशाच्चतुरङ्गुलं दूरं गत्वा ऊर्ध्वोदरदेशे
गतः स्वयं गूढः बलिसम्बन्धादिति शेषः, सङ्करादिति वा पाठः ।
एवं भूतो यो निम्नभागः स व्रतमित्युच्यते । व्रतसंज्ञा रेखेति
यावत् । अत्र वृत्तादिचरत्वमनया सम्पन्नस्य पुरुषस्य भवतीति
नामतोऽर्थः । स च फले ऽन्तर्भवति ।

(१) 'तल' क ख ग ।

(२) 'तं' क ख ग ॥

[५१]

मदाघूर्णा पाष्णिभागे प्रादेशाङ्गुलसन्तता ।

अस्याः प्रयत्नसञ्चारी विच्छिन्नः स्वजनैरपि ॥

सा मदाघूर्णा या खलु पाष्णिभागे जङ्घापर्य (न्त ? न्तं)
प्रादेशाङ्गुलेन परिमाणेन परिमिता । तत एव सन्तता अविच्छि-
न्ना । अस्याः फलं प्रयत्नसञ्चारित्वम् कर्मविशेषपरिज्ञानम् । फल-
परिज्ञानं च विना प्रयत्नेन प्रवृत्तिः स्वजनैर्विच्छेदश्च अत्र फलद्व-
यम् । स्वैः पुत्रादिभिः लोकैश्च वर्जनम् । आत्मना तद्वर्जनञ्चेति
वाक्यार्थः । नामतस्तु मदाघूर्णया मदपरवशया सह संसर्गः मद-
सम्बन्धस्तु तस्या मदिरावशादिति ॥

गतप्रज्ञालक्षणमाह—

हस्तयोर्वहुरोमत्वं वर्तुलाकारता तथा ।

कटकस्थानसञ्चारी गतप्रज्ञे(१)ति कथ्यते ॥

यस्य खलु बाह्वोर्वहूनि रोमाणि तथा वर्तुलाकारता च
वृत्तवृंहितत्वं च तस्य कटकस्थानसञ्चारी कटकाख्याभरणविशेषो
यत्र निबध्यते तन्निबन्धस्थाने सञ्चारी तत्र वर्तमान इति यावत् ।
यो निम्नभाग इति शेषः । सा गत प्रज्ञा, फलं तस्याः शास्त्राभ्या-
सादिना प्राप्तप्रज्ञस्य तद्व्यंश एवेति नामतः सिद्धं भवति, इति पृथङ्
नोच्यत इति भावः ।

(१) 'प्रज्ञाभिधीयते' क ।

[५२]

चञ्चलोलक्षणमाह—

अंगुलीषु नितान्ता या सा मूलान्तमवापिता ।

केनाप्युत्तमयोगेन चञ्चला सा ध्रुवस्थितिः ॥

सा चञ्चला या केनाप्युत्तमेन योगेनाङ्गुलीषु पादाङ्गुलाष्विति यावत् । आमूलान्तं मूलादारभ्यान्तपर्यन्तमवापिता प्रापिता अवेत्युपसर्गेण परीत्यर्थेन शिखरसंयुक्तत्वमुक्तम् । सा चञ्चला । एवम्भूता रेखा चञ्चला । अस्याः फलमाह—सा ध्रुवस्थितिः अध्रुवस्थितिरिति पदच्छेदः । अस्थिरस्थितिरित्यर्थः । अनया सम्पन्नः पुमानस्थिरस्थितिः सर्वत्रइत्युक्तं भवति योगशब्देन परिचय उच्यते । उत्तमो नाम वि(१)शिष्टः पुरुषः ॥

रोमकूपिका(२)लक्षणं कथयति—

रोमकूपाः पृथुतराः विद्यते यस्य संसदि ।

प्रजाप्रकोपस्तस्य स्याद्रेखा कण्ठगता रुरुः ॥

यस्य खलु पुंसः स्त्रियो वा रोमकूपाः पृथुतरा भवन्ति पृ - तरमूलदेशा भवन्तीत्यर्थः । तस्य संसदि सभायां सभाप्रकोपः सभास्थितजनप्रकोपो विद्यते ध्रुवमेवानुभूयते । सा रेखा पुनः का इत्यपेक्षायामाह—रेखा कण्ठ(३)गता रुरुरिति रुरुर्नाम पुरुषावयव-

(१) 'विशेषः पु' क ।

(२) 'कायाल' क ।

(३) 'कण्ठस्थिता' क ख ग ।

[५३]

विन्यासभेदः या कण्ठस्थिता रूः सा पुना रेखा इति ।

पुलिन्ददृशो लक्षणमाह—

नयनान्तस्थिता धन्या रक्तवर्णा विचक्षणा(१) ।

प्रतोदसंस्थि(२)तिं तस्या प्रतोदः फलमुच्यते ॥

या नयनान्तसंस्थिता नयनान्तः कटाक्षः तत्र संस्थिता ।
 धन्या विशिष्टतरा रक्तवर्णा रक्तनिभा विचक्षणा विचक्षणावदति-
 तरामृडवी रेखा सा पुलिन्ददृक् । तस्याः प्रतोदाकृतित्वमस्ति ।
 प्रतोदो नाम कश्चन शिक्षार्थो दण्डः पाशानुबन्धस्तदाकृतिः ।
 तस्या आकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सा तथा । प्रतोदसंस्थितिरिति
 वा पाः । प्रतोदस्य संस्थितिः संस्थानं तद्वत् संस्थानं यस्या इति
 तदा विग्रहः । प्रतोदस्तस्याः फलम् । अनया सम्प(३)न्नो निर-
 न्तरप्रतोदो भवतीति भावः । पुलिन्दाः किरातास्तेषामेषा प्राचु-
 यैण विधत् इति पुलिन्ददृङ्नाम ।

क्रमलक्षणमाह—

क्रमे क्रमे प्रवृत्तिः स्यात् क्रमयुक्तं नृणामिह ।

सतु प्रवृत्ति सम्पन्नो मस्तकस्थः प्रशस्यते ॥

यो मस्तकस्थः क्रमेणोन्नतो भागः प्रशस्यते सर्वैवेवलोके-

(१) 'चलक्ष' क ख ग ।

(२) 'स्थितं' ख ।

(३) 'म्पन्नन्निर' ख ग, 'ननि' घ ।

[५४]

स्तम्भैः प्रशस्यते आद्रियते । प्रवृत्तिसम्पन्नः क्रमेण क्रमेणोद्भवेन
 प्रवृत्त्या सम्पन्नः संवर्द्धितः, य एवम्भूत उन्नतो भागः मस्तकस्थः
 ललाटेर्ध्वभागस्थः मध्यदेशमारभ्य स क्रम उच्यते । क्रमो नाम
 लक्षणमुच्यते इत्यर्थः । तत्फलं पूर्वार्द्धकथितम् । तस्यायमर्थः—
 क्रमे क्रमे पदे पदे प्रवृत्तिः शुभाशुभ व्यामिश्राः प्रवृत्तयः जातावेक-
 वचनम् । एकयापि प्रवृत्त्या विना स पुरुषः कश्चित्कालं नाधिति-
 ष्ठति । किञ्चिदपि वस्तु न तूष्णीमवस्थानं करोतीति भावः ।

कम्रालक्षणमुच्यते—

अतीव सुभगाकारा नीलाकृतिरथोच्यते ।

फलं प्रवृत्तिः सर्वासु क्रियासु प्रविचक्षणैः ॥

अयमर्थः—अतीव सुभ(१)गाकारा सुभगतरेत्यर्थः । शोभ-
 नाकृतिः, नीलाकारा नीलवर्णा या रेखा पूर्वोक्तसन्निधावित्यर्थः ।
 कम्रा लक्षणसंज्ञास्ताः । वस्तुतश्च तस्याः फलं सर्वासु क्रियासु
 विचक्षणैः सह निरन्तर प्रवृत्तिः । विचक्षणा विद्वांसः । तैस्सकम्
 अनया रेखया सम्पन्नः पुमान् निरन्तरं प्रवर्त्तते, कुत्रेति । सर्वासु
 क्रियासु शुभाशुभव्यामिश्रलक्षणासु, इति ।

हरि लक्षणमाह—

रोमसन्धौ ललाटे यः पुरुषः पञ्च वर्णवान् ।

(१) 'भगत' क ।

[५५]

विन्यासभेदः सहरी(१)मूर्खता तत्प्रशस्यते ॥

ललाटे रोमसन्धौ रोमाणां सन्धौ सन्धिदेशे । अरोमविशि-
ष्टस्थले इति शेषः । पुरुषः दर्शने सति पुरुषत्वेन प्रतीयमानः ।
पञ्चवर्णवान्-प्रशंसायाम् मतुप्प्रत्ययः । प्रसिद्धाः पञ्च वर्णाः यस्य
सन्धिः असौ विन्यासभेदः हरी इति (२) कथ्यते । अस्याः फलं
मूर्खता तत्प्रशस्यत इति तत्तत्र तस्मिन् पुरुषे प्रशस्यत इत्यर्थः । न
मूर्खतात्वं दूषणं भवतीति यावत् ।

धर्मालक्षणमाह—

विशिष्टस्फोटसम्भिन्नः करमध्यगतस्तु यः ।

निम्नदेशः पृथुफलः स धर्मा परिकल्प्यते ॥

करमध्यगतो निम्नभागः विशिष्टस्फोट सम्भिन्नः विशिष्टेन
स्फोटेन 'स्फुट्यत इति स्फोटः चिह्नम्' तेन सम्भिन्नः(३) सहितः,
तस्य विशिष्टत्वं नाम बृह(४)त्वं । पृथुफलः पृथूनि फलानि यस्य
स तादृशः, धर्मेति कथ्यते, धर्म इति वा पाठः । अत्र पृथुफल
इत्यनेन तानि तानि भवन्त्येवेति फलमुक्तम् ॥

(१) 'हरिर्मु' ग घ ।

(२) 'ति अ' क ।

(३) 'न्नःत' क ।

(४) 'हृत्फलः' क ।

(५) 'तान्ये' क ।

[५६]

तले पाणिगते यस्य मूलादारभ्य मध्यगा ।

रेखा प्रवर्तते सातु धनानां दायिनी मता ॥

यस्य खलु पुंसः तले स्थले पाणिगते पाणिसम्बन्धिनि ।
पाणिर्नाम हस्तस्य पञ्चशाखस्य प्रादेशमात्र परिमितो देशः तत्स-
म्बन्धिनामर्थानां दायिनी विशिष्टार्थदात्रीत्यर्थः । धनानां दायिनी
म(१)ता धनानाम् अभीप्सितानामर्थानाम् । शिष्टा धनदेत्यत्र नाम
धनप्रदेति वा पाठः नाम्नैव फलमुक्तमिति पृथङ् नोच्यत इति भावः॥

वामभागादुपक्रम्य गच्छन्ती तु कनिष्ठिकाम् ।

आत्मनः प्रसृतां तां तु गोदामाहुस्तु तत्प्रदाम् ॥

आत्मरेखाया (त्रा(२)यमभिदारभ्य?) वामभागादार-
भ्येति । अत्राय(३)मभिप्रायः—आत्मरेखामसंस्पृश्य मध्ये विच्छेदा-
भावेन विना तेन भागेन गच्छन्ती कनिष्ठिकामिति । या सेत्यध्या-
हारः । तां गोदामाहुस्तर्थाच्च इत्यनेन गोदालक्षणं फलश्रोक्त-
मिति भावः ॥

गन्त्री तु पादतलयोर्हस्तयोश्च पृथक्कृता ।

तस्यास्तु नित्यगमनमर्थानाञ्च पृथक् स्थितिः ॥

या खलु पादतलयोः 'अत्रात्मन इत्यध्याहारः' आत्मन आ-

(१) 'ता अभीष्ट विशिष्टार्थं दायीति भावः 'ध' क ।

(२) 'त्रायात्राय' घ, 'यङ्गिरा र' ग ।

(३) इत उपरि गपाठा लुप्तः ।

[५७]

त्परेखायाः पृथक् स्थिता असंस्पर्शेन स्थिता हस्ततलयोश्च तस्या-
स्तु फलं नित्यगमनम् । अर्थानामित्यत्रापि सम्बध्यते । अर्थानां
पृथक् स्थिताश्च । अयमर्थः—पादतलयोरात्परेखाया असंस्पर्शेन
वर्तते हस्ततलयोश्च सा गन्त्री । उभयत्रापि तु शब्दौ फलद्वयस्यो-
भयत्रापि क्रमेण सम्बन्धं द्योतयतः । पादतलयोर्गन्त्रोरेखायाः
अर्थानां नित्यगमनं फलम् । हस्ततलयोश्च तस्या अर्थानां पृथक्
स्थितिरिति ।

महात्पातालक्षणमाह—

महात्पातो प्रसूतिर्या तर्जनीमध्यपर्वगा ।

उभयोश्चेद्बहुतरमनर्थं प्राविधास्यति ॥

या तर्जनी मध्यपर्वगा वृत्तपरिणामा अन्येन केनचिद्युक्ता वियु-
क्ता वा वृत्ताकारा रेखा सा महात्पातो नाम । नामत एव फलसिद्धिः ॥

फलान्तरं दर्शयन्नाह—

उभयोश्चेद्द्वस्तद्वयतर्जनीमध्यपर्वगा ।

तथा तथा विधया बहुतरोऽनर्थः सञ्जायते ॥

इति महात्पातो नाम सकलपापातिशयितः पापः (१) तत्परि-
पाको वा, अनेनैतदुक्तं भवति—अनया सम्पन्नस्य पुरुषस्य कस्य-

(१) 'का' ख ।

८ स्क० शा०

[५८]

चिन्महापातकादि जायेत, कस्यचन तत्फलं भवेत् । कस्यचन पुन-
र्महान् सङ्कीर्णोऽनर्थो जायेत । सर्वपापसमुचितः (१) विशेष्यहेतुश्च
तस्या न्यूनतान्यूनते पौष्कल्यंचेति भावः ।

रेखालक्षणमाह—

चिबुकाग्रात्समारभ्य ह्यधराधरसंस्थिता ।
पृथुमूर्तिः सुनिम्नस्था दीर्घमायुः प्रदास्यति ॥

याचिबुकाग्रात् चिबुकप्रदेशादित्यर्थः । समारभ्य अधराधर-
संस्थिता अधरप्रदेशस्ययोऽधरः अधःस्थितः प्रदेशः तस्मिन् सं-
स्थिता पृथुमूर्तिः पृथुरा मूर्तिर्यस्याः सा, मूर्तिशब्देनाकृतिरुच्यते,
सुनिम्नस्था सुतरां निम्नप्रगाधं स्थानं स्थितिर्यस्याः सा तथा भूता
रेखा । तस्याः फलं दीर्घमायुः प्रदास्यति । कर्तृत्वोपचारो ज्ञापके-
ऽपि इत्यनवद्यम् ।

विद्युल्लक्षणमाह—

हारभागे परिन्यूना परिवेषाकृतिर्ध्रुवा ।
रेखा स्तनोपरि वरा विभूर्तिं तस्य दास्यति ॥

अयमर्थः—हारभागे हारस्याने परिन्यूनाब्रह्मणा, अतितरामल्प-
तरेत्यर्थः । परिवेषाकृतिः परिवेषस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सा, ।

(१) 'तवि 'ध ।

[५६]

परिवेषो नाम सूर्यचन्द्रमण्डलयोः परितो मेघरश्मिसम्बन्धवशात्
 कश्चित्तेजोविकारविशेषः । श्यामपीतरक्ताकारस्तद्वदाभासमानेत्यर्थः ।
 ध्रुवा नित्या सैषा विद्युन्नाम, तस्याः फलं विभूतितस्य दास्यतीति,
 या यमाश्रयते स पुरुषस्तच्छब्देनोक्तः स्त्रीवा, तस्मै सा विभूति
 प्रदास्यति, वयोऽर्द्धेऽतिक्रान्ते विभूतितस्य दास्यत इत्यर्थः । षष्ठा
 चतुर्थ्यर्थे । अत्रापि पूर्ववद् ज्ञापके कर्तृत्वोपचारः, सर्वत्राप्येवं
 द्रष्टव्यम् ।

मण्डलानि विचित्राणि रेखाकाराणि यस्यैव ।

कण्ठे विभाति तस्यैषा कण्ठकादीर्घलेखिनी ॥

यस्य खलु पुंसः रेखाकाराणि रेखापयानि विचित्राणि
 नाना वर्णानिमण्डलानि वृत्तानि कण्ठे विभान्ति, तस्यतत्र कण्ठे-
 दीर्घगा दीर्घ गच्छन्ती लेखिनी लेखनमुल्लेखनं ज्ञापकं शीलं यस्या
 रेखायाः इत्यर्थः सिद्ध्यति, सैषा गलग्रहेति कथ्यत इति शेषः ।

यस्याः फलमाह—

अतिसम्भोगसम्भिन्ना विहारास्तत्र सुप्रभाः ।

जायन्ते नियतं तत्र दुःखान्यपि च तत्रैव ॥

अतिशयेन यः सम्भोगः स्रक्चन्दनवनितादीनामनुभवः तेन
 सम्भिन्ना विहाराः क्रीडाविशेषाः सुप्रभाः शोभनप्रभाः तत्र तद्वति
 पुरुषे योष्विति वा ज्ञायन्ते तदैव प्रभृति भवन्तीत्यर्थः, आनुषङ्गिकं

[६०]

फलान्तरमप्याह—दुःखान्यपिच तत्रवै इति तत्र दुःखान्यपिच भव-
न्ति, वै इति प्रसिद्धो, अनुभूयन्ते दुःखान्यप्यानुपङ्गिकानीत्यर्थः ।

गृहप्रदालक्षणमाह—

स्तनयोरन्तरा निम्नमूर्त्ती रेखागृहप्रदा ।

या स्तनयोरन्तरा निम्नमूर्त्ती रेखा सा गृहप्रदोनाम । निम्ना
मूर्त्तिराकृतिर्यस्याः सा, स्तनयोरन्तरा वर्त्तमाना गृहप्रदा कथ्यते,
तस्याः फलमाह—

गृहाण्यपि प्रदीयन्ते तथासद्वृत्तयानया ।

सद्वृत्तं वर्त्तुलाकारं यस्यास्तया गृहाण्यपि प्रदीयन्ते, अस-
म्भावितान्यपि सञ्ज्ञानि भवन्तीत्यर्थः ।

शुभा स्याद्धूमवल्लीव त्रिशिखा ज्वलन्ती नाभितःपरे
तस्याः कम्पाणि रूपाणि दीर्घमायुश्च भूतिकृत् ॥

अनया धूमवल्लीलक्षणमुच्यते सपदया कारिकया, या शुभा
नाभितः परे भागे ज्वलन्ती जाज्वल्यमाना, त्रिशिखा शिखात्रययो-
पेता भवति तस्याः फलमुच्यते इति शेषः । कम्पाणि रूपाणि
शोभावहानि रूपाणि, भूतिकृद्दीर्घमायुश्च इति, एवञ्च पदेन स्थानेन
सह फलं लक्षणञ्चोक्तमिति सर्वमनाकुलम् ।

मही कनिष्ठिकामूले व्यवधानं विना स्थिता ।

तथा विद्यामवाप्नोति सामग्रीबन्धवर्जनात् ॥

[६१]

अयमर्थः—कनिष्ठिकामूले व्यवधानं विना साक्षादेव वर्त्तते ।
 कनिष्ठिकासन्निधौ व्यवधानंप्रतियोगित्वं कनिष्ठिका(१)यावेयं निषि-
 द्यते । तथा पुमान् विद्यामवाप्नोति । ननु सर्वेषामेव स्त्रीपुरुषाणां
 तस्याः सम्भवोऽस्ति न विद्या दृश्यते कापि, अतो न तत्फलत्वं
 विद्यायाः । अत आह—सामग्रीबन्धवर्जनादिति, सामग्री नाम का-
 रणसमाहारः, समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणत्रयमिति यावत् । (२)
 तस्या बन्धः प्रति बन्धः, तद्वर्जनात् तस्याभावाद्धेतोरित्यर्थः । अय-
 मत्राभिप्रायः—विद्यारेखायां महीसंज्ञायां सत्यामपि विद्याफलं नोत्प-
 द्यते, तेषां येषां तदाधाररेखा गुर्वनुवृत्तिरेखा च न स्फुटं प्रतिभा-
 सेते । भाग्यरेखा च नानुगुणा, नैतावन्मात्रेण तस्या विद्याफल-
 त्वाभावः । सहकारिसमाधाने हि सर्वेषां फलहेतुत्वं दृष्टम् । सह-
 कारित्वञ्च उपादानं प्रति निमित्तासमवायिनोः कारणयोः, अतो
 न कश्चिदोषः । इत्यनेन श्लोकेन महीलक्षणं तत्फलं चोक्तम् ।

तदन्तिकस्था निम्नाङ्गी या वा हृद्गतसत्त्वदा ।

तथा जायामवाप्नोति तावत्यश्च प्रियाः पुनः ॥

या वा तस्याः प्रकृताया विद्यारेखाया अन्तिके नित्यमेव
 वर्त्तते सा हृद्गतसत्त्वदा नाम, तथा पुरुषो जायामवाप्नोति, जाया
 च पतिम् । अनेन सा जायारेखेत्युक्तम् भवति । तावत्यः पुनः

(१) 'एव यन्ति' क ख ।

(२) 'अ' क ख ।

[६२]

प्रियाः, यावत्त्यस्तद्गता इतरा रेखा इति शेषः प्रिया शब्देन च विशेष विवक्षा जायाशब्दपर्यायत्वमात्रमेवाभिप्रेतम् । जाया इति यावत् । अत्र सन्धिरेखाया उपरीति मन्तव्यं श्लोके, एवंचैतदुक्तं भवति—या विद्यारेखाया अधः सन्धिरेखाया उपरि वर्तन्ते । रेखास्ता प्रत्येकं जायासम्भवं सूचयन्ति । जायाशब्दश्चात्र परिणीति(१)विषयः परिचितविषयो, न यदाकदाचित् सम्भोगमात्रपरिगृहीतां स्त्रीव्यक्तिमात्रमाचष्टे इति, नामावयवार्थस्तु हृद्गतं सत्त्वं हृद्गतं बलं मनोबलमिति यावत् । तद्वदादीति [=१तद्वदातीति] हृद्गत सत्त्वदा जायेति यावत् । जायायां हि सत्यां मनोबलं भवति प्रीत्युत्पत्तिद्वारेण पुत्राद्युत्पत्तिद्वारेणवेति ॥

आहारालक्षणमाह—

मध्यमाया अधो या तु चन्द्राकारा तु वर्तते ।

साहारा फलमस्यास्तु सर्वराजपरिग्रहः ॥

या तु मध्यमाया अधो भागे 'व्यवधानं विनेत्यत्राप्यनुसन्धेयम् नित्यमेव परिवर्तते साहारा, आहारेति छेदः । यद्यप्याहारेति छेदायात्र न योगस्तथाप्याहरतीत्याहारा इत्यवयवार्थबलादेवमवगन्तव्यम् । यदि वा हारैवाहारा इति व्याख्यातव्यम् । चन्द्राकारा प्रतिपञ्चन्द्राकारेत्यर्थः अस्याः फलं सर्वराजपरिग्रहः, सर्वे राजभिः परिग्रहः परितः सर्वतः शयनासनभोजनादौ आदरादुपादानमिति

[६३]

यावत्, अथमत्राभिसन्धिः—हाररेखाया एकदेशोऽपि यदि कस्य-
चिद्भवेत्तर्हि तस्य राजसेवया वृत्तिः । फलन्तु रेखासाकल्ये सकलं
भवति । वैकल्ये तु विकलम् । स्त्रीणां तु यद्येषा तर्हि सर्वराजप-
रिग्रह इत्यत्र सर्वदा राजपरिग्रहः रञ्जनपुरस्सरं स्वभर्तृ परिग्रहः
इत्येवार्थः । तत्र च स्वभर्तृ विशेषो भवति प्राभवं चेति ॥

मन्दोष्णदालक्षणमाह —

मन्दोष्णदा तु तदधो वर्त्तते मन्दगामिनी ।

मान्द्यमेव फलं तस्या धर्मादिप्रच्युतिस्तथा ॥

तदधस्तस्या हाररेखाया अधः, मन्दगामिनी मन्दगतिः मन्द-
स्थितिरिति यावत् अस्पष्टेत्यर्थः । तस्याः फलं मान्द्यं प्रवृत्तिमा-
न्यम् न बुद्धिमान्द्यम् । यद्यपि बुद्धि पुरस्सरत्वं प्रवृत्तेस्तथापि वि-
चारजनितायां बुद्धौ विकास युक्तायामपि सत्यां गुर्वादिभयाद् भा-
विविघ्नाशङ्कया च प्रवृत्त्याभावदर्शनात् बुद्धिमान्द्यं विना प्रवृत्ति-
मान्द्यं घटते, अतोऽत्र प्रवृत्तिमान्द्यं विवक्षितम् । धर्मादिप्रच्युतिश्च
फलम् । धर्मशब्दः पुरुषार्थान्तरोपलक्षणार्थं अनयाः सम्पन्नः पुमान्
पुरुषार्थेष्वन्यतमे तिष्ठतीत्यर्थः । नामतश्च फलान्तरम् मन्दमुष्णं
मन्दोष्णम्, तददातीति मन्दोष्णदा, यत्खलु खरोष्णं वस्तु
तत्स्पर्शं सत्यस्य पुरुषस्य मन्दोष्णं भवति । किञ्च निदाघादौ,
उष्णवेदनादिश्च नास्य बहुतरं भवति प्रस्वेदादिश्चेत्यवगन्तव्यम् ।

राजी तु मध्यमामध्यपर्वगा शोभनाकृतिः ।

[६४]

ऊर्मिकाकृतिरङ्गानां स्निग्धता तत्फलं भवेत् ॥

राजी तु मध्यमाया मध्यपर्वणि शृङ्खलाकारा परिवृत्तशोभना-
कृतिः स्निग्धछाया ऊर्मिकाकृतिः ऊर्मिकाङ्गुलीयकम्, तदाकृतिः
तस्याग्राकृतिरिवाकृतिर्यस्याः सातथा, तत्साम्यंचाङ्गुलीपरिवेष्टनेना-
वस्थानम् । तस्याफलं सर्वाङ्गानां स्निग्धता यावती हैयङ्गवस्पर्शं
स्निग्धतानुभूयते तावतीपुंसोऽनया सम्पन्नस्य स्पर्शं सति, नामार्थस्तु
राजिशब्देनेदमुक्तम्—सपेदिरभागता काचित्पदवी राजी । सा-
त्यन्तं स्निग्धा' तत्साम्यादियमपितच्छब्देनोक्तेति ।

गोमतीलक्षणमाह—

अनामिकामध्यपर्वगामिनी मध्यवेदिनी ।

अयुक्ता सन्धिगतया शब्दवित्त्वं ददाति सा ॥

अनामिका मध्यपर्वगामिनी अनामिकाया मध्यपर्वगन्तुं शीलं
यस्या सा तथाविधा, मध्यवेदिनी । मध्यमेव वेदिः अलङ्कृतस्थ-
लम् एवम्भूता गोमती, तस्याः शब्दवित्त्वं फलम् । यदिसन्धिरेख-
या सा न संयुक्ताभवेत् । अन्यथा मिश्रकर्मणां फलमिव मिश्रप्रवृ-
त्तिता भवेदिति । तस्याः सन्धिरेखाया व्यवधाने रेखाचतुष्टयभा-
गदेशश्चापेक्षितः । तन्न्यूनतायां फलस्यापि तद्वद्भाव इति द्रष्टव्यम् ।

धनिलालक्षणमाह—

धनिला गोमतीस्थानादुपर्युपरि निम्नगा ।

[६५]

फलं तस्या ऊर्ध्वमुखीयशो व्याप्तं भवेदिति ॥

गोमत्या उपरि तत्स्थानाद्वा उपरि निम्नभागात् ऊर्ध्वमुखी या
रेखा साधनिला । तस्याः फलमित्येवंप्रकारम् । कथमित्योह-व्याप्तं
यशा भवेत् । व्याप्तशब्देन सापेक्षेण सर्वेणेत्यपेक्षितम् । धनव्या-
प्तिश्चात्र फलप्रति नाशब्देन सूचितम् । —

निलालक्षणमाह—

मध्यमाग्रगता रेखा यशआयुः श्रियोगुणान् ।

ददात्यूर्ध्वमुखी पार्श्वमुखी दोषान् प्रदास्यति ॥

अयमत्रार्थः—मध्यमायाग्रगता रेखा भवेत् सा शुभं फलं
प्रदास्यति । यद्यूर्ध्वमुखी पुनस्सा तदा यशः तन्मात्रमायुः, तथा—
विधां श्रियं परिमिताम् गुणान् ये गुणा इति लोकप्रसिद्धास्तानि-
त्यर्थः । या पार्श्वमुखी भवेत् सा दोषान् प्रदास्यति, पार्श्वमुखी-
त्वे दाषफलसिद्धेश्चिरकालोपेक्षा विद्यते, अन्यत्र सा नास्तीति शेषः
निलानामबीजरोहः । तस्या ऊर्ध्व मुखीत्वं स्वभावः । ततोऽ-
त्रापि तत्प्रवृत्तिः ।

देवीलक्ष्मोच्यते—

तर्जन्यग्रप्रतिष्ठाया वसुलस्थितिरग्रणीः ।

विदग्धेषु भवेत् सोऽयं तद्वानात्मरतिः प्रियः ॥

तर्जन्यग्रप्रतिष्ठा तर्जन्यग्रे निम्नतया स्थितिर्यस्याः सा तर्ज-

६ स्क० शा०

[६६]

न्यग्रप्रतिष्ठेत्युच्यते । यवं विधा सा देवीत्युच्यते । वृत्तस्थितिर्दृष्टा-
कारेण स्थितिः स्थानं यस्याः । फलं तद्वान् पुरुषो विदग्धेष्वग्रगण्यः
स्यात् । किञ्च आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्यस्य सः प्रियः सर्व प्रिय
इत्यर्थः ॥

शतहृदालक्षणमाह—

अनामिकामूलपर्वं प्रति तिष्ठति नित्यदा ।

आवृणोति च सा नित्यं वैरमेव प्रदास्यति ॥

या खल्वनामिकामूलपर्वं प्रति तिष्ठति अधितिष्ठति मध्ये प्रकृष्ट
निम्न भागस्था सा तथाविधा शतहृदा नाम । वैरमेव सा प्रदा-
स्यति फलम् । किञ्च यन्नित्यं फलमन्यतः सिद्धम् । तदावृणोति
तत्तिरस्करोति । नित्यदा महिष्ठमन्यन्नित्यं च फलं ददाति । सहका-
र्यन्तरसन्निधाने सच सहकारी वाग्रेरवैव, साच पूर्वोक्ता नित्य-
फलावरणं च सहकार्यान्तरसन्निधानवशात् । सच सहकार्यनन्तरोक्ता
देवीरेखेत्युच्यते । नामतश्च वैरप्रवर्तकत्वं तन्निवर्तकत्वं च फलं स्वतो
निरूढस्वभावतया वा प्रतिहतशक्तित्वं स्वभर्तुः प्रतिवेदयति ।

निष्ठाालक्षणं फलपुरस्सरमाह—

कनिष्ठिकामूलसन्धिमतिक्रम्यप्रवर्तते ।

अनामिकामूलदेशादाचारास्थितिमाप्नुयात् ॥

कनिष्ठिकायामूले या सन्धिरेखा विद्याजाययोरधः ततः पश्चा-
तामतिक्रम्य आ अनामिकादेशात् काचिद्वत्त्वा यदि प्रवर्तते तर्हि सा

[६७]

प्रतिष्ठा अनथाखलुप्रतितिष्ठति चिरं पुरुष इत्यभिप्रेत्य फलमाह—
 दीर्घमायुरवाप्नोति नात्र संशयश्च भवतीति स्थितिशब्देनाह ।
 अत्रार्य भावः सन्धिरेखाया अधोभागे करतलमभिमुखी कृत्याना-
 मिकामूलदेशाद्यदि प्रवर्त्तते (१) तर्हि स चिरञ्जीवितया रेखा भवेत् ।
 तत्र च रेखापौष्कल्यापौष्कल्याभ्यां फलोन्नता नृनते न शङ्कनीये
 इति ।

धात्रीलक्षणमाह—

मूलं करतलस्योत्त्वा शङ्खलक्ष्म स्वयं पुनः ।
 अधितिष्ठति या तस्या विभूतिरभिमोहनी ॥

या करतलमूलगता यदि शङ्खलक्ष्म भवेत् तर्हि तदधितिष्ठति सा
 धात्री तस्याः सकाशादभिमोहनी विभूतिर्भवति । अभिमोहनी आभि-
 मुख्येन दर्शने सत्येव स्वामिना मोहमुत्पादयति यादृशीविभूतिस्ता-
 दृशी भवेत् । मूलं करतलस्योत्त्वेत्यनेन फलान्तरं वक्तव्यम् । तद-
 यमर्थः—उक्तिशब्दो व्यापारमात्रवाचो । करतलस्य मूलमुत्त्वा
 व्यापृत्य सदास्थितिश्च भवतीति शेषः । यदिवा करतलस्य मूल-
 मुत्त्वा व्यापृत्य याकाचिद्रेखा तदधितिष्ठति । तेन तद्गतं हस्तं
 शङ्खलक्ष्म प्रवर्त्तयित्वा तदधितिष्ठतीत्येवार्थः सम्पद्यते । सर्वथा नाव्ययः
 अयमत्रार्थः । करतलमूले आत्मरेखा सम्बन्धितया शङ्खोपस्योवायदि

(१) 'त्तते' घ

[६८]

भवति तच्च काचिद्रेखाग्रधितिष्ठति । मध्यमाया मूलत एकाङ्गुलिपर्यन्तं यावद् व्याप्य सहस्रशाखी भवति, तर्हि समृद्धविभूतिः सम्पत्समृद्धः चरितार्थ एव पुरुषः स्यादिति । एवं धात्रीलक्षणं फलं चोक्तम् ।

गोपीलक्षणमाह—

मूलदेशादुपारभ्य यस्याः संसृतिरिष्यते ।

अनामिकामूलदेशं यावद्गोपी विशिष्टदा ॥

या खलु करतलमूलदेशादुपारभ्य करतलमूलदेशं किञ्चिद्गत्वारभ्य दृढमूलतया सम्भूयानामिकामूलदेशं यावत् संसरति, यस्याश्च तादृशी संसृतिरिष्यते, संसृतिशब्दः प्रवृत्तिवाची शोभाहेतुतया लोकैः हि प्रार्थ्यते, शोभाहेतुत्वञ्च प्रसिद्धम् । अनामिकामूलगता या रेखा(१)या दीर्घा भूतायाः धवलतरे करतले लादारभ्य यस्यां कस्याश्चिद्रेखायां प्रवृत्तायां दृश्यमानायामतिरमणीयमिदं करतलमिति व्यवहारदर्शनाद् । विद्वत्परिषत्सु लोके च एं विधायतश्च अतस्तस्यास्सन्निधानाद्विशिष्टानि फलान्यस्य पुरुषस्य भवति स्त्रियोवेत्याह—विशिष्टतेत्यनेन पदेन विशिष्टशब्देन तादृशं फलमुपलक्ष्यते । तत्सूचयत्येवेत्यर्थः । नामतस्तु राजादिभयविरहोऽपि फलान्तरं सूचितम् ।

(१) माघ घ

[६६]

प्रियव्रतालङ्कारमाह—

प्रियव्रता मागधी स्यात् करभस्थानसङ्गताः ।

यारेखास्तासु सर्वासु सन्निधत्ते कनिष्ठिकाम् ॥

याः खलु करभस्थानसङ्गता रेखास्तासु सर्वासु या कनिष्ठिकां सन्निधत्ते सा प्रियव्रता । सन्निधानं नाम यावत्सम्भवति तावदेव चात्यन्तसान्निध्यं विवक्षितं कनिष्ठया विरोधादत्यन्ताव्यवधानस्य । अस्याः फलं नामत एवोक्तमिति नोच्यते । तपोधर्मादि एतद्वतः प्रियं भवतीति । मागधीति, मगधोनाम धर्मपूर्वसंस्कारः, तत्सम्बन्धिनी मागधी, तद्विकारभूतेत्यर्थः । मागधशब्दस्य च धर्मपूर्वसंस्काराभिधायकत्वं योगाचारमतसिद्धम् ॥

धेनुकालक्षणमाह—

यास्यात्करतले सूक्ष्ममध्यमा मध्यमोन्मुखी ।

धेनुका सा परिमितं फलमादाय दीयते ॥

यस्याः खलु सूक्ष्ममध्ये सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणे सति सम्पङ्क मध्यस्थले करतलस्य वृत्तिर्भवति, विशेषश्रया मध्यमोन्मुखी तथात्वे सत्यपि सा धेनुका परिगदिता, परिमितं फलं तयादीयते लोकस्य, अयमर्थः—धेनुकोसम्पन्नः पुरुषो न कस्मैचिदपि कस्यैचिदपि वा पूर्णं फलं ददाति, किन्तु किञ्चित्त्वेव ददाति । किन्तु ददाति चेति । लक्षणाभिप्रायस्त्वेवं चाकरतलमध्यमध्यमगता मध्यमां प्रत्युन्मुखीव तिष्ठतिरेखाकृतिः साधेनुकेति ।

रोहिणीलक्षणमाह—

रोहिणी नित्यसम्भूतिर्नित्यवृद्धिसमन्विता ।

तर्जनीमूलमाप्नोति तद्गता स्वायुषः फलम् ॥

या तर्जनीमूलमाप्नोति सैवम्भूता रोहिणी, कीदृशी तर्जनी-
मूलं प्राप्नोतीत्यत आह—नित्यसम्भूतिरित्यादि । नित्यं सम्भूतिः
सम्भवे यस्याः सा नित्यसम्भूतिः । नित्यं नियमेन,
किञ्चित् किञ्चिदुद्भवे यस्या विद्यत एव । यथा कर्म
यथा हि तस्य पुरुषस्यायुर्निदानभूतं कर्म प्रतिदिवसोपची-
यमानं कर्म संस्कारादिना तज्जन्मकृतधर्मरूपं तदायुः कारणं
भवति । तथा तज्जन्मायुः सूचकमपि रेखारूपं प्रतिदि-
वसोपचीयमानं, तदभिप्रायेण नित्यसम्भूतिरित्युक्ता, सा
नित्यवृद्धिसमन्विता च । अस्यार्थः यतो नित्योद्भूतित्वं
तस्या अत एव नित्यवृद्धिसमन्विता च । उद्भूति
वृद्ध्योरविनाभावात् । ननुद्भूतिर्यत्र यत्र तत्र वृद्धिरिति
नियमो नास्ति । उत्पत्त्यनन्तरमेव मृते व्यभिचारात् । नैतत्सम-
ञ्जसम्, तत्राप्युत्पत्तिकाले यावद्वस्तु तत्र तावन्मरणकाले । ननु
न प्रतीयत इति चेदेवं । यदायोनिद्वारान्निस्सार्यते वायुनातदात-
त्परिमितत्वं जन्तुशरीरस्य सिद्धं तावत्परिमाणं स्तन्यपानसमये,
जरायुपरिवृत्तस्याप्यस्त्येव तावत्परिमाणं यावत् पुनर्योनिद्वारा प्रवे-
शयितुमशक्यम् इति तावदनुभवसिद्धम् । तस्मादयत्र यत्रोद्भूतिस्तत्र

[७१]

तत्र वृद्धिः समनन्तरसमये सम्भविष्यतीति व्याप्तिरस्त्येव, यत्तु पु-
नरुक्तं जन्मानन्तरमेव मृतेव्यभिचार इति तदपि परिपोषविषयमेव
न वृद्धिमात्रविषयम् । ननु मृत्यनन्तरमेव जाते व्यभिचार इति चे-
त्तत्रापि शरीरवृद्धिमात्रस्य सम्भवात् । जीवेन विनान इति पोष
इति चेत् अस्तु, तथापि वृंहणमस्त्येव तदपि वृद्धयपरपर्यायमित्या-
स्ताम् । ईदृशी सा तर्जनीमाप्नोति प्राप्यनन्तरं तद्वृत्ता च तस्यां तर्ज-
न्यांगता च समवेता च । एवम्भूता यारेखा सा रोहिणी 'रोहण-
स्वभावा' फलमाह—स्वायुषः फलमिति स्वायुषः पुरुषस्य फलं
सामान्यवचनमेतत्, स्वयमेव फलजातमित्यर्थः । प्रयच्छतीति शेषः ।
नन्वशुभफलमपि प्रयच्छतीति ब्रूमः । अयमभिप्रायः—करतलमू-
लमध्यादारभ्य क्रमेणक्रमेणोत्पत्तिं पुनः पुनर्लब्ध्वा प्रत्युत्पत्तिं वृद्धिं
च लब्ध्वा तर्जनीं या प्राप्नोति पुनस्तर्जनींगता तत्समवेता तिष्ठति ।
तत्रयद्यविच्छेदा यावत्तर्जन्यान्तगमनं ततः शतायुषः स्यात् । तत्रयदिविच्छे-
दस्तर्हि स विच्छेदः परिमेयः अन्यथा कस्मिन् वयसि, तदूर्ध्वं स इति
विज्ञानायोगात् । ननु परिमेयत्वेऽपि केन प्रमाणेन परिमेयतेति
अत्र ब्रूमः—सर्वत्रापि रेखास्वरूपं परिमेयम्, परिमाणसाधनं च
गजरोम तच्च वालगतम् । तच्चैकैकमेकैकसंवत्सरज्ञापकम् । तच्च
नायामतः प्रमाणम् । अपि तु विस्तारत इत्यस्मत्स्थितिः । अतो-
त्रापि गजरोमणारोहिणीं परिमायायुः फलं निर्दिशेत् । तथाच यत्र
यत्र विच्छेदः परिस्फुटः, तत्र तत्र नायुर्भङ्गः, यत्र तु मध्ये खण्डाभावः,
खण्डानामोभयताच्छिन्नो वस्तुविशेषः । अतोऽत्राप्युभयताच्छि-

[७२]

नो रेखाभागो यत्र न विद्यते, तत्रायुर्भङ्गः सुवचनः । यावन्ति च
यत्सङ्ख्याकानि रोमाणि पारमाणे क्रियमाणे भवन्ति विच्छेद-
स्थले गतानि, तावतो वत्सरान् जीवेत् । यदि स्वयद्वस्तत्र शिष्येत
दृश्येत च तदापमृत्युः । सोऽपि यावन्ति गजरोमाणि प्रमाणभूतानि
यत्र यत्र भवन्ति तावतस्तावतो वत्सरान् गत्वेति वेदितव्यम् । एवं
स्थिते यदि तर्जन्यन्तं गमिष्यतिरेखा अविच्छेदेन तदा शतायुः ।
यद्येकेन तदैकेन शतायुः, यद्येकेने विच्छेदमात्रं तदापमृत्युः एवं
प्रथमसंवत्सरपर्यन्तमनुसन्धेयम्, प्रथमदिवसपर्यन्तं प्रथमनाडिकाप-
र्यन्तं च । ननु वत्सराज्ञायेरन् दिवसानज्ञायेरन् नाडिकाश्च प्रमा-
णाभावाच्छक्त्यभावाच्च प्रेक्षकाणाम् । अत्र ब्रूमः--सूक्ष्मेक्षिकया
तावद्रेखास्वरूपस्य नित्यपरिचितस्य निरीक्षणो सति दिवसा ज्ञाये-
रन् नाडिकाश्च । ततोऽप्यधिकपरिचये सति रेखादूभूतिवृद्धिभ्यां
सूक्ष्मेण विच्छेदेन च यदि ततोऽपि न ज्ञायेरन् । तत्र प्रमाणं भवति
स्वचेष्टादयः । कथमिति चेत्, एते स्वचेष्टा तदस्थचेष्टा प्रेक्ष चेति
त्रिविधा चेष्टा, तत्राद्या यदवस्थः स्वयं यांच चेष्टां कुर्वते तदवस्थां
तत्प्रवृत्तिंच प्रेक्ष्यस्यादिशेत् ॥

यदवस्थः स्वयं चेष्टा स्वस्य यादृश्यपि स्फुटा ।

तदवस्थां तांच चेष्टामादिशेत् प्रेक्ष्यगोचरे ॥

इति सिद्धमुनिः । तत्रायुर्विषये स्वयं यदि स्वप्न प्रेक्ष्याग-
मनसमये, तत्र तत्प्रेक्ष्यस्य मूर्ति विद्यात्, आदिशेच्च तान्, यदि

[७३]

भुञ्जानस्तर्हि रोगवृद्धिमादिशेत् । तदवस्थायां स्वयं रोगी । अथ
स नीरोगस्तर्हि रोगोत्पत्तिमादिशेत् । यदि भुजिष्यन् रोगी भवि-
ष्यति । यदि स्वापं कर्तुमिच्छन् रोगावसाने मरणमेष्यति विंशति-
दिनादूर्ध्वम् । अथ विषयं बुभूषुः प्रेक्षको मृत एवेति वदेत् । अथ
सम्बुभूषुर्द्वित्राणि दिनान्यतीत्य मृतिमेष्यति, अथ विषयं भुञ्जान-
स्तस्मिन्नेव दिने मृतिमेष्यति रोगी चेत् । एवं यद्यदवस्थः स्वयं
यद्यच्चेष्ट्य तां तामवस्थां तां तां चेष्टां च प्रेक्ष्यस्य वदेत् । चेष्टाशब्देन-
प्रवृत्तिरुच्यते फलपक्षे । लक्षणपक्षे तु प्रवृत्तिमात्रम्, शयनासन-
गमनाद्यपि कर्णमलापहरणाद्यपि यद्यत्किञ्चित्प्रवृत्तिमात्रं तत्सर्वमेव ।

अथ तटस्थचेष्टाः कथ्यन्ते—समे तले नियतेन्द्रियमनस्कः
प्रशान्तवर्णविन्यासव्यक्तिराचान्तः स्वस्थान्तःकरणो विविक्तदेश-
वासी चरितनियमव्रतः प्रातरुत्थायेश्वरं हृदयकमलस्थं सञ्चिन्त्य
सन्तर्पितविट्भुञ्जनः प्रेक्षको निर्दयत्वादिदोषरहितः शाभनाकारः । त-
स्य च स्वयं सुखेनावस्थितः सन् प्रेक्षयागमनसमसमयमेव यः कश्चि-
भुञ्जन आगच्छति स मुख्यस्तटस्थलोकः । पूर्वमेव तिष्ठन्नपि स्वसम-
तले आगमिष्यन्नपि तत्तत्फलोक्तिसमये । स्थावराश्च केचन जङ्गमाश्च
केचन मनुष्यातिरिक्ताः । अचेतनमपि कचिद्वित्यादि यावत् दृष्टिपात-
म(१)वस्थितम् । स्थले वस्तु यावत्तावत्तटस्थलोकेऽन्तर्भव(२)ति
वस्तुजातम् । तत्र कथं नियमः स्यादिति चेदत्र रहस्यं ब्रूमः—

१--‘तसमव’ ख घ ड ।

२--‘वि घ’ ।

१० स्क० शा०

[७४]

विशेषदृष्टिविषयश्चिह्नमित्याभिधीयते ।

कालसम्बन्धमात्रेण न विना भावमर्हति ॥

यादृशं पृच्छ्यते येन तादृशं तस्य लक्षणम् ।

असाधारणधर्मत्वान्नियतं तस्य लक्षणम् ॥

यत्र विशेषतो दृष्टिः पतिता भवति भ्रष्टिति दैववशात् फलोक्ति-
समये प्रेक्ष्यदर्शनमात्रसमये(१) वा तत्तदस्थवस्त्वित्यवहितमनसा सङ्क-
ल्प्य निर्णेतव्यम् । तत्र विशेषः कथ्यते—प्रेक्ष्यो यदि वामभागे भवेत्तदा
तदस्थोऽपि तत्र चेत्स्यात् तदा तत्तदस्थगतं लक्ष्यं तस्य भवेत् ज्ञापकं
फलानाम् । यदि तत्राप्येकदेशस्थता एकासनस्थता एककल्पस्थता वा
भवेत् [तदा] तद्व(१) तं लक्ष्यं सुतरां ज्ञापकं स्यात् । यदि भिन्नभाग-
स्थता तदस्थस्य स्यात्तर्हि नैकेन तदस्थेन लक्ष्यं निर्णेतुं शक्यम्, किन्तु
द्वित्रैः पञ्चषैर्वा, यदि वा लक्षणबाहुल्यमवेक्षितं तदैकस्मिन्नेवास्तु बहुषु
वा न तदस्थ बाहुल्ये नियमापेक्षा । यदि पृष्ठे तदस्थाः स्युस्तर्हि ते
न प्रमाणम् । अथ ज्ञातास्ते तर्ह्यपि ते न प्रमाणम् भवेयुः, आयुष्यो-
ऽन्यत्र, आयुषि तु प्रमाणम् । पुरो गमनाभाव एव तेषां प्रमाणं
प्रेक्ष्यः स्यात् प्रत्युज्जीवने, तस्मात् पृष्ठगतानां न सर्वथा प्रामाण्यम्
पुरोगतानां तु अप्रामाण्यचिन्तावकाशोऽपि न । तदस्थानां मनो वृत्ति-
र्न चिन्त्या चेष्टामात्रमेव तु चिन्त्यम् । अवस्था तु बाह्या । एवं च
यदवस्थो यच्चेष्टश्च तदस्थस्तां चेष्टां तामवस्थां च प्रेक्ष्यस्यादिशेत् ।
पूर्ववत्, किञ्च यद्यत्प्रश्ने यद्यदनुरूपं लक्ष्यं दृश्यते तत्सर्वं लक्ष्यं

१--'येतावत्' ज ।

[७५]

चैतनाचैतनप्रवृत्तिरूपम् । एवं प्रेक्ष्यचेष्टापि द्रष्टव्या यदिप्रेक्ष्य-
गृहं प्रति गच्छेत्प्रेक्षको दूतप्रेषणादिवशात् तदास्वापो निषिद्धः,
रोगिणो मृतिप्रसङ्गसूचनात् । रोगिणः कल्पितभङ्गप्रसङ्गात् कार्यनि-
र्णयश्च[१यु]क्तिर्युक्ता । स्वापस्तत्रापि निषिद्धः । निश्चेष्टत्वस्याप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । एवं तत्राप्यनुरूपं फलेन चिन्तयितव्यम् लक्ष्मतया । एवं
प्रेक्ष्यः प्रेक्षकतटस्थचेष्टात्मकं प्रमाणं सहकारि । श्वासश्च कीदृशिवि-
धा इति चेत् अत्र ब्रूमः—पञ्चवृत्तिः प्राणः परिक्षयो(लक्षणः परी-
क्ष्यो) लक्षणपरीक्षायाम् कथं पञ्चवृत्तिता इत्यत आह—पञ्चभूतानि
सर्वेषु शरीरेषु सन्त्येव पृथिव्यादीनि । तत्र च यत्र यत्र च भूतस्व-
रूपे वायुर्वर्त्तते प्राणलक्षणः, [१तत्र] तत्रफलविशेषाः सन्ति । ननु
कथमेतद् ज्ञातुं शक्यमित्यत आह—पञ्चभूतानि शरीरं व्याप्य तिष्ठ-
न्ति । तथाच प्रत्येकमङ्गेषु पञ्चापि भूतानि सन्ति एवंच प्राणाख्येऽङ्गे-
ऽपि वायुद्वारे द्वारद्वयवति विद्यन्ते पञ्चापिभूतानि । अतो यत्र यत्र भूतरूपे
वायुर्निस्सरतीति ज्ञात्वा फलविशेषानादिशेत् तच्चापि यद्यत्फलानु-
रूपमनुभूयते तत्तत्स्वरूपमवहितमनसा निश्चित्य विज्ञेयम् । कुत्रभागे
किम्भूतं वर्त्तते इत्युत्तरत्र वक्ष्यति एवं श्वासोऽपि रेखासहकारी प्रमा-
णम्, तथा वर्णोऽपि । तथाहि—यादृग् यादृग् वर्णो यासु यासु रेखासु
वर्त्तते, सः स उपयोगी प्रमाणतया सहकारितया च रेखाया वर्त्तते
तद्विशेषश्च वक्ष्यतीति ॥

गुन्मिनीलक्षणमाह—

तर्जनीमध्यपर्वस्था गुन्मिनी वृत्सवर्तिनी ।

[७६]

तस्याः फलं तु दुष्टं तद्यथा आयुःक्षयं तथा ॥

या तर्जनीमध्यपर्वस्था तर्जन्या यन्मध्यपर्व तत्रस्था तद्व(१२)ता
वृत्तवर्तिनी वृत्ततया वर्तितुं शीलं यस्याः सा तथाविधा गुन्मिनी नाम
रेखा । तस्याः फलं तु यत्तद्दुष्टं यथा आयुः क्षयं च । तत्र विशेषे-
षो वक्तव्यः । यदि मध्यपर्वसन्निधौ रेखा उक्तलक्षणा तदैवेदं
फलद्वयम् । यदिपर्वमध्यादुपरि तदा सुयशो दीर्घायुश्च फलमिति ॥

अरुणालक्षणायाह—

अरुणा मध्यपर्वस्था या रेखा ऊर्ध्वगामिनी ।

कृष्णवर्णा कृष्णफलं ददातीति हि नः श्रुतम् ॥

या पुनरुक्तलक्षणायास्तर्जनीमध्यपर्वस्था या रेखाया ऊर्ध्वगा-
मिनी ऊर्ध्वगमनशीला । अव्यवहितोत्तरदेशस्थेति यावत् । सा
अरुणा नाम कृष्णवर्णा च । तस्याः कृष्णफलं दोषरूपमिति यावत्
विशेषतस्तु न ज्ञायते को दोष इति । दोषरूपं फलमिति हि नः
श्रुतम् श्रुतिः । कथमरुणेति नोमेति चेदत्र ब्रूमः कृष्णवर्णेत्यनेन
रागातिशये काष्ण्यमनुभूयते रक्तपटादोनाम्, तदेव विवक्षितम् ।
अतो न दोषः ।

वीरकण्टकालक्षणायाह—

अधो गतास्तु पञ्च स्यू रेखास्ता वीरकण्टकाः ।

तेषां फलन्तु वीराणां वृद्धिरेव न संशयः ॥

[७७]

वीरकण्टकानाम् । तस्याः फलन्तु एकैकस्यामपि वाराणां
तेषां प्रसिद्धानां समृद्धिः कण्टकशब्दस्तु फलान्तरद्योतकः । तच्चेदं
फलम्, यदि तासां साकल्यं भवेत्, तदा वीरकण्टकता वीरद्रोहः
फलम्, वीरशब्देन च वीर्यमुच्यते, वीर्यहानिः फलमिति यावत् ।
असाकल्येतुक्तलक्षणं फलमिति न किञ्चिदवद्यम् । नामतः सर्वासां
फलहेतुत्वमङ्गीकृत्य कृतम् । अतोऽपि न दोषः ॥

हस्तोलक्षणमाह—

तर्जन्यधः पर्वगता सूक्ष्मा वर्णविरूपिणी ।

हस्ताभिधाना नितरां शस्यते रूपवेदिभिः ॥

अस्या(१)र्थः—तर्जन्यधः पर्वगता सूक्ष्मा सूक्ष्माकारा वर्णवै-
चित्र्यजुष्टा वर्ण विरूपिणी वर्णशब्देन पीतादि कथ्यते । पीतादिभि-
र्वर्णैर्विरूपिणी विरुद्धरूपिणी यादृशस्तद्वतो वर्णः पुरुषस्य स्त्रियो
वा । तद्विरुद्धा हि नानावर्णरूपेति यावत् । रूपशब्दः स्वरूपवाची ।
सा हस्ताभिधाना । रूपवेदिभिः, रूपं लक्ष्म, रूप्यतेऽनेनेति व्यु-
त्पत्त्या लक्षणवेदिभिरित्यर्थः । प्रशस्यते सम्भाव्यते, आद्वियत इति
यावत् । अनेन शुभमात्रं तस्याः फलमित्युक्तम् ॥

महिष्ठोनिम्नलक्षणस्तत्स्थप्व । तस्य लक्षणमाह—

तर्जन्यधोभागगतो मध्यपर्वसमाश्रयात् ।

१--'स्यायमर्थः' घ ।

[७८]

यो निम्नो भाग उक्तः स्यान्महिष्ठस्तत्फलः स च ॥

तर्जन्या मध्य[१पर्व]समाश्रयात् भागाद्योऽधोभागस्तद्वतो यो-
निम्नो भागः स महिष्ठ उक्तः स्यात् । स च तत्फलः पूर्वोक्तफलः ॥

गुर्विणीलक्ष(१)णवक्ति—

तं परीवृत्य यावर्त्ते पातमेवफलं स्फुरेत् ।

इति । या तं निम्नभागं परीवृत्य वर्त्तते परिवृत्य वर्त्तत इति
यावत् । मण्डलाकारतः परिवेषाकारेण भूत्वा प्रतिवर्त्तत इति या-
वत्, सागुर्विणी । आवर्त्ते नद्याद्योच्चपरिवर्त्तने सङ्कीर्णाकारे ।
पातम् पतनम् । फलं स्फुरेत् स्फोरयति । नाम्ना गुरुतरत्वार्येन
फलाविनाभावं सूचयति । एकवचननिर्देशेन लक्षणत्रयस्य फलत्र-
यानुगतिं सूचयति ॥

माधवीलक्षणमाह—

अङ्गुष्ठोर्द्धस्थिता लक्ष्मीप्रदा माधव्युदीरिता ।

इति । या खल्वङ्गुष्ठोर्ध्वपर्वस्थिता सा माधवी । तत्फलं
लक्ष्मीवृद्धिः । तया सम्पन्नः समृद्धिविभूतिर्भवतीत्यर्थः । तत्र यदि-
रेखा बह्व्यस्तदा विफलमेतदेव तच्च विशेषरूपम् । किन्तद्विशेष-

१—'णमाह' घ ।

[७६]

रूपमिति चेत् उच्यते—दिवससमृद्धिरिति दिवससमृद्धिर्नाम प्रतिदि-
वसं यथेष्टवृत्तिता ।

हेमवेत्रिकालक्षणमाह—

या स्यादधः पर्वगता विसन्धिर्हेमवेत्रिका ॥

इयञ्च लक्ष्मीफलदा द्विसहायात्रयोऽपि वा ॥

या पुनस्तस्यैवाङ्गुष्ठस्याधः पर्वगता सा हेमवेत्रिका नाम । अ-
स्या अपि लक्ष्मीः फलम् । नात्र विशेषरूपता विवक्षिता । प्रत्युत
सामान्यरूपतैव विवक्षिता । सर्वं समृद्धेः फलत्वमत्रानुभूयते ।
सापि पुनर्द्विसहाया यदि द्वे रेखे सहायभूते यस्याः सा तथा ।
सह आयोगतिरेकत्र गमनं यस्य स तथा सहाय इति । सहकारीति
यावत् तदापि तदेव फलम् । यदि त्रयो रेखाभेदा भवेद्युस्तदापि
फलमेतदिति शेषः । उभयत्र नामतस्तु स्वर्णवर्णता सर्वाङ्गस्यापि
पुरुषस्येति फलान्तरम् ॥

मतिलक्षणमाह—

अङ्गुष्ठमूलबन्धस्तु सशिखो मतिरिष्यते ।

मतिमान्द्यं भवेत्तस्य न जातु प्रतिभागुणः ॥

यः खल्वङ्गुष्ठमूलबन्धः स मतिः । न केवलं तन्मात्रत्वम् ।
अपि तु सशिखत्वमपि, शिखानाम् रेखान्तरानुबन्ध उपरिभागे तद्यु-
क्तोऽङ्गुष्ठमूलबन्धो मतिरिष्यते । तस्य फलं मतिमान्द्यं भवेत् फलमि-

[८०]

ति शेषः । प्रतिभागुणो न जातु भवतीति फलान्तरम् । अनेनैत-
दुक्तम्—अङ्गुष्ठमूलबन्धस्य सशिखत्वाभावे मतिमान्द्यमात्रं फलम् ।
सशिखत्वे प्रतिभागुणाभावोऽपीति । ननु कथमत्र मतिरिति संज्ञा
उच्यते, विपरीतलक्षणयेति । यदि वा मतिरस्याङ्गुष्ठमूलबन्धस्य
फलं कथमिति चेत्, यदितन्मूले रेखात्रयं भवेत् परस्परानुवद्धमिति ।

कण्डूलक्षणमाह—

कण्डूः प्रियप्रदा शङ्खाकृतिरङ्गुष्ठमूलगा ।

भ्रातृवृद्धिः फलं तस्या बहुताचापि तत्र वै ॥

या पुनरङ्गुष्ठमूलगा शङ्खरूपाकृतिः सा कण्डूः । तस्याः फलं
भ्रातृवृद्धिः । भ्रातृणां बहुता च । अयमत्राभिप्रायः नैमित्तिकी
अङ्गुष्ठमूलबन्धादधस्तदधो रेखात्रयाम्लिष्टबन्धा रेखा सा परिमित-
वर्णमिता बहुरूपा चा(१)नुरूपा भ्रातृवृद्धिकरी । तस्याश्च नानाव-
र्णतायां सत्यां भ्रातृणां पुत्राणांच बहुता भवति । यदि न नैमित्ति-
की तदापि पुंसां स्वबन्धुभूतानामतिरमणीयानां भ्रातृपुत्रसमानानां स-
म्भवस्तद्बहुता चेति । प्रियप्रदेति । फलान्तरमाह—न केवलं भ्रा-
तृवृद्धिः फलम् । भ्रातृणां पुत्राणां वृद्धिश्च न केवलम्,
अपि तु प्रियप्रदत्वमपि, यद्यद्वस्तु प्रियशब्दवाच्यं तत्सर्वमसौ
ददातीति ॥

(१) 'पा वा' घ ।

[८१]

कनिष्ठालक्षणमाह—

आत्मरेखासन्निधौ या अङ्गुष्ठस्यान्तरुचिता[?] ।

आतृसंख्यामितास्तास्तु आतृणां स्मारयन्ति वै ॥

याः पुनरात्मरेखासन्निधौ तत्पार्श्वभागे अङ्गुष्ठान्तरुचिता
अङ्गुष्ठान्तरम् अङ्गुष्ठशब्देन तन्मूलमुच्यते तदन्तरुचिता व्यापिता
व्याप्ता वा आतृसंख्यामितास्ता आतृणां आतृसंख्यां स्मारयन्ति
बोधयन्ति । अतश्च यावत्तस्तत्र रेखा अङ्गुष्ठमूले आत्मरेखासन्नि-
धौ तावन्तो आतरः । अस्ति तु तत्र विशेषः । यास्तु तर्जन्यादि-
कनिष्ठिकान्ता अङ्गुलयस्तन्मुखेन या उक्तलक्षणा रेखा वर्तन्ते ता
आतृन् सूचयन्ति । याः पुनस्तद्विपरीता अङ्गुष्ठग्रमुखान्तरस्था न आ-
तृन् सूचयन्ति । वैपरीत्यादिति लक्ष्यलक्षणयोरन्वयव्यतिरेकौ सूच-
यति । नाम्ना अङ्गुष्ठाधोवृत्तिताम् ॥

सौराष्ट्रिकालक्षणमाह—

अङ्गुष्ठाग्रमुखान्ता या आत्मसन्निधिलम्बिताः ।

शत्रूणां सूचिकास्तास्तु मातृस्थानादधः स्थिताः ॥

याः पुनरात्मसन्निधिलम्बिताः आत्मसन्निधिमात्मरेखासन्नि-
धिष्वलम्ब्य वर्तमाना अङ्गुष्ठाग्रमुखान्ता अङ्गुष्ठाग्रे अङ्गुष्ठाग्रविषये
अङ्गुष्ठाग्रमुद्दिश्येति यावत् मुखान्तः मुखस्वरूपं यासां तास्तथा ।
अन्तशब्दः स्वरूपवाची । ईदृश्या रेखाः शत्रूणां सूचिकाः । शत्रून्

११ स्क० शा०

[८२]

सूचयन्ति । मातृस्थानादधःस्थिताः मातृस्थानं नाम तर्जनीमूलभागे
तर्जनीमध्यमयोरन्तर्भागस्याधोभागस्तर्जन्या अधोभागः । पितृस्था-
नं तर्जन्या अधोभागः आत्मरेखासङ्गतिस्थानम् । मध्यमाया अधो
भ्रातृस्थानम् । अनामिकाया अधोभागो बन्धुस्थानम् विद्यास्थानञ्च ।
कनिष्ठिकाया अधोभागः सुतस्थानम् । तदनेनैतदुक्तम् । अङ्गुष्ठमु-
ख्य [१ खा] स्तर्जन्यधोभागवर्त्तिन्यः शत्रुरेखा इति ।

तत्फलमाह—

बहुवर्णा धर्घराङ्गयः स्फुरत्तनुमनाहराः ।

मण्डलाकारसंस्थानस्थानवासनिरोधिकाः ॥

बहुवर्णाः बहवो वर्णा यासां तास्तथा धर्घराङ्गयः दर्शने सति
स्पर्शनेऽपि च धर्घराङ्गत्वेन प्रतिभासमानाः, तथा स्फुरत्तनुमनोहराः
स्फुरन्ती तनुः स्फुरत्त(१)नुः, स्फुरत्तनुर्नाम काचिद्रेखा दीर्घाकारा
तया मनोहराः सुन्दर्यः । तथा मण्डलाकारसंस्थानस्थानप्रवृत्तिनिरोधि-
काः मण्डलाकारं संस्थानं यस्य तन्मण्डलाकारसंस्थानम् तादृक् स्थानं
मण्डलाकारसंस्थानस्थानम्, अत्र प्रवृत्तिनिरोधिकाः तत्र प्रवृत्तेर्विरो-
धिकाः विरोधकारिण्यस्ताः प्रकृता रेखा एव । विशेषणच्छलेन फल-
मुक्तम् । तत्र तावदाद्येन विशेषणेन बहुवर्णत्वेन भिन्नवर्णता भवतीति
फलमुक्तम् । भिन्नवर्णत्वं नामैकस्मिन् जन्मन्येव भिन्नवर्णता । तस्य

(१) 'नुर्नाम' ड ।

[८३]

तद्वतः पुरुषस्य स्यात् स्त्रियो वा । तथा द्वितीयेन विशेषणैनाङ्गस्य
जर्जरता । तृतीयेन शरीरमनसोः प्रभ्रंशः फलं सूचितम् । चतुर्थेन
स्थानप्राप्तिनिरोधः । प्राप्तस्थाननिरोधश्चेत्यवगन्तव्यम् । अत्रैवं विशेष-
षोऽवगन्तव्यः । यदि छिन्नाकारा रेखास्तर्हि बहुवर्णता फलम् ।
यदि घर्घराङ्गित्वं शाखान्तरसत्त्वे सति तदैव कलेवरजर्जरता फलम् ।
तृतीयमपि फलं पूर्वोक्ततदु रेखासन्निधिसत्त्वे सत्येव । चतुर्थमप्यङ्गुष्ठ-
पार्श्वभागे तर्जन्याधः पार्श्वभागेचेत्युभयमध्ये मण्डलाकारसंस्थानं
यदि भवेत्तदैवेति । नाम शोभनराज्यस्य राजद्रुपं प्रायेण दृश्यते
इत्यस्मात्कारणादिति ॥

धन्वनीलक्षणमाह—

धन्वनी तर्जनीपार्श्वे पर्वत्रयसमागता ।

धाष्ट्यमाशास्यमाशास्ते न प्रागल्भ्यं कथञ्चन ॥

तर्जनीपर्वत्रयगता तत्पार्श्वगामिनी रेखा धन्वनी नाम । सा
आशास्यं बहुमाननीयं धाष्ट्यं वैयात्यमाशास्ते सूचयति । ननु
धाष्ट्यप्रागल्भ्ययोरविनाभावो दृश्यते प्रायेण सर्वत्र । तदत्रापि धा-
ष्ट्ये सति प्रागल्भ्यमपि तद्वत् स्यादिति चेन्नेत्याह—नेति, प्रागल्भ्यं
प्रागल्भ्यां प्रतिभावत्तामिति यावत् । कथञ्चन न सूचयति । न केन-
चित्प्रकारेण किञ्चिदपि सूचयतीत्यर्थः । तदनेनात्यन्तावश्यकं विद्व-
दादियोग्यं सर्वयोग्यं च प्रतिभावत्वं न कथञ्चन स्यात् । सर्ववर्ग्य-
मन्यत्र युद्धादिभ्यो वैयात्यं सूचयति चेति विरुद्धफलदातृत्वमुक्तं

[८४]

धन्वनीनाम्ना दारिद्र्यञ्च । तत् कथमिति चेद्धन्वामरुभूमिः । धन्वनी
च तद्योगशीला । अतो मरुभूमियोगशीलैत्युक्तम् । तेन च
लक्षणया दारिद्र्यमपि फलं सूचितमेव भवतीति मन्तव्यम् ।

रागदन्तिकालक्षणमाह—

विरुद्धा यात्मरेखायाः सन्निधौ वर्त्ततेतराम् ।

सा मत्स्यवृत्तता चेत्स्यात् स्त्रीणां पुंसाञ्च वृद्धिकृत् ॥

या खल्वात्मरेखायाः सन्निधौ नित्यं वर्त्तते विरुद्धा आत्मरेखा
तर्जन्यभिमुखी इयं तु तद्विरुद्धा तस्या मत्स्याकारेण वृत्तता चेत्तर्हि
स्त्रीणां पुंसां चासौ वृद्धिकृत् फलं फलोपायो वा तत्सम्पादयतीति
शेषः । मत्स्यवृत्तता नाम मत्स्याकारता । नामतश्च प्रसिद्धि[?]द्वि-
कार्याणि सम्भोगादीनि फलान्यपि भविष्यन्तीति सूचितम् ।

इन्दिरालक्षणमाह—

आत्मरेखासन्निधौ या वर्त्तते दीर्घगामिनी ।

मध्यमाया अधोभागे चन्द्रपर्यन्तमत्र धीः ॥

या पुनरात्मरेखायाः सन्निधौ रागदन्तिकायाश्च दीर्घगा-
मिनी ऊर्ध्वमुखीत्यर्थः । काचिद्रेखा समुन्मिषति मध्यमाया अधो-
भागे या चन्द्राकारारेखा तत्पर्यन्तमितीन्दिरालक्षणम् । अत्रेन्दि-
रायाम्, अस्या इति यावत् धीः फलम् । बुद्धिसिद्धिः फलमिति

[८५]

यावत् । तद्वान् पुरुषो भूपतिश्च भवति । नामतश्च सा भगवती
लक्ष्मीः प्रसन्ना भवतीति सूचितम् । तत्र च हेतुरिति च ।

पुञ्जिकालक्षणमाह—

करतलभूले या वा पुञ्जीभूता स्थितिस्तुरेखाणाम् ।
सा पुञ्जिकेति नाम्ना कुटिलाकारा मतिर्यूनाम् ॥

या खलु करतलभूले करतलाधोभागे मध्यप्रदेशे रेखाणां पुञ्जी-
भूता स्थितिः सा नाम्ना पुञ्जिकेति भविष्यति प्रसिद्धा । तस्याः फलं
यूनां यौवनं प्राप्तानां मतिः कुटिला स्यात् । असौ भूपतिश्च भवेत् ॥

कन्धोर्लक्षणमाह—

कन्धुः करभर्पयन्तभागे धर्मस्य नित्यगा ।
रोगमाप्नोत्यकालेन पुरुषः कामिनी रतिम् ॥

यो पुनः करभाख्यप्रदेशस्य पर्यन्तभागे धर्मस्य स्थाने नित्य-
गा नित्यं वर्त्तमाना सा कन्धुः । तद्वान् पुरुषो नित्यरोगमाप्नोति ।
कामिनी पुनर्नित्यरतिं प्रीतिमिति यावत् । नामतस्तु कं शिरो-
धुनोतीति व्युत्पत्त्या शिरोरोगं फलं सूचयति ॥

कमलालक्षमाह—

कमला कपिलाङ्गाढ्या श्रीप्रदा दीर्घसंस्थितिः ।
करमध्यप्रतिष्ठा च साचायं च प्रयच्छति ॥

[८६]

या कपिलाङ्गाढया कपिशमूर्ती रमणीया, दीर्घसंस्थितिः दीर्घाङ्गाति
यावत् । करमध्यतलस्था च सा कमला नाम । तस्याः फलं श्री-
र्विभूतिरित्यर्थः । फलानन्तरं आर्यं च सा प्रयच्छतीति द्वितीयेन च
शब्देन फलान्तरं सूचयति । तच्चायुरित्यवगन्तव्यम् । न च तत्रायु-
र्मात्रं फलमभिमतम् । किन्तु चतुष्पष्टिवत्सरसमाप्तिपर्यन्तमिति दीर्घ-
ता फलत्वेन बुधैर्निश्चेतव्यम् ॥

कामहस्तिकालक्षणमाह—

करमध्यादुपरि या तत्प्रदेशोज्ज्वलप्रभे ।

प्रदेशे वर्त्तमाना सा कथ्यते कामहस्तिका ॥

या तलमध्यात् करतलमध्यात् तदुपरि करतलमध्यापरि तत्प्र-
देशोज्ज्वलप्रभे करतलमध्यप्रदेशेनोज्ज्वलप्रकाशे प्रदेशे वर्त्तमाना सा
कामहस्तिका कथ्यते बुधैः फलमपि नास्तीत्युक्तम् । कथमित्यत
आह—कामहस्तिका श्रीमती नारी, तथा च तया सम्पन्नस्य यादृक्
फलं तादृगनया सम्पन्नस्यापि भवतीति सत्पुत्रसुखादिकलं भवतीति
कथं भवति ॥

रतिप्रदालक्ष्माख्याति—

रतिप्रदावर्त्तते सा मूलभूमौ द्रवत्तनुः ।

कनिष्ठिकाया स्वर्णाभा स्त्रीभोगसुखमिष्यते ॥

[८७]

या वै कनिष्ठिकाया मूलभूमौ मूले द्रवत्तनुः शिथिलीभवत्तनुः
स्वर्णाभा रेखा वर्त्तते सा रतिप्रदा नाम । तया स्त्री भोगसुखं फल-
मिष्यते सद्भिः । तस्यास्तत्फलमित्यर्थः ।

हेमवल्लीलक्षणमाह—

हेमवल्ली हेमवर्णा वल्लीवद् द्योततेतराम् ।
अनामिकामूलतो या सापि प्राक्फलदा स्थिता ॥

या पुनरनामिकामूले हेमवर्णा वल्लीवातिशयेन शोभते
सा हेमवल्ली सापि प्रागुक्तफलदा रतिप्रदाफलमेवास्या अपि
फलमिति ॥

पल्लक्षणमाह—

परमा मध्यमामूलगामिनी पत् प्रकीर्तिता ।
भ्रातृसम्पत्सुखं विद्या त्रयं फलमुदीरितम् ॥

(पर ? परा) मा श्री कान्तिः तस्याः सा तादृशी मध्यमा
मूले वर्त्तमाना पदिति कीर्तिता । तस्या भ्रातृणां निर्विशङ्कं सम्प-
त्तिः सुखं सर्वकारणजन्यं विद्यासामान्यमिति त्रयं फलम् भवतीत्यु-
दीरितमभियुक्तैर्ज्योतिःस्थितिविद्भिः ॥

पवित्रतनोर्लक्षणाह—

स्यात्पवित्रतनुः शुक्ला मन्दात्मा तजनी गता ।

[८८]

तथा मनश्शुद्धिरलं कल्पनीया प्रवृत्तिवत् ॥

या पुनस्तर्जनीं गता तर्जनीमूलगता शुक्लाकारा मन्दात्मा
अस्पष्टाकारा सा पवित्रतनुः स्यात् । तयामनश्शुद्धिरलं कल्पनीया
प्रवृत्तिवत् प्रवृत्त्या यथा शुभाशुभव्यामिश्रया मनश्शुद्धयशुद्धी क-
ल्पेते तद्वदनयापि रेखया मनश्शुद्धिः कल्पनीयेत्यर्थः ॥

कृतालक्षणायाह—

कृतात्वङ्गुष्ठमूले स्यात् रक्तवर्णा स्फुटाकृतिः ।

तया प्रवृत्तिसंरम्भः स्त्रीणां यूनामपि स्फुटम् ॥

या त्वङ्गुष्ठमूले रक्तवर्णा स्फुटाकृती रेखा तया प्रवृत्तिसं-
रम्भः उक्तलक्षणासु प्रवृत्तिषु संरम्भः उपक्रमउत्साह इति यावत् ।
इदमपि लक्षणं साधारणं स्त्रीणां पुंसाञ्च स्फुटम् । असंशयमित्यर्थः ॥

रुक्मप्रभालक्षणायाह—

अङ्गुष्ठपर्वणि परे वर्त्तमाना ज्वलच्छिखा ।

रुक्मप्रभा तया विश्वं विश्वरूप इव स्फुरेत् ॥

या परे परशब्द उत्कर्षवाची अङ्गुष्ठस्योदूर्ध्वपङ्क्तिरिति यावत्
वर्त्तमाना ज्वलच्छिखा ज्वलन्ती शिखा ज्वाला यस्याः सा अग्नि-
वर्णा । अत एव ज्वलच्छिखा सा रुक्मप्रभानाम् । तया विश्वं
सर्वोऽपि [१ जनः] जीविनः जात्यादिविभागमप्राप्तः विश्वरूपो
विष्णुस्तद्वत् स्फुरेत् परस्फुरेत् ॥

[८६]

भवित्रीलक्षणमाह—

रेखा भवित्री सुदृढा श्यामाकारा जरत्तनुः ।
अङ्गुष्ठाग्रगता सापि विश्वमेव वशं नयेत् ॥

या अङ्गुष्ठाग्रगता सुदृढा निम्नस्थितिः श्यामवर्णा जरत्तनुः
जर्जराङ्गी रेखा सा भवित्री नाम । सापि न केवलं पूर्वोक्ता सापि
विश्वमेव वशं नयेत् । विश्वं वशं नयेदेवेति वा योजना । ननु
पूर्वोक्ता न विश्वं वशं नयेत् अपितु सर्वं विष्णुरिव स्फोरयेदेवेति चेन्न ।
विष्णुवत्स्फोरणेनैव सर्वस्य सर्वशयनस्योक्तत्वात् तस्य तथाभावा-
दिति नापद्यं किञ्चित् । भवित्री नाम जन्मापेक्षया जन्मावस्थायां
तस्या अभावात् ॥

गोर्लक्षणमाह—

गोः पृथुः प्रथितारेखा धवलाङ्गी मृदुः शुभा ।
तर्जनीमूलपर्वस्था नीलाभा स्याद् यशस्करी ॥

या पृथुः स्थूलाङ्गी प्रथिता प्रस्फुटा धवलाङ्गी मृदुः स्पर्शे
सति शुभा दर्शने सति तर्जन्या मूलपर्वस्था सा गौर्नाम । तथा स्त्री
नीलाभा नीलानाम विष्णुवल्लभा तस्या इव शोभा यस्याः सा
तथाभूता यशस्करी यशस्सम्पादनकरी च स्यात् । स्त्रीणामेवैत-
ल्लक्षणमिति भावः । गोसाहस्र्यान्नामसाहस्र्यम् । उक्तफलका-
रित्वात् ॥

१२ स्क० शा०

[६०]

कालहलक्षणमाह—

स्यात्कालहत् सुकपिला तर्जन्यूर्ध्वमवर्तिता ।

तया सुखं दुःखाभिन्नमनुभुङ्क्ते स मानवः ॥

या सुतरां कपिलाकृतिः । तर्जन्यूर्ध्वपर्वगता रेखा सा काल-
हन्ता । तद्वाग्मानवः सुखं निरतिशयमाप्नोति न तद्विच्छेद इत्य-
नुपयोगादवगम्यते । वर्त्तमाननिर्देशात् शीघ्रसिद्धिं सूचयति ।
दुःखभिन्नं दुःखाद्भिन्नम् । दुःखासंस्पृष्टमित्यर्थः ॥

कृतलक्षणाह—

तर्जनीमध्यपर्वस्था स्थूलाजर्जरदर्शना ।

कृताख्या सा फलमलं दुःखमेव विभावयेत् ॥

तर्जनीमध्यपर्वणा (?) ऊर्ध्वांशगता । स्थूलमूर्त्तिदर्शने विषमाङ्गी
कृताख्यालं दुःखमेव फलम् विभावयेत् उत्पादयेत् । जर्जरं (१)
दर्शनं यस्याः सा तथेति बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । नामतस्तु पूर्व (२) दुष्कृ
तसूचकत्वं सूचयति । अत्र कृतमिति नाम पूर्वं तु कृतेति भेदः ॥

विष्णुगी(र्ल)लक्षणमाह—

सा विष्णुगीर्गतिर्यत्र तर्जनीमध्यपर्वगा ।

(१) 'जरेतिद' क, ख, ड,

(२) 'वर्वद्दुष्कृ' क, ख, ड,

[६१]

अधोऽशो स्फुटसङ्कीर्णा रेखाभिव्याधिपीडनम् ॥

अयमर्थः तत्र यस्या इत्यर्थः । यस्यास्तर्जन्या मध्यपर्वणोऽधो-
शे गता रेखाभिस्फुटसङ्कीर्णा स्पष्टतया व्यामिश्रिता सा विष्णुगीः
फलं व्याधिपीडनम् सामान्यवचनात् सर्वव्याधिव्याप्तता तद्वतः पुरु-
षस्य द्योतिता । नामतस्तु आत्मा विष्णुरिति गीर्मात्रं न विष्णुताध्य-
वसीयते । प्रत्युत परिच्छिन्नतया दुःख्यहमित्याद्यनुभूयत इति गम्यते ॥

वरिष्ठालक्षणमाह—

वरिष्ठा तर्जनीमूलपर्वणि स्यात्स्वयङ्गमा ।

युग्माकृतिरनेकाङ्गी बन्धुवर्गं प्रसूचयेत् ॥

सा नाम वरिष्ठा, या तर्जनीमूलपर्वणि स्वयङ्गमा अप्रतिहत-
प्रकाशा, रेखाद्वयश्लेषजन्या, अनेकाङ्गी अनेकाङ्गोपोद्भलिता उप-
करणभूताभिरनेकसङ्ख्याभिः रेखाभिरुपोद्भलिता सा बन्धुवर्गं
सूचयेत् । पशुं बन्धुजनं स्वसम्बन्धिजनस्य भाविनं सूचयति ।
बन्धुर्हि सर्वोपकरणेषु सम्पादनीयः, तन्निमित्तत्वात्सर्वफलानाम् ।
अतस्तत्सम्पत्संसूचनादियं रेखा वरिष्ठाख्या । बन्धूनां वरिष्ठफलहेतु-
त्वेन वरिष्ठत्वात् तत्संसूचनी रेखापि वरिष्ठेति नामार्थः ॥

स्मृति लक्षणमाह—

या विद्युत्सदृशा भोगा मध्यमामूलपर्वणा ।

अधःस्थितामतिक्रम्य वर्तते सा स्मृतिप्रदा ॥

[६२]

पूर्वपूर्वजन्मकृतानुभूतस्मारकत्वात् स्मृतिरियं शब्दयते । यासौ
विद्युत्समानप्रकारा मध्यमामूलपर्वगता । तत्राप्यधःस्थितां रेखा-
मतिक्रम्य उपरिभागे वर्त्तते तिष्ठति । एषास्मृतिरिति स्मृता तज्ज्ञै-
र्व्यासप्रभृतिभिः ॥

ऊह्यालक्षणायाह—

ऊह्या स्याद् बिन्दुसङ्कीर्णा तदूर्ध्वस्थानसंस्थिता ।
तया तर्कपरिच्छित्तिरिष्यते शाब्दिकी तथा ॥

विन्दुर्नाम रसाभः कश्चिद्वर्णखण्डविशेषः । तत्सङ्कीर्णा तैर्बहुभि-
रुपबृंहितेति प्रतीयमाना प्रतिपत्तृणां पूर्वोक्तलक्षणा या रेखाया उप-
रि स्थिता ऊह्यानाम । तया तर्कपरिज्ञानं सूच्यते । शाब्दश्च परि-
ज्ञानम् । प्रथमं तर्कपरिच्छेदो विज्ञायते । तदनन्तरं शब्दस्वरूप-
परिच्छित्तिरपि । तद्वशादप्रत्यूहमुत्पद्यत इति हेतुहेतुमद्भावेन फल-
द्वित्वं विवक्षितम् ।

कपिलालक्षणायाह—

कपिलाकृतिरङ्गुष्ठपूर्वसन्धिमतीत्य या ।
प्रवर्त्तते सुविपुला सायुरूर्जितमादिशेत् ॥

या कपिलाकाराङ्गुष्ठस्य पूर्वसन्धि मूलसन्धिमतीत्यातिक्रम्य
पृथुतरावर्त्तते प्रकाशते सा कपिलानाम । तत्फलमूर्जितायुष्मम् । सा
ऊर्जितामायुःस्थितिं सूचयति ॥

[६३]

कामवल्लिकालक्षणमाह—

तत्र मध्यस्थिता वक्राकृतिरिष्टा परा पुनः ।

परा कामवल्लो(?) काख्या पुनस्तत्राङ्गुष्ठ एव मध्यस्थिता मध्य-
पर्वस्थिता वक्राकृतिरनुज्वाकृतिरिष्टा त्रिदुषां व्यासप्रभृतीनाम् ।

तत्फलमाह—

सर्वासां वश्यता साक्षात् सुखसिद्धिगरीयसी ॥

सर्वासामभीप्सितानां नारीणां वश्यता यथेष्टानुवृत्तिता साक्षा-
द्भवति । ततश्च गरीयसा गुरुतरा सुखसिद्धिः साक्षाद्भवति ।
सर्वा एवाभीप्सिताः स्त्रियोऽस्यानया रेखया सम्पन्नस्य वशे स्युः ।
तथा महत्तमा सुखसिद्धिश्च भवतीति भावः । नामार्थः स्पष्टः ॥

कन्दलीलक्षणमाह—

कन्दली मकुटस्थाने तस्यैव स्फुटकाशिनी ।

फलं तु चक्रवर्त्तित्वं पुरुषाणां स्त्रियो रतिः ॥

या पुनस्तस्यैवाङ्गुष्ठस्य मूर्द्धनि मकुटस्थाने प्रस्फुटप्रकाशन-
स्वभावा सा कन्दलीनाम् । फलं तु तस्या, इदं पुंसां चेच्चक्रवर्त्तिता ।
स्त्रीणां चेतसमुचितप्रियतमलाभेन परा रतिः । सुरतसम्पत्समृद्धिरि-
त्यर्थः । यया प्रसूनस्यैतदाख्यस्य संसेवनादिदमुभयफलं तथा तदा-
ख्यया रेखया सङ्गतस्यापि तत्फलसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥

[६४]

केलिका लक्षणमाह—

मध्यमा पूर्णमध्याङ्गी रेखाभिश्चेत् कचिद्भवेद् ।

तदा तत्रोर्ध्वपर्वस्थाधोऽशाधस्था तु केलिका ॥

अयमर्थः—यदि बह्व्योरेखा मध्यमामध्यदेशं व्याप्नुयुः
क्वचित्तिहि तत्र तस्योर्ध्वपर्वणो योऽधोऽशस्तस्ययोऽधोऽशस्तत्र
स्थिता रेखा सा केलिकेति ।

तत्फलमाह—

यथेष्टकरणे तस्य नास्ति यन्ता नृपः स्वयम् ।

किमुतान्य न च पुनः कामदेवः स्वयं प्रभुः ॥

तस्य तद्वतः पुंसः । यथेष्टाचरणो स्वयं नृपोऽपि न नियन्ता
नियामकः किमुतान्ये । न च कामदेवोऽपि नियन्ता । तेन जितेन्द्रि-
यत्वं तस्य सम्पद्यत इत्युक्तं भवति । सर्ववश्यता च । किञ्च सर्वमे-
वास्य कर्म केवलं लीलाविशेषमेव भवतीति नामतोऽवगम्यते ॥

युक्तालक्षणमाह—

युक्ता तत्र तु सन्ध्यंश रेखया सङ्गता स्फुटम् ।

तस्या अभीष्टयोगस्तु फलमिष्टं न संशयः ॥

तत्राङ्गुष्ठपर्वसन्धिकार्यांशभूतया रेखया सुप्रकाशं सङ्गतारेखा

[६५]

युक्ता नाम । तस्याः फलममोष्टसिद्धिः । अभीष्टयोगशब्देन चक्र-
वर्तित्वं सूचितम् । असंशयश्च सर्वत्रेति द्वयमिष्टम् ॥

वृत्तेर्लक्षणमाह—

तत्रापि मकुटाकारा सा रेखान्तरसंयुता ।

वृत्तिं योग्यां विधत्ते च फलं तस्याः प्रयच्छति ॥

तत्राप्यङ्गुष्ठवन्मध्यमायापि मकुटाकारा रेखान्तरसंयुता च
रेखा वृत्तिरिति शब्दयते । योग्यां ब्राह्मणादेर्ब्रह्मचर्यादेश्च योग्यां
समुचिताम् विहितामिति यावत् । विधत्ते करोतीत्यर्थः । समु-
चितप्रवृत्तेः फलञ्च भावयति । अविघ्नश्च कारयतीत्यर्थः । तत्सर्वं
सूचयतीत्यभिप्रायः । नामार्थः स्फुटः ।

आश्रयपावनीलक्षणमाह—

तदन्तराले खण्डार्धं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ।

स्यादाश्रयपावन्याख्या नामतः फलशंसनम् ॥

तस्या मध्यमाया अन्तरालखण्डो मध्यमपर्व । तदेव मार्गं
स्थानमाश्रित्य तिष्ठति या साश्रयपावन्याख्या भवेत् । किं फलमि-
त्याकाङ्क्षां शमयति नामत इति स्पष्टार्थः । पादमाश्रित्य तिष्ठति ।
न्यादाय स्वपितीतिवद् द्रष्टव्यम् । अस्य नाम्न एषार्थः । रेखा
साश्रयभूतं पुरुषं पावयतीति पावनकर्मानुष्ठानसूचनेन पावनत्वं सूच-
यतीति यावत् ॥

[६६]

मेदुरालक्षमाह—

कनिष्ठिकामध्यपर्वस्थिता रेखान्तरान्विता ।

या रेखा मेदुरा नाम सैषा पुत्रादिसूचनी ॥

पुत्रभ्रातृबन्धुजात्यादिभिः स्वाश्रयस्य मेदुरतां दृष्टितां सूच-
यतीति नामार्थविवरणेन फलकथनम् ॥

रात्रिलक्षमाह—

रात्रिस्तन्मूलपर्वस्था कृष्णाकृतिरमङ्गला ।

रेखान्तराभियुक्ता सा मोहमेव तु भावयेत् ॥

या पुनस्तस्याः कनिष्ठिकाया मूलपर्वगता कालाकृतिः अत-
एवामङ्गलप्रकाशा सा रेखान्तरैरन्विता च सा रात्रिर्नाम रेखा ।
सा मोहमेव फलं नान्यत् किञ्चिदपि । इदं तु विभावयेत् सूचये-
दित्यर्थः ॥

अत्युच्चालक्षणाह—

अत्युच्चाप्यूर्ध्वपर्वस्था सन्मिश्रिततनुः स्वयम् ।

अन्याभिः स्फुटगर्भाभिः स्वायुः पोषं प्रपालयेत् ॥

या पुनरप्यूर्ध्वपर्वस्था रेखान्तरैः सन्मिश्रिततनुः सङ्कीर्णस्व-
भावा स्फुटतरैः सात्युच्चानाम । सा शोभनमायुः पोषं परिपालये(१)

(१) 'त् स्' क ख ।

[६७]

त । यथावत् सूचयतीत्यर्थः । स्फुटगर्भाभिः स्फुटतागर्भाभि-
रित्यर्थः ॥

कमठध्व[स्व]स्तिकालक्षणमाह—

या तत्रैवोत्तरांशाधः स्थिता परुषदर्शना ।

सा मता कमठस्वस्तिः फल कठिनता नृणाम् ॥

या तत्रैव कनिष्ठिकायामेवोत्तरांशस्य ऊर्ध्वतमांशस्याधःस्थिता
अधोभागता दर्शने परुषप्रतीतिजननी सा कमठध्व[स्व]स्तिर्मता ।
फलं तु नृणां स्वाश्रयभूतानां कठिनता अवृष्यता अजेयता अप-
रिच्छेद्यता अलघुता चेति चतुष्टयम् ।

आमलालक्षणमाह—

तत्रैव बन्धनीश्लेषे सामला परिशब्ध्यते ।

मनोवैशद्यमाख्याति नात्र कार्या विचारणा ॥

तत्रैव कनिष्ठिकायामेव बन्धनीरेखायामेवोर्ध्वपर्वस्वरूपा या
श्लेषे द्वित्वे सामला संशब्ध्यते । सा मनोर्नैर्मल्यमन[मनोवैशद्यं
नैर्मल्यं] वध्याख्याति । अत्र सर्वत्र साधारणं निश्चायकप्र-
माणमाह—नात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्माभिरेवावगतम्
वयं त्वाप्ता इति न । विचारकलक्षणं संशय इति न विचार्य-
मित्यर्थः ।

१३ स्क० शा०

[६८]

मरालनेत्रिकालक्षणमाह—

मरालनेत्रिका कृष्णा या सा चानामिकाश्रयात् ।
ऊर्ध्वस्थिता फलं त्वस्याः स्त्रीणां सौभाग्यमिष्यते ॥

सा मरालनेत्रिका नाम या कृष्णवर्णानामिकाश्रयादूर्ध्वस्थिता ।
आश्रयशब्दो ऊर्ध्वभागस्थिता च । तस्याः फलं सौभाग्यम् ।
स्त्रीणामेवेदं लक्षणम् । नामार्थतस्तु सौन्दर्यं ध्वनयति ॥

गोघ्नीलक्षणमाह—

तदूर्ध्ववर्तिनी निम्नपदव्यात्मा च सा मता ।
गोघ्नी सर्वप्रवृत्तीनां प्रमाणानाञ्च हानिकृत् ॥

तस्याः पूर्वोक्तलक्षणाया ऊर्ध्वभागे वर्तितुं शीलं यस्याः
सा तादृशी निम्नमार्गस्वरूपिणी च गोघ्नी मता । तस्या फलमाह-
सर्वेति । सर्वप्रवृत्तीनां शुभाशुभव्यामिश्रात्मकानां सर्वप्रमाणानाञ्च
प्रत्यक्षादीनां हानिकृत् परित्यागकारकः पुरुषः स्यात् । स्त्रीवापि ॥

वृत्तालक्षणमाह—

या तदूर्ध्वस्थिता नम्रमुखी वृत्तं न निहुते ।
सा वृत्तसंज्ञा सर्वेषां स्ववृत्तमनुयच्छति ॥

या तदूर्ध्वस्थिता तस्याः पूर्वोक्तलक्षणाया रेखाया ऊर्ध्व-
स्थिता ऊर्ध्वभागस्थिता । नम्रमुखी वक्राग्रभागा । वृत्तं वर्तुलाका-

[६६]

रम् न निवृत्तेन तिरस्करोति सा वृत्ताख्या रेखा । सर्वेषां
स्वाश्रयाणां स्ववृत्तं स्वाचारं यच्छति अनुयच्छति च निरन्तरश्च-
यच्छति तत्सूचयतीति यावत् ॥

लम्बपयोधरालक्षणमाह —

या स्याच्चिबुकसन्धौ तु पश्चिमाधरभूगता ।
तिर्यङ्मुखी सुनिम्नाङ्गी सा तु लम्बपयोधरा ॥

स्त्रीलक्षणमात्रमेतत् । अस्यायमर्थः—या पश्चिमाधरभूमिगता
अधराधः(१) प्रदेशगता तत्रापि चिबुकसन्धौ स्यात् । किञ्च तिर्य-
ङ्मुखी तिर्यक्प्रवृत्ता । सुतरां निम्नरूपा या सा लम्बपयोधरा नाम ।
तुल्यधारणो लम्बपयोधरैव ! आद्यस्तुशब्दो विशेषार्थः । अत्र फलं
नामत एव स्फुटम् प्रतिभातीति पृथङ्नोच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

महामतिलक्षणमाह —

महामतिः स्फुटाकारा दीर्घरूपा विशेषतः ।
कनिष्ठिकानामिकयोरन्तरा तलगामिनी ॥

सा महामतिर्नाम । तदेव फलं यन्नामतो गम्यते । नोच्यते च ।
स्फुटतराकृति विशेषा[१दी]दीर्घरूपा च विशेषतः कनिष्ठिकानामि-
कयोरन्तरा । मध्यमार्गेण करतलगमनप्रवृत्ता च । तत्र विशेषो

(१) 'राधराधः' घ. ।

[१००]

द्रष्टव्यः । कनिष्ठिकासन्निधौ चेद्ब्रह्मीषु सताषु तदैवैतन्नामतः फलञ्च ।
नानामिकासान्निध्ये इति ॥

पतिलक्षणमाह—

पतिः पृथ्वी सृदुगर्भा तयोरेवान्तरा स्थिता ।

अनामिकासन्निधौ चेत्सा पुत्रं सूचयत्यलम् ॥

या तयोः कनिष्ठिकानामिकयोरन्तरा मध्ये पृथ्वी पृथुतरा
सृदुगर्भा अन्त्यन्ताल्पा रेखा गर्भाकारा यस्याः सा तादृशी साना-
मिकासन्निधौ चेत्तर्हि पुत्रं अलं सूचयति । पतिं सूचयति । एवं चेत्
पुत्रमध्यलं गमयतीतिभावः ॥

क्लेशलक्षणमाह—

क्लेशस्तु तर्जनीमध्यमा मध्ये सा प्रतिष्ठिता ।

तर्जनीसन्निधिश्चेत्स्यात् तत्फलं समुदीरयेत् ॥

सा क्लेशोनामरेखा । या तु तर्जनीमध्यमा मध्ये प्रतिष्ठिता
तत्रापि तर्जनीसन्निहितापि च तं क्लेशमेव फलमुदीरयेत् । प्रकाश-
येदित्यर्थः ॥

पाशलक्षणमाह—

पाशस्तु पृष्ठतो हस्ततलस्य प्रथिता स्फुटा ।

वृत्ताकृतिस्तया विश्वं बध्यमेव भवेत्सदा ॥

[१०१]

या हस्ततलस्थ पृष्ठतः पृष्ठे । पृष्ठशब्दः स्वरूपवाची । भूपृष्ठ
इतिवत् । हस्ततल इति यावत् । प्रथिता सुप्रकाशा स्फुटा वृत्ताकृ-
तिर्वर्तुलाकारा रेखा तथा विश्वं सर्वमपि जगत् वश्यं भवेत् । सदा,
'न कचिद् कदाचित्, केनचित्, उपलक्षणतयेदं द्रष्टव्यम् ॥

बाललक्षणमाह—

बालः स्निग्धस्पर्शयोगी दर्शने स्वर्णदीधितिः ।

तदधः करबन्धस्था जात्युत्कृष्टं प्रयच्छति ॥

बालो नाम सा । दर्शने स्निग्धस्पर्शयोगी दर्शने स्वर्णदी-
धितिः । स्वर्णच्छविः । करतलादधःस्थिता बन्धस्थानगता करस्य ।
सा जात्युत्कृष्टं रत्नं फलं प्रयच्छति । स्निग्धस्पर्शयोगीति । पुंस्लि-
ङ्गनिर्देशो बालशब्दापेक्षया इत्यनुसन्धेयम् ।

मदलक्षमाह—

मदः पादतलस्था या मध्यमामभिगच्छति ।

तद्दाने तस्य सामर्थ्यं शुभमेव प्रयच्छति ॥

या खलु पादतले मध्यमामभिगच्छन्ती रेखा । सामदो-
नाम । तद्दाने मददाने सामर्थ्यं सा प्रयच्छति शुभं सामर्थ्यञ्च सर्व-
विषयं शक्तिशब्दवाच्यम् । न चास्या ऊर्ध्वरेखात्वमाशङ्कनीयम् ।
तस्या मूलतोऽनुगमात् । अस्याश्च मदाख्यायाः पादतलचतुर्भागे
पवारम्भादिति भावः ॥

[१०२]

अलसलक्षणमाह—

तत्रैवानामिकां या तु गच्छन्ती स्फुटनिम्नगा ।
अविच्छेदे स्थानयुग्मे सालसा परिकीर्त्तिता ॥

या तत्रैव पादतले अनापिकां गच्छन्ती स्फुटनिम्नगा स्फुटं
निम्नतया गच्छतीति तथाभूता । सा अलसा परिकीर्त्यते । किञ्च
विशेषोऽस्ति स्थानयुग्मे यद्यविच्छेदो भवेत् । अन्यथा तूभयत्र वि-
च्छेदेनास्या अलसेति नाम । किं तर्हि स्फुटेत्यवगन्तव्यम् । अ-
त्रापि नामत एव फलं गम्यत इत्यनवद्यम् ॥

इति स्कान्दशाररिके नानाविधरेखालक्षणं नाम
सङ्कीर्णो द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

एवं तावन्नानास्थानगतानां नानाविधानां रेखाणां पृथक्पृथक्
लक्षणानि फलानि च दर्शितानि । सम्प्रति स्थाननियतानां रेखाणां
स्थानानाञ्च सङ्गतवर्णानाञ्च लक्षणानि फलानि चोच्यन्ते ।

तत्र तावत्तल्लाटस्थानगतवर्णलक्षणमाह—

रजो ललाटपर्यन्त रोमसन्धौ तु वर्त्तते ।

तत्फलं मानिता नृणां स्त्रीणां त्वत्यल्पपुष्पभीः ॥

ललाटपर्यन्तभागे रोमसन्धौ यो वर्णविशेषो वर्त्तते स रजो-
नाम । तु शब्दो विशेषार्थः । पूर्वं सङ्कीर्णानां रेखाणां लक्षण-
मुक्तम् । इदानीं तु नेति विशेषः । तत्फलं तस्य वर्णस्य फलम्
पुरुषाणां मानः ख्याति पूजादिना । स्त्रीणां त्वत्यल्पपुष्पभीः—
अत्यल्पं मे पुष्पं भवति । न यथायोग्यमिति चिन्ताकुलितमानस-
तया निरन्तरं भीर्जायत इति ॥

सत्त्वलक्षणमाह—

सत्त्वं ललाटमध्यस्थः स्फुटबिन्दुविराजितः ।

वर्णभङ्गिस्तत्फलं तु धर्मनित्यप्रवृत्तिता ॥

[१०४]

अयमर्थः—यस्तु पुनर्ललाटदेशमध्यस्थस्तिर्यक्प्रवृत्तः स्फुटै-
र्विन्दुभिः स्वर्णाकारैरतिशयेन शोभमानो वर्णभङ्गिविशेषः स सत्व-
मित्याख्यायते । तत्फलं नित्यधर्मप्रवृत्तिः ॥

तमोलक्षमाह—

तमस्तु भ्रूलताद्वन्द्वमध्ये कस्तूरिकाकृतिः ।
तिलकाकार आभाति तत्फलं कृष्णचारिता ॥

यस्तु पुनस्तमो नाम वर्णभङ्गिविशेषस्तस्येदं लक्षणम् । भ्रू-
लताद्वन्द्वमध्ये भ्रूलतयोर्द्वन्द्वं यत् तस्य मध्ये अन्तराले तिल-
कस्थाने यस्तिलकाकार आभाति स तमो नाम वर्णविशेषः ।
तस्येदं फलं यत् कृष्णचारिताभवतीति । कृष्णां चरतीति कृष्ण-
चारी तस्य भावस्तत्ता कृष्णचारिता । कृष्णानामनिषिद्धक
मोच्यते ॥

मोहलक्षमोच्यते—

नयनावारके या तु वर्णस्थितिरुदीरिता ।
मोहनाम्ना फलं तस्याः स एव परिकीर्त्यते ॥

या पुनर्नयनावारके नयनबहिर्गोलकायां तत्रापि बहिर्भागे
वर्णस्थितिः धवलवर्णस्थितिः मोहाख्ययोदीरिता । यस्याः फलं स
एव परिकीर्त्यते बुधैर्या नामोक्तो मोहः स एवेत्यर्थः ॥

[१०५]

परिक्लेशलक्षणमाह—

परिक्लेशस्तदन्तर्या वर्णस्थितिरुदीरिता ।

धवला तत्फलं क्लेशः स च चक्षुषि वर्त्तते ॥

या पुनस्तदन्तर्वर्णस्थितिस्तस्य नयनावारकस्यान्तर्वर्णस्थिति-
वर्णव्यक्तिः । धवला धवलवर्णव्यक्तिरिति यावत् । सा परिक्लेशो
नामोदीरिता । तस्याः फलं क्लेशः । तत्रापि विशेषः कथ्यते—स च
चक्षुषि वर्त्तते इति । चक्षुः क्लेशः परिक्लेशस्य फलम् । नास्मि
परिशब्दवलाच्चक्षुः क्लेशस्य बाहुल्यमपि द्योतितं भवतीत्यवगन्तव्यम् ॥

क्षयलक्षणमाह—

अन्तश्चक्षुर्गोलकायां बहिर्यः परिवर्त्तते ।

स क्षयस्तत्फलं मासषट्कादर्वाङ् मृतिर्ध्रुवा ॥

यस्तु पुनरन्तश्चक्षुर्गोलकायां बहिर्यः परिवर्त्तते परिवेषाकारेण
वर्त्तते तारकापरितः स क्षयः । स च मासषट्कादर्वाङ् (१) मृति
यच्छति ध्रुवा । यावन्मासषट्कं पर्यवस्यति तावत्तद्वतः पुरुषस्य मृति-
र्भवति निश्चितेति सूचयतीत्यर्थः ॥

कफलक्षणमाह—

कफस्तु तारकाधस्तात् पिण्डाकारः स कृष्णिमा ।

तत्फलं नयनध्वंसो यत्र कुत्रापि चेदपि ॥

(१) 'क् षणमासादर्वाङ् मृ.' क. ।

१४ स्क० शा०

[१०६]

अस्यार्थः तारका कनीनिका । तस्या अधस्ताद्यः पिण्डाकारः
कृष्णिमा स कफः । तत्फलं नयनध्वंसः । चतुर्भङ्गस्तस्य न केवलं
फलम् । अधस्तादृतस्य पिण्डाकारस्य कृष्णिमाकारस्येदं फलम्
नाम च । अपि तु यत्र कुत्रापि चतुर्गोलकाया मण्डलाकारे गत-
स्येति भावः ॥

पाणिप्रदालक्ष्माह—

हनौ या वर्त्तते कृष्णा वर्णाकृतिरभङ्गुरा ।

पाणिप्रदा मता तस्याः फलं स्यात्तु वदान्यता ।

या पुनर्हनुप्रदेशे कृष्णा कृष्णवर्णा अभङ्गुरा अविच्छिन्ना
वर्णविशेषस्थितिः । सा पाणिप्रदानाम् । तस्याः फलं वदान्यता स्या-
देव । तु शब्देनावधारणार्थेन वर्णस्थितेः फलव्यभिचाराभाव उक्तः ।
अत एव नामार्थोऽपि घटते । यत्किञ्चिद्विणाभावे स्वपाणिप्रदानेऽपि
तद्वतः पुरुषस्य स्त्रियो वा अप्रतिहता दृढाबुद्धिर्भवतीति ॥

पाणिहतेर्लक्ष्माह—

तत्रैव धवलाकारा वर्णभङ्गिस्थितिर्ध्रुवा ।

माता पाणिहतिर्नाम दृष्टवैरं प्रयच्छति ॥

या तु पुनस्तत्रैव हनुप्रदेश एव धवलाकारा धवला । वर्णभ-
ङ्गिस्थितिर्वर्णस्य चतुरश्राद्याकारेण भङ्ग्या स्थितिः पाणिहतिर्नाम
सम्पत्ता विदुषां व्यासादीनाम् । सा तु पुनर्यो यो दृष्टः पुरुषः स्त्री

[१०७]

वा तेन तेन तथा तथा च वैरं प्रयच्छति । स्वाश्रयपुरुषस्य स्त्रियो
वा । नामार्थः पाणिहतिमप्यसौ कारयतीति ॥

कोटिलक्षणमाह—

कोटिस्तत्र त्रिकोणस्था वर्णस्थितिर्ददाहता ।

आभिचारप्रधानत्वं तद्वृत्तिश्च प्रयच्छति ॥

या तत्रैव हनुप्रदेश एव त्रिकोणेन त्रिकोणतया स्थितिर्यस्याः
सा तथाभूता वर्णस्थितिः कोटिर्नामोदाहता । सा अभिचारप्रधा-
नत्वम् । आभिचारोऽभिचारकर्मैवाभिचारस्तत्प्रधानत्वं तत्स्वभावत्वम्
तद्वृत्तिश्च । तेनाभिचारकर्मणा वृत्तिं जीवनस्थितिं कालयापनमि-
त्यर्थः ॥ प्रयच्छति सूचयतीति यावत् ॥

अत्रोटनलक्षणमाह—

कपोलतलयोर्यस्तु यत्र कापि द्वयोरथ ।

जर्जरौ वर्णविन्यासः स चात्रोटनमुच्यते ॥

यस्तु पुनः कपोलतलयोर्मध्ये यत्र कापि एकत्रेत्यर्थः । अथ
द्वयोर्वा जर्जरः स्पर्शने परुषो, दर्शने धूसरश्च वर्णविन्यासः वर्ण वि-
निवेशो दैवकृतः सः अत्रोटनमुदीरितं नाम उदाहृतमित्य[१]पपाठः ।
च शब्दो विशेषण नियमार्थः । य एवं विशेषणो वर्ण विनिवेशः स
अत्रोटनम् । स एवचात्रोटनमिति नामतश्चास्य लक्षणमुक्तम् ।
यस्य खल्वङ्गुल्या स्फोटनं स्वभावो दृश्यते करयोः पादयोर्वा तस्या-

[१०८]

त्रोटनं विद्यते इत्यनुमेयम् । शब्दसिद्धिनियमवशात् । शब्दमूलानु-
मानमपि नाप्रमाणम् । शब्दस्याप्त प्रणीतत्वेन प्रमाणभूतत्वात् ।
प्रमाणभूतशब्दमूलस्य चानुमानस्य प्रमाणत्वेन प्राप्याणि कैरङ्गाकृत-
त्वाच्चेत्यवगन्तव्यम् ॥

अस्य फलमाह—

शत्रुभङ्गः फलं तस्य यश्चाश्च परिदन्तुरम् ।
रोगतश्चेत् तथेदं स्यात् नैव तत्फलमिष्यते ॥

तस्यात्रोटनस्य शत्रुभङ्गः फलम् , परिदन्तुरं यश्चाश्च । परिद-
न्तुरमयशो मिश्रितमिति यावत् । इदं रागतश्चेत्स्यादात्रोटनं कुष्ठादिना
रोगेण । तर्ह्युक्तं फलं नैव स्यादित्यवगन्तव्यम् ॥

लम्बिनीलक्षमाह—

लम्बिनी तत्र चिबुकं यान्ती कृष्णा लघुप्रभा ।
नारोगः स पुमांस्त्री वा विद्यते सा तु यत्र वै ॥

सा लम्बिनो नाम वर्णस्थितिः या तत्र कपोलतले कृष्णा
चिबुकं यान्ती चिबुकमभिमुखीकृत्य गच्छन्ती वर्णस्थितिर्वत्र सा
विद्यते पुरुषे स्त्रियां वा स नारोगो भवेत् । विगतक्लेशः शुद्धबुद्धिः
सर्वदा धर्मपरः कृतकृत्यः स पुमान् स्यात् । यदि च सा कृष्णा-
वर्णत्वेऽपि लघुप्रभा तर्हि तस्या उक्तफलहेतुत्वं न दृश्यते श्रूयत
एव तु केवलमिति वै शब्देनाह—अथवा या उक्त सर्वविशेषाणि विशि-

[१०६]

ष्टा वर्णस्थितिः सा लम्बिनी । तद्वतः पुरुषस्य स्त्रियो वा उक्तं
फलं भवतीति वै किलेति ॥

ऊर्ध्वालक्षणाह—

ऊर्ध्वोन्मुखी चिबुकतो या प्रवृत्ता कपोलयोः ।

तत्फलं पुरुषार्थेषु विशदा मतिरिष्यते ॥

सा ऊर्ध्वा नाम वर्णस्थितिः या चिबुकतः कपोलयोरु-
र्ध्वोन्मुखी ऊर्ध्वमुखी प्रवर्त्तते । यद्वा ऊर्ध्वा उन्मुखीति छेदः ।
उन्मुखात्यस्य ऊर्ध्वमुखीत्यर्थः । तत्फलं तस्याः फलं पुरुषार्थेषु
चतुर्षु धर्मादिषु विशदा दृढा मतिः द्रष्टव्यते ईक्ष्यते च ॥

कादम्बरीलक्षणमाह—

चिबुके धूसरा या तु वर्णस्थितिरुदाहृता ।

दन्तेषु वा फलं तस्या मार्गभ्रंशः कथञ्चन ॥

या चिबुके चिबुकाख्यावयवविशेषे दन्तेषु वा बृहद्भूतयोरुप-
रितनयोर्वान्तरयोर्धूसर वर्णा । [१] (विशद्वि) प्रकारेणेत्यर्थः ॥

मेखलालक्षणाह—

कर्णयोर्मूलमावध्य कण्ठनालान्तमेकतः ।

स्थिता या मेखला नाम विद्यां यच्छति सा शिवम् ॥

या पुनः कर्णयोर्मूलमावध्य कर्णमूलादारभ्य कण्ठनालान्तं,

[११०]

कण्ठमूलादारभ्य कर्णमूलपर्यन्तं वा एकतः एकाकारेण स्थिता
सा मेखला । सा च शिवां शुभप्रदां वि(१)द्यां ज्ञातां लक्षणा-
न्तराज्ञाताश्च यच्छति नियच्छति नियतमिति सूचयतीति यावत् ॥

लाक्षाप्रवृत्तेर्लक्षणायाह—

उरःस्थलीं गता या तु स्तनद्वयतलं गता ।

लाक्षाप्रवृत्तिर्विज्ञेया कुङ्कुमाङ्गं स्फुरोदियम् ॥

काल्पनिक्यपीति शेषः । या कण्ठनालादारभ्य उरःस्थलीं
गता उरःस्थलीं प्राप्य स्तनद्वयपर्यन्तं गता शोणाकारा च, सा
काल्पनिक्यपि औपाधिक्यपि लाक्षाप्रवृत्तिर्ज्ञेया । वर्णस्थितिः इय-
मुक्तलक्षणा वर्णस्थितिः कुङ्कुमाङ्गं स्फुरेत् । कुङ्कुमसम्बन्धं यदाक-
दाचिदस्य भविष्यतीति(२)द्योतयति । अनेनैतदुक्तम्—बहुल कुङ्कुमकु-
चतटीपरिरम्भो भविष्यतीति द्योतयत्येषा वर्णस्थितिरिति । स्फुरे-
दित्यत्र निजान्वयो द्रष्टव्यः । यदि वा एवं लक्षणा लाक्षाप्रवृ-
त्तिर्यदि स्फुरेत्तर्हि कुङ्कुमाङ्गं भाविनं सूचयतीत्यध्याहारणार्थः ॥

यतिकृत्स्नमाह—

यतिकृत्कपिला ज्ञेया स्तनयोरन्तरा स्थिता ।

बहुजायादियोगं सा संसूचयति साम्प्रतम् ॥

(१) 'द्याज्ञातां' घ, ङ । 'द्याज्ञातां' क ।

(२) 'ति, अ' ख ।

[१११]

या पुनर्वर्णस्थितिः कपिला स्तनयोरन्तरा स्थिता । सा यति
कृत् । सा च बहुजायादियोगं पुरुषस्य बहुजायायोगम् । जाया-
यास्तु बहुपुरुषयागं सूचयति अविनाभावेन सूचयति । च शब्दः
साम्प्रतमित्यत्र याजनीयः । न केवलं बहुजायादियोगं संसूचयति,
अपि तु तं साम्प्रतं सुन्दरञ्च सूचयतीति तस्यार्थः । तस्य पुरुषस्य
पुत्रादीच्छितफलदायित्वं कृतार्थतया यति समा (न ? नत्वं) करो-
तीत्यर्थः ॥

(१) तारुण्यद्रुमिलालक्षणमाह—

विशुद्धा नाभिमूले या तर्जनी परिमाणिका ।

अन्तरा छिन्नसर्वाङ्गा फलं संसूचयत्यघम् ।

अयमर्थः—या खलु नाभिमूले नाभेरधः विशुद्धा घवला-
कारा रेखा सा अन्तराच्छिन्नसर्वाङ्गा अन्तरा मध्ये मध्ये आच्छि-
न्नसर्वाङ्गा ईषच्छिन्नसर्वभूतनिजाङ्गा । सर्वभूतनिजाङ्गयुक्तेति छा-
न्दसतया प्रयोगः । सा यदि तर्जनी परिमाणिका तर्जन्या याव-
त्परिमाणं तेन कुत्तिसतभूतेन सह वर्त्तते चेत्तर्हि तन्नामा । नो चेद्या
वक्ष्यमाण द्रुमिला(२) नामरेखा सैवेयम् । तयोस्त्वयं विशेषः
अन्तरान्तराच्छिन्नत्वं नाभिमूलदेशत्वं चेत्युभयम् । साधारणवि-
शुद्धत्वं तु केवलं द्रुमिलाया एव भवति । तर्जनीयपरिमाणवत्त्वञ्च

(१) 'का' क,

(२) 'लारे' 'ख' ड,

[११२]

पूर्वस्या इति । तत्र विशुद्धत्वेन विना लक्षणावशेषेण केवलेन युक्ता तारुण्यद्रमिता । सा महाघं सूचयति । कथमुत्पन्नमिति चेद् ब्रूमः । यथायथं स्वजन्मप्रभृति तत्तत्प्रवृत्तीः कुर्वाणस्तत्तदवस्मरणप्रमोषविद्रोहशेषीभिस्तानि तानि कर्माणि करोति । तथा च केवलैरेव मतिभेदैरनुष्ठाने प्राप्ते कर्मणां स्वर्गादिफलानां मतिभेदवशात् यथाकथमप्यनुष्ठानप्राप्तौ कथञ्चित् कथञ्चित् प्रसृतलनादि भवति । काम्यविषये तु विशेषः यथाशक्त्यनुष्ठानाभावेन । नित्यानां न विरोधः । कश्चिदन्यत्र तु महान् विरोधः अङ्गसाकल्यं विना फलासिद्धेः । नैमित्तिकानां तु उभयस्वरूपत्वात् सकलाङ्गानुष्ठानेन वा कतिपयाङ्गानुष्ठानेन वा फलसिद्धेः । उभयरूपत्वं तु प्रत्यवायनिवृत्त्यापि योजनीयम् । ननु कथं नैमित्तिकानां फलमिति चेदुच्यते—

यद्यपि प्रायश्चित्तरूपत्वमेतेषां तथापि दुरितनिवृत्तिः फलमस्त्येव । तथाच तद्विपरीतमघं सूचयतीति महद्वैश[द्य]सम् । किञ्च यद्यपि यदाकदाचित् प्रायश्चित्तरूपत्वं नैमित्तिकानां तथापि पितृक्रियारूपाणां फलं न केवलं दुरितनिवृत्तिः किन्तु पितृसन्तोषादिलक्षणमस्त्येव । तथा तद्वारा पुत्रलाभादि । एवं (१) निजर्णापाकरणद्वारेण निजाभ्युदयसिद्धिः । तथा चोक्तवैपरीत्यादघं सूचयतीत्युक्तं युक्तमेव । नामार्थस्त्वसौ । तारुण्ये तरुणभावे या द्रमिलवधूः यथेष्टचारिणी । सा यथायथं यथाघं करोति तथेयमपि

(१) 'तथा नि' ड,

[११३]

रेखा बाह्ये यथेष्टमेवाधं कारयति करोति च पुरुषः स्त्री वा । अ-
त्रेदं रहस्यम्—अनया सम्पन्नः पुरुषो निजचात्रिदूषणात् स्त्री वा
पञ्चविंशतिसंवत्सरादर्वाक् प्रकृष्टाभिव्यक्तनिजदूषणसमूहाभिरत-
निजसर्वस्वप्रवृत्तिः कतिपयेषु प्रक्षीणनिजमनोवृत्तिः कतिपयेषु च
वर्द्धमाननिजमनोवृत्तिरास्ते । पुनश्च सन्तापसन्ततिवशः शेते तिष्ठति
चेत्यतिविषमतया विरसनिजचरित्रपात्रभूतः कष्टं सर्वदा सम्भ-
वतीति ॥

सतीलक्षणमाह—

या प्रोक्ता पृथुनिष्यन्दा कल्पिता जघनस्थलीम् ।

अधिप्रेत्य प्रवर्त्तन्ते पुरुषाः स्वगुणैः स्त्रियः ॥

अस्यार्थः—या जघनस्थलीमधिकृत्य जघनस्थलीमूलभूता-
न्मूलाधारादुपरिदिशे स्वयं समुद्भूता प्रेत्य ऊर्ध्वं गत्वा प्रोक्ता
तज्ज्ञैरिति शेषः । पृथुनिष्यन्दा पृथवः निष्यन्दाः निजकार्यभूतरे-
खांशाः यस्यास्तथाभूता कल्पिता । अन्यत्र कण्ठनाले अं[१श]सद्वये
च रज्जुसर्पादिवत् कल्पिता च आरोपेण(१) ज्ञाता, यैवम्भूता सा
सतीनाम । तस्याः फलं प्रवर्त्तन्ते स्त्रियः पुरुषाश्च । किं कारणम् ?
स्वगुणैरात्मीयैरेव गुणैः यदि वा स्वाभाविकैर्गुणैः । स्वाभाविकत्वं
नाम नित्यत्वमभिमतं स्वोचितत्वं शौर्यादिभिर्लज्जादिभिश्च प्रवर्त्तन्त

(१) 'हे' घ,

१५ स्क०शा०

[११४]

इत्यत्रापि प्रत्यक्षो(१)पन्यासेन स्वारसिक्यं तत्तत्स्वभावश्च कर्मप्रवर्त्तक-
त्वमभिव्यज्यते प्रत्ययनिर्देशवशात् । इदमत्र तात्पर्यम् — किशोरभाव
एव नाभेरधस्ताद्यः प्रदेशस्तस्य यत्पार्थवम्, तस्य दर्शनाभावे सति
विपरीत निम्नता कल्पनया तस्याः शोणिताधारभूतपात्रविपरिवृत्त-
तया रेतः स्कन्दादिप्रयुक्तौ गर्भाधानाभिधानपुंल्लङ्गाण्यसंयोगविवश-
तया सुखमात्रमेव तन्मैथुनफलं नान्यत्किञ्चित् । अतश्च नास्त्येवास्याः
प्रसूतिफलमिति सुतरामवधारणीयमिति स्त्रीपक्षे फलम् । पुरुषपक्षे
येषां तस्य भागस्यापार्थवं तेषां रामा प्राप्तिः, विपरीतं तु सर्वदा
प्रस्वापवशात् कल्प(२)षादिति ॥

असतीलङ्गाणमाह—

असत्यः काश्चन मता रेखाः स्त्रीणामुरःस्थले ।

अनामिकावदश्लिष्टा विधवा विप्रसूतका ॥

अयं वाक्यार्थः—स्त्रीणामुरःस्थलेषु काश्चनरेखाः सन्ति ता अ-
सत्यो नाम मताः । ता यासां सन्ति सा विधवा मताः, विप्रसूत-
काश्च । प्रसूतकः कुमारः, विगतः प्रपूतकोयाभ्यस्तास्तथाभूताश्च भ-
वेयुः । इदं विवक्षितम्—स्तनपरिमन्त्रे काश्चन कासाञ्चित् स्त्रीणा-
मपरिमिताः प्रच्छिन्नाकारा रेखा दृश्यन्ते तास्तासां रत्यौत्सु-
क्यात्परिसमाप्तेः पूर्वं विधवात्वमापादयतीति ॥

(१) 'प्रात्यक्षोप' घ. ।

(२) 'वमा' घ. ।

[११५]

कौशिकीलक्षणमाह—

कौशिकी प्रथमाङ्गस्य सन्धौ वर्तुलसंस्थितिः ।

एतदेव फलं प्रायो विदधाति शुभं कश्चित् ॥

प्रथमाङ्गमुत्तमाङ्गम् । अनेन यत्र रोमसिद्धिः स एव भागोऽ-
 भिधीयते । तेनास्य रोमभागस्य ललाटस्य च या सन्धिस्तत्र
 स्थिता वर्तुलाकारसंस्थानविशेषा कौशिकी सा । एतदेव स्त्रीणां
 विधवात्वमेव फलं प्रायो विदधाति ज्ञापयति । कश्चित्पुनः शुभमपि
 विदधाति क्रियाया ज्ञप्तौ पर्यवसानात् । प्राय इत्यनेन किमुक्तम् ?
 इदमुक्तम्—येषु हि पुरुषेषु मुखविवर्णता कार्कश्यञ्च तेषां या स्त्रि-
 यस्तेषां प्रजाश्च यास्तत्र सर्वत्र स्त्रीषु प्रजासु च विधवात्वम् । प्र-
 जासु विस्त्राप्तित्वम् । अन्यत्र च विभर्तृकत्वम् इत्येतदुभयं सम्पद्यते
 इति । किं तच्छुभमिति चेदन्नप्राचुर्यम् । प्राचुर्यं नाम कालभेदेन
 सिद्धिरेव । बह्वन्नसम्पत्तेः नैककालीनतया बह्वन्नप्राचुर्यम् । तेन ना-
 मरणान्तमन्नवियोग इत्युक्तं भवति । स्त्रीणां चैतत् । कश्चित् पुनः
 पुरुषविषयेऽपि सम्भवति । तदभिप्रेत्य प्रजासु विधवात्वं फलमित्यु-
 क्तवानीति द्रष्टव्यम् । अयं तु नामार्थः—कौशिकीनाम दिवाभीत
 स्त्री तथा साम्यमेषा रेखा पाद[१द्योत]यतीति ॥

ज्येष्ठालक्षणमाह—

मूर्ध्निस्थिता त्रिवलिका रक्तस्फेदादि योजनी ।

ज्येष्ठा प्रस्विन्नगात्राणां पुरुषाणां मता ध्रुवा ॥

[११६]

अस्यार्थः—ज्येष्ठा पुरुषविषये । ये तावत्सर्वदा प्रस्विन्नगात्राः पुरुषास्तेष्वेषान्वेषणीया । नान्यत्र । कुतः ? तल्लक्षणत्वादस्याः । तद्विद्योति-रुधिरस्वेदादि योजनीति । इयं स्वाश्रयं(१) पुरुषं सर्वदा रुधिरस्वेदादियुक्तं करोति । आदि शब्दात् पूयगन्धिता लक्ष्यते । मूर्धसु प्राचुर्येणास्या दर्शनान्मूर्ध्नि स्थितिरित्युक्तम् । अस्यास्तु स्पर्शने सति दर्शने सत्यपि च जर्जरता इति विशेषणान्तरेणोक्तम् । अशुफभलञ्च तत् सूचयति । तदप्यशुभं कालतो-
विक्लेदः स्वशरीरगतः ।

गरिष्ठालक्षणमाह—

गरिष्ठा स्वसमृद्धा स्त्री वरिष्ठ गुण भूषणा ।

तस्याः फलं विन्दति सा नात्र प्रत्यय विस्मृतिः ॥

अस्यार्थः—या वरिष्ठगुणभूषणा । गुणशब्देन तन्तुरुच्यते । तेन तदाकारारेखा लक्ष्यते । सा च वरिष्ठा । अतः सा भूषणं यस्या मूर्ध्नि संस्थिता यस्या भूषणस्य तदाकारेण तत्र स्थितत्वात् । तथाभूता गरिष्ठा नाम । तत्फलं स्त्री विन्दति । अत्र प्रत्ययविस्मृतिर्न भवेत् । प्रत्यय विसंशयः—प्रत्ययो विश्वासः, तस्य विस्मृतिः—विस्मरणमनेन भवतीति । किञ्च चान्द्रमण्डला तत्सन्निधिर्वर्त्तिनी यदि भवति तदा तत्फलं विशिष्टं सा सूचयतीत्यतस्तल-

(१) 'य पु' घ ।

[११७]

क्षणमाह—

या दर्दुरल्लवेनाऽसौ संस्थिता पूर्वसन्निधौ ।
विशिष्टं फलमस्यास्तु पूर्वप्रत्ययकारणम् ॥

या पूर्वसन्निधौ गरिष्ठायाः पूर्वोक्त लक्षणायाः सन्निधौ प्रवर्तते सा चान्द्रमण्डला नाम । अस्या यद्विशिष्टं फलं शुभं पुत्रसमृद्ध्यादि । तदस्या अपि फलम् । नान्यत् फलान्तरं सूचयति । कुत इति चेत्—तत आह । पूर्वप्रत्ययकारणमिति । एषा केवलं पूर्वप्रत्ययकारणं पूर्वस्या रेखाया यत्फलं तत्प्रति च यद्ज्ञापकत्वं तदुभयं प्रति लोकस्य प्रत्ययकारणं यतोऽसौ अत इत्यर्थः ॥

गन्धावलिर्नाम शिरोगता मण्डलाकाररेखा । तल्लक्षणं फलञ्चाह—

गन्धावलिर्मता तस्याः फलं रोगविकृन्तनम् ।

या भिषजां मता, गन्धावलिर्नाम सा शिरःपरिवर्त्तनेन वर्त्तमाना इत्यसाधरणाधर्मो लक्षणातयाभ्युहनीयः । स चाध्याहार्यः श्लोके तस्याः फलं रोगविकृन्तनम् । यस्तदाश्रयोऽसौ भिषग्भवतीत्यर्थः ।

एतदेव फलमुद्दिश्य लक्षणान्तरमाह—

रेखान्तरस्य पाणिपृष्ठे प्रवृत्ता पृष्ठाख्यानन्तरसङ्गता ।

[११८]

अत्रैवोऽर्थः—या पाणिपृष्ठे पाणिपृष्ठोनाम करतलमूल(१)पदेशः । तत्र प्रवृत्ता मागधी, तस्या नामान्तरमपि विद्यते पृष्ठेति । सापि पूर्वोक्तमेव फलं सूचयति । अनया सन्पन्नः पुरुषो भिषग्भवतीति ॥

ईड्यालक्षणं कथयति—

तदुपान्तस्थिता बन्ध्य फलदायिन्यतः परा ।

या तदुपान्तस्थिता, सा परा ईड्या । सा बन्ध्यफलदायिनी । बन्ध्यशब्देन बन्ध्यात्वमुच्यते स्त्रीविषये, अपरत्र शून्यत्वम् । तत एतदुक्तं भवति स्त्रीणामेवाबन्ध्यात्वं गमयति । पुरुषाणां तु शून्यत्वम् । तत्र विचारः किं शून्यत्वं नाम आयुर्भङ्गः, अथवा द्रविणभङ्गः ? उभयत्र प्रयोग दर्शनात् शून्यदेशोऽयमिति शून्योभूतोऽयं देश इति च । शून्योऽभूत्पुरुष इत्यादौ च । तत उच्यते शून्यत्वं नायुर्भङ्गः, किन्तु द्रविणभङ्गः । तत्रापि न स केवलो व्ययमात्रः, विशिष्टव्ययस्यैवाभिधानात् । अत एव न प्रयोग विरोधः देशवैरस्यं कालवैरस्यं रूपवैरस्यञ्च । तेन तस्य यत्सर्वस्वं तदभावे शून्यशब्दः पर्यवस्यतीत्युक्तं भवति ।

कोलाहलो नाम कश्चिद्रेवा करतलमध्यभागोदेशः । तत्रापि

(१) 'तलप्र' ख ।

[११६]

सौ(१)क्ष्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य(२) लक्षणं फलञ्च कथयति—

कोलाहलः पृथुर्मूलभूमौ पलण्डु सदृशागमः ।

अस्यार्थः—यः कोलाहलो नाम मूलभूमौ वर्तते रेखा अवयव-
सन्निवेशो या । मूलभूमि शब्देन तदभिधानम्, करतलस्य प्रकृत-
त्वात् । पलण्डुसदृशागम इत्यनेन फलकथनम्, यावान्पलण्डोरागमः
यथार्थश्च तावांस्तथार्थमेतद्वतः पुरुषस्यागमः । यद्येषपृथुः पृथुलः
नान्यथा पार्थिवे हि कारणां मनसः स्वल्पद्रव्याभिलाषिता । स्वल्प-
द्रव्याभिलाषे हि स्वल्पद्रव्यसिद्धिस्तदनुरूपा भविष्यति । यादृशो-
ऽभिलाषः तादृशः फलप्रकार इति न्यायात् । न चाभिलाष व्यभि-
चारफलसिद्धिरिति वाच्यम् । अङ्गवैगुण्यस्थैवानुमेयत्वात् ॥

कृतघ्निकालक्षणमाह—

कपिस्थवृत्तिः स्याद्या तु रेखा फलस्थिता ।

फले अवयवविशेषे, स्थिता या रेखा तया कपिस्थवृत्तिः स्या-
त् । कपिस्था कपिवत् स्थिता । कपेर्या वृत्तिः वृत्तिसाधनं तद्वदस्य
वृत्तिरिति या द्योतयति सा तथाभूता पश्यन्ताख्या परपर्याया प्रसृप्त-
रस्वभावा च । एतदुक्तं भवति—कपेर्हि यद्यदृष्टं(३) वस्तु जातं(४)

(१) 'सौख्यं' ख ।

(२) 'इयफलं लक्षणञ्च' ख ।

(३) 'ष्टान्तव' ख ।

(४) 'ज्ञा' घ ।

[१२०]

तत्तदुपजीवनेन वर्त्तनम्, दृष्टवार्त्तिकत्वात् इति । एवमनया सम्पन्नो-
ऽपि पुरुषो विशेषोपजीवनेन विना तत्तद्दृष्टोपजीवनेनैव जीवतीति ।
अतो नामापि लब्धार्थमित्यनुसन्धेयम् ॥

योषालक्षणमाह—

या स्यादङ्गुलि मुद्राख्या प्रगल्भवचनो भवेत् ।

अङ्गुलिमुद्रोर्मिका । तथा या सोष्मणा श्वासेन चोपलक्षिता ।
देशश्चास्या हृदयदेशः सा योषा नाम । तथा प्रगल्भवचनो भवेत् ।
प्रगल्भ शब्देन भाववचनेन प्रागल्भ्यमत्रोक्तम् । तच्च तद्यत् स्फुरित-
विषयाभिमुख्यम् । तत्राप्रतिहत्वञ्च प्रतिभा प्रतिहतत्वमिति यावत् ।
तत्प्रधानवचनो भवेत् तदधीनवचनश्चेति ।

कामिनीलक्षणमाह—

कामिनी मरुतां श्रेष्ठा रत्युत्पादा[ऽता]पृथक् स्थिता ।

या मरुतामुरः स्थितानां रेखाणां मध्ये श्रेष्ठा हाराधः स्थिता
च सा कामिनी । तत्फलमाह—रत्युत्पाता पृथक् स्थितेति । उत्पात-
शब्दः स्वरूपवचनः रतेरपृथक् स्थितेत्यर्थः । अत्र नामद्वयेन स्त्री-
वाचकेन स्त्रीप्रधानत्वं लक्षणस्योक्तम् । पूर्वत्र वचनबलात्तु पुरुषो
ऽपि लक्ष्यते । लक्षण लक्ष्यार्थभूतोऽसाधारणधर्मो लक्षणम् । तेन
च लक्ष्यं लक्ष्यते । न शब्देन । तथापि शब्दस्य धर्मान्तर्भूतत्वात्,

[१२१]

तस्य च तदर्थत्वात् यत् तेनापि प्रतीयते तदपि लक्षणान्तर्भूत
मेव । यदि वा उपलक्षकमात्रत्वाच्छब्दस्य न दोषः ॥

अथेति अवयवविशेषगतानां रेखाणां लक्षणान्यधुनाच्यन्त
इत्यर्थः ॥

तले पादस्य द्वास्था सा वामस्याङ्गुष्ठसन्निधौ ।
कीर्त्तिं धर्मादिजानितां कीर्त्तिमन्तं सुतं तथा ॥

या वामस्य पादस्य तले अङ्गुष्ठसन्निधौ अङ्गुष्ठस्याधः प्रदेशे
या बन्धनी रेखा तस्या अव्यवहिताधः प्रदेशे स्थिता द्वास्था नाम ।
तया सम्पन्नः पुरुषः कीर्त्तिमान् जायते । स्वकीर्त्तिं परिपोषात्(१)
प्राक् कीर्त्तिमन्तं पुरुषमपि लभते । ननु स्वकीर्त्तिपरिपोषा(२)प्रा-
क् कथं कीर्त्तिमन्तं पुरुषं लभते कीर्त्याभासवत्त्वस्यैव तत्र सम्भाव-
नात् । अत्रोच्यते—भाविष्ठ्या तदुपदेशात् दर्शपूर्णमासयाजी पुत्रो-
ऽस्य भवितेतिवत् । किञ्च शुभाशुभेऽपि प्रशुणतरफले लभते ।
तत्र शुभस्य तारतम्यमशुभस्य तारतम्यमपि विद्यत एव । तथा
पक्षद्वयेऽपि रेखा तारतम्यं विद्यते । निमित्त तारतम्याभावे नैमित्ति-
क तारतम्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च तारतम्यस्वरूपमप्यभि-
धीयते । चतुरङ्गुलपरिमाणे रेखायाः फलं चतुष्टयं भवति । फल-
द्वये अङ्गुलद्वयपरिमाणम् । परिमाणमप्येकं फले त्रित्वे त्रित्वमिति ॥

(१) 'षाय' घ ।

(२) 'षाप्यभिधीयते चतुरङ्गुल परिमाणमशुभ' क. ख ।
१६ स्क० शा०

[१२२]

बालिकालक्षणमाह—

बालिका स्वच्छवर्णाभा काचिद् विल्वस्थिता ततः ।

ततस्तस्य सन्निधौ प्रकृतस्याङ्गुष्ठस्य सन्निधौ, पूर्वोक्तेरेखाया यावदेकाङ्गुलपरिमाणं गत्वा या स्थिता तया बालिकासंज्ञया पूर्वोक्तमेव फलं लभते । यदि विल्वस्थिता । विल्वं नामावयवसंस्थान-विशेषाभि व्यङ्ग्यं रूपान्तरम् । तच्च रूपं केनचिदपि विशेषेण प्रयोगतो वा अत्याज्यम् । यद्युपाधिना औषधेन वा छेदादिना वा न त्याज्यं तर्हेव तत्स्थिता फलसूचिका भवति । नान्यथा । त्रि(१)लाकारे कृष्णवर्णविशेषे रेखायाः स्थितिः प्रलोभविषयं फलं सूचयति॥

शाकटायिनीलक्षणमाह—

पादस्य मध्यतले या गता प्राप्तासनो भवत् ।

या पुनः पादस्य मध्यतलं प्राप्ता प्राप्तासनो भवेत्तया पुरुषः । एतदुक्तं भवति—पादस्य मध्ये काचिद्रेखा समुन्मिषेत् तर्हि तया स पुरुषः सर्वस्व सम्पन्नो भवति धनधान्यसमृद्धिमांश्च भवति । सा कथंभूतेति चेद्वक्तव्यं नान्तरात्मनीति । नान्तरात्मनि रूपप्रकाशिका एषा अपि तु यथोर्ध्वरेखा अन्तरात्मनि रूपप्रकाशिका तद्वदियमपि पादतलमध्ये स्थिता विपरीततया विभृत्यादिकं सूचयत्यविचारेणोत्पन्नवगन्तव्यम् ॥

(१) 'त्वा' घ ।

[१२३]

अपराशाकटायिनी, तल्लक्षणमाह—

विद्रुम प्रभया युक्ता महाद्भिः सेव्यते बुधैः ॥

या पुनर्विद्रुमप्रभयोपेता विशिष्टकान्तिमती रेखा तथा महा-
 राज्यं लभते पुरुषः । स्त्री चैतन्महिषी भवति । शाकटायनो नाम सः
 यः पूर्वं मात्रा गर्भसमये निजरुचिव्यपनोदनाय तत्तदभिरुचिव्यपे-
 ताय च भक्षितः शाकपुञ्जः प्रचुरमेदुरः सः शाकटः । सोऽयनं
 यस्य गर्भपात्रस्य तस्मादुत्पन्नेयं शाकटायिनी । तदुत्पन्नत्वं चास्या
 निमित्तमात्रतयोपचर्यते इत्यवगन्तव्यम् ॥

शङ्कोरुच्यते लक्षणम्—

शङ्कुरावपनं पुंसः पार्ष्णिमूलस्थिता भवेत् ।

या पार्ष्णिमूलस्थिता पार्ष्णिमूलसन्निधौ पादतलेस्थिता तथा
 पुंसः आवपनं भवेत् । पूर्वप्रवृत्तिविच्छेदो भवेत् । पूर्वप्रवृत्तिश्च सा
 या कचित्कचिदिङ्गितादिभिर्यज्यतेऽस्यात्र धीरिति सा पूर्वप्रवृत्तिः,
 अनया सम्पन्नस्य विच्छिन्ना भवति । आवपनं नाम यद्यपि सम्पा-
 त(१)नं बीजावापादौ तथा दर्शनात् तथाप्यावपनस्यात्र शङ्कुश-
 व्दसमभिव्याहारात् प्रसिद्धार्थसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धार्थे बोधनमिति
 न्यायाच्छेद एवाभिधीयते । तस्य तदर्थकत्वमेव यतो युक्तम्, अ-
 न्यथा निगमप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् ॥

(१) 'द' ख, ड ।

[१२४]

आत्रोटनलक्षणमाह—

आत्रोटनं परं पुंसामनालस्यं प्रयच्छति ।

विपरीतलक्षणया नामाभिधानम् । या पुनः क्लेशग्रन्थ्या परिमाणो क्रियमाणो अङ्गुष्ठादारभ्यैकाङ्गुलं गत्वा काचन रेखा प्रवर्त्तते सात्रोटनम् । तथा पुरुषोऽनालस्यवान् भवति । तत्र प्राक्तननालस्यं किमिति प्रश्ने एवमुत्तरकथनम् । यस्य लक्षणं परीक्ष्यते प्रेक्षणापुरस्सरं तस्य रोम उपादेयम् । ततस्तदुपादाय तेन केशग्रन्थि कृत्वा परिमाणो क्रियमाणो यदि तस्य वेपथुर्जायते तर्हि वातारोगः तस्यालस्यं पूर्वकृतं स्मारयति । यदि वा रोगान्तरं तस्य पूर्वकृतं सर्वं तस्यालस्यशब्दाभिधेयं भवति । कारणान्तरनिमित्तं चेदालस्यम्, तत्राप्युपायोऽयमवधेयः । कथम् । यत्र यत्र सीमालक्षणेषु पादस्पर्शो वा हस्तस्पर्शो वा नयनपातो वा स्थावरादिषु चेतनानधिष्ठितेषु दृश्यमानेषु तेभ्योऽन्यत्र भवति । तस्वभाव आलस्यकारणमिति वक्तव्यम् । किञ्च चेतनाधिष्ठितेषु वृत्तान्तमात्रवशात् कारणाता गम्यते इत्यनुसन्धेयम् ॥

पृष्ठा लक्षणमाह—

पृष्ठा प्रतिष्ठिता भूमौ पूर्वस्याः सङ्कुलाधरा ।

अस्यार्थः—या पूर्वस्या पूर्वोक्तलक्षणया भूमौ आधारभागे स्थिता प्रतिष्ठितेत्यस्यार्थः सा पृष्ठा । सा सङ्कुलाधरा फलकथन-

[१२५]

मेतत् । सङ्कुलम् संशब्देन सम्यक्त्वं लक्ष्यते, सम्यग्धरेत्यर्थः ।
गुणपूर्णाधरवर्त्तिनीनां रेखाणां यत्फलं यावच्च तत्सर्वमत्रैव सम्प-
द्यत इति सम्यक्शब्दार्थः । सोऽत्र संशब्देनाभिधीयते, पूर्णगुणगणा-
धरा, तद्धानस्य लक्षणस्याश्रयो भवति तद्वती तरुणी वा । अथवा
सङ्कुलाधरत्वं नाम रतिव्रणादिना व्यापन्नाधरत्वं तेन रत्यौत्सुक्यं
सुतरामस्य सम्पद्यत इत्युक्तं भवति । स्त्रीप्रियत्वञ्च स्त्रीपक्षेऽपि
योजनीयम् ॥

धियोलक्षणमाह—

धीः प्रतिष्ठास्थिता तस्याः काञ्चनं फलमुच्यते ।

या प्रतिष्ठा नाम रेखा तस्यां स्थिता या सा धीः । तस्याः
फलं काञ्चनं काञ्चनलाभः । काञ्चन शब्देन स्तुतिविषयं धनमु-
च्यते । तत्सिद्धिर्भवतीति । तत्र भावोऽयं द्रष्टव्यः यदि काञ्चन-
लिप्सा विषयविशेषे तस्य भवति तर्हि तल्लभ्येत । किञ्च काञ्चन-
शब्देन सर्वमेवास्याभिलषितं वक्तव्यम् । तत्सर्वसिद्धि[श्च]तीत्यर्थः ॥

कन्दोर्लक्षणमाह—

कन्दुर्नाम मनुष्याणां तस्करत्व प्रयोजिका ।

पार्श्वमूलप्रदेशे तु चतुरङ्गुलमायता ॥

यो मनुष्याणां पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च पार्श्वान्तभागे स एव
पादतलस्य मूलदेशः । उर्ध्वदेशे शाखादर्शनात् । वृक्षादीनां हूर्ध्व-

[१२६]

देशे शाखा दृश्यन्ते । अतः शाखावतः पादतलवस्तुनः पाष्ण्यन्त-
 भागो मूलदेश इवाभाति, ततस्तथोक्तम् । तत्र स्थितारेखा कन्दु-
 र्नाम । तत्र विशेषोऽपि विद्यते । तमाह—चतुरङ्गुलमापतति । चतु-
 रङ्गुलप्रमाणेन पिता मतेत्यस्यार्थः । फलकथनपूर्वकं विशिनष्टि—
 तस्करत्वप्रयोजिकेति । तस्करत्वं चोरत्वम्, तत्प्रयोजयतीति तथा ।
 चोरो भवतीति यावत् । अभिहितम् किं विषयमिति चेत्पुरुषाणां
 तावद्यद्विषया प्रथमाभिरुचिस्तद्विषयं चौर्यम् । तथाहि दृश्यते लोके
 अतो न प्रमाणान्तरगवेषणावकाशः । एवमेव स्त्रीणाम् । नामा-
 र्योऽप्यनेनैव लब्धः ॥

कागणोर्लक्षणं कथयति—

कागणार्जितकन्दर्पा भवेत्स्त्री निजभाषणात् ।

लक्षणं तु तले पादगामिनी जर्जरास्थितिः ॥

अस्यार्थः—पादगामिनी या जर्जरस्थितिः जर्जराकारतया
 स्थितिः तले भवति, पादतले भे(१)दादन्यत्र यः पुरुषरवः क्रूरा-
 जर्जरस्थितिः स्वरविकारो रतिविकारश्च, सा कागणिर्नाम ।
 तथा स्त्रीजितमन्यथा भवति । किं रूपादथवा स्वप्रवृत्त्या किं वा
 मदनचेष्टया किं वान्येन केनचित् तदाह—निजभाषणादिति । तत
 एव कारणात् न तदुचितेन कारणान्तरेण । अनेनैवासम्बन्धेनेति ।

(१) 'भेदाद्' घ ।

[१२७]

अयं तु नामार्थः—कागणिका वारयोषित् इति या मन्यते सा तथा-
भूता स्त्री कागणिः । तद्व्योतितेयमपि कागणिरिति ॥

छिदिलक्षणमाह—

छिदिःप्ररोहपर्यन्ता पार्णिभागे कचित् स्थिता ।

या पार्णिभागे क्वचित् स्थिता सा छिदिः । तत्र पार्णिभा-
गे यदस्थि तस्मिन् स्थितैषा एकाङ्गुलिपर्व परिमाणम् । सर्वत्र (१) च
परिमाणानुक्तौ तावत् परिमाणमित्यभ्यूहनीयम् । तथा पुरुषः
उक्तफलभाग् भवति । प्ररोहशब्देन सर्वाण्यङ्कुराण्यभिधीयन्ते ।
अङ्कुराणां सामान्यस्य विशेषवाचित्वाद्विशेषोऽत्र पर्यवस्यति । पर्य-
वसानश्च फलविशेषे । तच्च कामिनां (सम्भवति) रतिप्ररोराहादौ
भवति । अङ्कुरश्च द्विधा—प्रयुज्यमानोऽमुख्ये च । मुख्येऽमुख्ये च
प्रयुक्तश्च दृश्यते इति न किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् ॥

अपराश्यामिका, तल्लक्षणं फलञ्च वदयति—

मामकीनः प्रेष्ठ इति वदेत् पुरुषमञ्जसा ।

यः प्रेष्ठः पुरुषस्तमुद्दिश्य वदन्ति हि ॥

प्रपदस्था इति । या प्रपदस्था रेखा पीतवर्णा च, तस्याः
फलं श्यामिका या प्रेष्ठं पुरुषमुद्दिश्य मामकीनः प्रेष्ठ इति वदेत् ।
तथा हि लोके दृश्यते, इति प्रमाणमाहोत्तरार्द्धेन ॥

(१) 'अ प' घ ।

[१२८]

घोणिकालक्षणमाह—

[१]तथा या स्यादङ्गुष्ठोपरि संस्थिता ।

या अङ्गुष्ठोपरि संस्थिता समवर्त्तनमाख्याति । अस्यार्थः—औ-
पाधिकत्वञ्च व्यावर्त्यते सा घोणिका । तथा आया स्यात् । आया
आभीक्ष्ण्येन प्राप्तुं गन्तुं योग्या योषिद् भवति । अनया सम्पन्नानां
न जातु योषिदलाभो भवति । यदि वा आया निधिः प्राप्यभूमि-
रिति यावत् । ननु प्राप्यभूमिरन्यापि विद्यते यो निधिमान् भाग-
स्तस्मादन्यत्रापि प्रवृत्तिदर्शनात् पुंसाम् । सत्यम् [साप्य(१) स्तुमि
स्त्विति] गृह्यतां लक्ष्यपक्षविशेषेषु ।

मालालक्षणमाह—

जङ्घागता तु या माला प्रपदस्थानसङ्गता ।

मालाभृ(२)तां प्रशस्तः स्यात् सिरा वा स्थूलसङ्गता॥

अस्य योजना—या जङ्घागता रेखाणां माला प्रपदस्थानमान्तं
गत्वा प्रसरविच्छेदमकृत्वा स्थिता तथा मालाभृतां वरिष्ठः, माला-
भृतामस्य प्राधान्यमिति सिद्धयति । सिरा वा तथागता यदि भ-
वति तथाप्येतत्फलं भवति । के मालाभृतः ? उच्यते, परिणोता

[?] अत्र ग्रन्थः किर्याश्चित् त्रुटितो भाति ।

(१) 'न्य' घ ।

(२) 'व' क, ख, ङ ।

[१२६]

लौकिकदेवः वैदिकदेवश्च । नन्वेते मालाभृतः, कथं तर्हि वरिष्ठत्वं
भवति । एतेषु वरिष्ठस्य देवत्वान्मनुष्याणाञ्च देवत्वाभावात् ।
उच्यते—सत्यम् । मनुष्याणां न देवत्वम् । देवश्च मालाभृतसु वरिष्ठ
इत्यनेन । अयं देव शब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।
देवशब्दाभिधेयः स्यादित्यस्याप्ययमर्थः । अयं राजा स्यादिति ।
राज्ञीऽपि लोकपालांशत्वेन देवशब्दाभिधेयत्वात् । तथा च स्मृति-
रिममर्थं भाषते ॥

तपो लक्षणमाह—

जान्वस्थि संस्थिता साक्षात् तपः फलमवापयेत् ।

या जान्वोः स्त्री पुरुष सामान्येन कपालास्थि(?) उपरि संस्थिता
तत्पीठं कृत्वा तदाधारतया तिष्ठति सा तपोनाम । इह जन्मनि तपः
करणाभावेऽपि तपः(१)फलं प्रापयेत् । तपः साध्यं यत्फलं महदतीव
दुर्लभञ्च । तदिह जन्मन्येव सिद्ध्यत्यस्य पुंसः ।

किञ्च—

यावत्केवलमेवास्य पुंसः सिद्ध्यत्यकालतः(२) ॥

अस्यार्थः—यावत्फलं केवलमेव विपरीतफलमेव (१)विपरीतफल

(१) 'फलमवाप' ड ।

(२) 'तः, या' ड ।

१७ स्क० शा०

[१३०]

मिश्रतां विना स्थितम्, तदकालताञ्चिरेणास्य पुंसः सिध्यति ।
तच्च फलं विशिष्टदेशकालोपभोग्यमप्यस्मिन् जन्मनि सिध्यति ॥

मन्दारवल्लिकालक्षणं कथयति—

कथा सौरभ्यशाली स्याद् यस्मिन्मन्दारवल्लिका ।
प्रवृत्तिमानपि प्रोक्तकर्माणि प्रविचारवान् ॥

यस्मिन् जान्वोरुपरिभागे जान्वोरन्यतरस्योपरिभागे द्वयोर्वोपरि-
भागयोर्मन्दारवल्लिका संस्थिता स पुरुषः कथासौरभ्यशाली भवति ।
कथा सौरभ्यं कथाफलमिति त्रिवर्गव्युत्पत्तिस्तुरीयस्वरूप परिज्ञानं वा
तद्युक्तो भवति । न केवलमेतदेव फलम् । फलान्तरमप्यस्तीत्युत्त-
रार्धेनाह ॥

महागजालक्षणमाह—

जान्वोरन्यतरे कृष्णा मलिष्ठा मल(१)भूमिका ।
दक्षिणे तु विशेषोऽत्र फलभावी गतो भवेत् ॥

या जान्वोरन्यतरे, भगशब्दोऽत्र साधःपदोपलक्षितोऽध्या-
हर्त्तव्यः । अन्यतरे भागे अधः स्थिता कृष्णा वर्णतो मलिष्ठा मले
स्थिता । मलं नाम स्वेद सम्पर्कः तस्मिन् सत्यभिव्यक्ता मलभूमिका
या पुरुषो गतो भवेत् अपगतो भवेदित्यर्थः । स्तैन्यादिनेत्यध्या-

(१) 'भूषिता' ड ।

[१३१]

हर्षव्यम् । दक्षिणभागे तु फलविशेषनिश्चयः । तत्र न संशयकार-
णमस्ति । वामे तु स्त्रीणां चेन्न संशयः । विशेषतः पूयगन्धापादनी
सा महागजा । तत्र कृष्णशब्दे यः सम्भावितस्त्वचि दोषस्तन्मात्र-
मभिदधाति । यश्च मलशब्दः स स्वेदमात्रमभ्यासयति । भूमिका-
शब्दोऽपि । अनया सम्पन्ना या स्त्रियः स्नाना (नि) वैयात्यं विगतं
सूचयति । किञ्च दृष्टिपातोऽपि विशेषतोऽपेक्ष्यत इति । नामार्थस्तु
महान् गजः सर्वेषु दोषं पश्यति मदातिरेकात् । स अतिशयितोऽ-
नया इति ॥

तरुप्रेक्षालक्षणं कथयति—

तरुप्रेक्षा तरुसमं पुमांसं कथयेद् ध्रुवम् ।

विशेषस्तत्र पश्यन्त्या युक्तश्चेत्संशयः स्फुटम् ॥

एथोऽर्थः—या तदूर्ध्वभागे मेघवर्णा सप्तप्रकारविशेषा, सा
रेखा तरुप्रेक्षा—तरुवत् यथा तरुः शाखाभिरुपेतो महा(१)न्मेघ
इवाभाति, तद्वदियमपि तज्ज्ञैः प्रेक्ष्यते इति तथा । नाम्नाचात्र ल-
क्षणसिद्धिः, सा पुमांसं तरुसमं दीर्घाकारविशेषादाकारान्तर वि-
शेषाद्वा सूचयति । या पुनः पश्यन्ती नाम वायुसरणिः, तथा युक्त-
श्चेत् स पुरुषस्तर्हि ध्रुवं तत्सूचयेत् । यदि तथा न युक्तस्तर्हि स्फुटं
संशया भवति । अनेन विपक्षे बाध कथनात् पूर्वोक्तलक्षणं दृढीकृ-

(१) 'हा मे' क ख छ ।

[१३२]

तम् । एतदुक्तं भवति(१)—तरुमेक्षा समन्वितः पुरुषश्चतुर्द(शमे ?
 शे) वत्सरे गते पश्चात् पूर्णकायो विजृम्भितसन्ध्यङ्गविजृम्भितः
 विवृत्त(२)नेत्रास्य ललाटस्थलः धूसरकेशः सम्यगनधीतसकलवि-
 द्यास्थानस्तरुवद् दृश्यते । तत्र विशेषः वृक्षाणां चैतन्यं न स्पष्टी-
 कृतम् । एतेषां स्पष्टमपि न कार्यक्षमम् । अर्थक्रिया हि बुद्धि-
 कार्यमिति ।

शालिकालक्षणं(३) कथयति—

विशुद्धा त्वाचि सर्वाङ्गी मयूखैरपि(४) निष्ठिता ।
 फलं प्रयच्छति शुभं स्त्रीणामूख विजृम्भितम् ॥

(५) उरुकार्यम् , सा शालिका, फलपक्षगतमन्यत् ॥

दैविकालक्षणमाह—

दैविका मागधी मध्ये प्रह्लाङ्गी मधुराकृतिः ।
 पुरुषः स्यात्तया साध्वी सदाचारपरा भवेत् ॥

(१) 'ति, 'समतक' घ ।

(२) 'त' घ ।

(३) 'ण माह' घ. ।

(४) 'वि' ख. घ. ड. ।

(५) ग्रन्थस्त्रुटितो भाति ।

[१३३]

एषोऽर्थः—या मागधी मध्ये पूर्वोक्तलक्षणफलाया मागध्या
मागधीसंज्ञाया मध्ये तां जित्वाध्वगापिनो प्रह्वाङ्गी पार्श्वयोरन्यतर-
स्मिन् प्रह्वीभूताङ्गी सा दैविका । तथा पुरुषो मधुराकृतिः स्यात् ।
यश्चतुर्दशवत्सरावधिः कालभागस्तत उपरीत्यध्याहर्तव्यम् । स्त्री
चेत्साध्वी सर्वाभिगम्या, न प्रतिव्रता, तथात्वे उत्तरविशेषणानन्व-
यात् । तत्र ह्यसदाचारपरेतिच्छेदः समायाति । अर्थस्य तदर्थत्वात्
यः सन् आचारः सतामाचरो वा तस्मात्परा अन्या तदसम्बद्धेति
यावत् । ततोऽसदाचारपरेतिच्छेदः सिद्धयति फलवशात् । न च
सदाचारपरेति वक्तुं युज्यते । परशब्देन तात्पर्यमभिधाय तदा सा-
ध्वीशब्दस्य विशेष्यत्वापातात् । तथाच पदान्तरं विशेषणं स्यात्
न च तद्युज्यते पौनरुक्त्यापातात् तस्मादुक्त एवार्थः, नामार्थः या
दैविकी प्रवृत्तिस्तादृशी रेखेयं सम्पद्यते । उक्तफलाननुष्ठाने प्रत्यवा-
यापादनात् इति रहस्यम् ।

कवर्लक्षणमाह—

दक्षिणे वर्तुलाकारं संस्थाना चेतासि स्फुटम् ।

दुःखमापादयेन्नान्यत्कविः सर्वफलं तथा ॥

अस्यार्थः—या दक्षिणे स्तने वर्तुलाकारसंस्थाना वर्तुलमा-
कारं यस्याः स्थानं आकार आकृतिस्तस्याः स्थानं संस्थानं वर्तुलं
वलयकारसंस्थानविशेषाभिव्यङ्ग्या षड्वलयकारा अस्याः सा

[१३४]

कविः । सा चेत्तसि दुःखमापादयेद् नान्यत् । अन्यच्छब्देन सर्वं
कार्यमुच्यते न प्रतियोगिभूतं सुखमात्रम् । किञ्च यद्येतत्फलं सम्पा-
दयेत्फलान्तरमपि सम्पादयेदित्याह—सर्वफलं तथा । कवित्वमि-
त्यर्थः । तेन सर्वफलसिद्धेर्वर्णाधिक्यमर्थलाभादिति श्लिष्टम् ।

इति स्कान्दशारीरके तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एवं तावच्छरीरगतेष्वनियतगतानां रेखादीनां लक्षणमुक्त्वा
सम्प्रति नियतगतानामेव तेषां लक्षणमाह—तुर्येणाध्यायेन । तत्र
तावद्वामकरतलगता रेखाः कथ्यन्ते—

कार्परालक्षणमाह—

न्यूनान्यूनाधिकत्वेन दृश्यन्ते या मनीषिणाम् ।

अनामिकामूलभूमौ परिस्तीर्णा प्रशस्यते ॥

या अनामिकामूलभूमौ मनीषिणां वामकरतले न्यूनान्यूनाधि-
कत्वेन परिस्तीर्णा दृश्यते तया तद्वान् पुरुषः प्रशस्यते प्रशस्तिं
प्राप्नोति । प्रशस्तिश्च द्विधा । वध्याश्रयत्वेनावध्याश्रयत्वेन च । तत्र
वद्धः कुटुम्बभर(१)णादिलक्षणः तदाश्रयत्वेन तिष्ठन्नेव प्रशस्तिं
प्राप्नोति । तेन घर्मादिना करणभूतेनेत्यर्थसिद्धम् । एतच्चात्र
विवक्षितम् । अपरं तु स्वविद्यया पर्यटनादिना । स च व्यवहार
लक्षणः । स नात्र विवक्ष्यते । अनेन कार्परालक्षणमुक्तं फलञ्च ।
नामार्थस्तु—का पर्याप्तिरस्या अन्या न कापीति । अयमप्यर्थः फला-
नुगुण एव ।

(१) 'णाश्रयः' इ ।

[१३६]

करिणीलक्षणमाह—

करिणी मदिराभोगा यथा गच्छति तर्जनीम् ।

सा प्रशस्तिं दोषगूढां विदधाति न संशयः ॥

या तर्जनीं गच्छति तस्मिन्नेव करतले सा करिणी नाम ।
 यथा खलु करिणी गजबधूर्षदिराभोगा मदिराया आभीक्ष्ण्येन
 भोग(१) अनुभवो यस्याः सा तथाविधा सती वक्रतया गच्छति ।
 अन्यमन्यमुद्देशमुद्दिश्येव तथेयमप्यनामिकां मध्यमां कनिष्ठिकां वा
 गच्छतीति मन्दम् । प्रत्ययमुत्पादयन्ती तर्जनीं सरति । सा दोषगूढां
 दोषो गूढो यस्यां तां तथाविधां प्रशस्तिमेवं (१मेव) विदधात्येव ।
 नात्र संशयकारणमस्ति । अतो न संशय इत्यर्थः ।

मेहालक्षणमाह—

मध्यमां गच्छति पुनर्या दीर्घाकारसंस्थिता ।

तया फलमनन्तं सा कीर्त्या यच्छति मध्यमम् ॥

या पुनर्दीर्घाकारसंस्थिता दीर्घ आकारे सम्यक्स्थितिः सं-
 स्थानं यस्याः, इदं विवक्षितम् । मूलमारभ्याविच्छेदेन मध्यमां म-
 ध्यमपर्यन्तं या गता सा फलमनन्तं मध्यमं वा तया कीर्त्या यच्छ-
 ति । तत्रानन्तशब्देनैतदाह—यादृशं भोगमनुभोक्तुं पुरुषरुचिस्ता-
 दृशं भोगं यच्छत्यसाविति । मध्यमशब्देनाप्येतदाह—यादृशं भोगम-

(१) 'गा' क, घ ।

[१३७]

नुभोक्तुं श्रद्धायां विद्यमानायामपि न शक्तिर्मेऽस्तीति भोगः कथ-
मप्यस्य सम्पद्यत इति । तथेत्येतदाह—या पूर्वाभिलाषात् प्राप्तव्या
तयेति । कीर्त्येति । कीर्त्तिर्नाम न यशः किन्तु किंवदन्तीमूला का-
पिविश्रुतिः । अनेन मेहालक्षणमुक्तम् । नामार्थस्त्वयम्—हा मे कथं
कीर्त्तिः स्यादिति यः पूर्वाभिलाषः तं द्योतयतीति ।

लोहिकालक्षणमाह—

प्रसिद्धिर्या शब्दमूला शास्त्रीया वा स्वतः स्थिता ।

अस्यार्थः—या करतलमूलमारभ्याङ्गुष्ठनखपर्यन्तं गच्छति
विच्छेदेन च न युज्यते, तथा या प्रसिद्धिः शब्दमूला शब्दशास्त्रा-
भ्यासजनिता सा लभ्यते । कोऽत्र नियमहेतुरिति चेत्तदाह—स्वतः
स्थितेति । स्वतः स्थितिर्नाम वर्णान्तरा संक्रान्तिः । यः करतले
वर्णः स एव चेद् रेखायामपि तर्हि सा रेखा स्वतः स्थिता । अ-
न्यश्चेदौपाधिकी सा इत्यन्यो ज्ञेयः । परोविभागः । अत्र लक्षण-
मभ्यूह्य फलमात्रमुक्तम् । फलञ्च लोहिकायाः समुचितमेव । ननु
लक्षणकथने कथं फलमात्रस्य प्रयोजनम् ? शृणु—लोहिका नाम
लक्षणं कथयति । अस्यार्थः—लोहिका लोहकारिणी । लोहोऽङ्गु-
ष्ठमुद्राविशेषः । स च वर्णान्त (र ? रा) संक्रमणम् । तद्धेतुभूता
रेखा इत्यतो नाम्नैव लक्षणलाभो भवतीति तात्पर्यम् ।

१८ स्क०शा०

करिदन्तुरालक्षणमाह—

अङ्गुष्ठोपरि संस्थानं यस्या वक्राङ्गहृद्यता ।

अयमर्थः—यस्याः खल्वङ्गुष्ठोपरि नख सन्निधौ यावत् सिद्धत्व-
वपर्यन्तं गतिः सा करिदन्तुरा नाम । तस्याः फलश्रुतं विशदम् ।
नामार्थस्तु तस्या लक्षणान्तरमीष्टे । करिवदसौ दन्तुरा उन्नतद-
न्तसमानरेखाद्वयोपेता, सा करिदन्तुरा नाम । अस्मिन्पक्षे फलम-
प्यनेनैवोक्तम् । किं तदिति चेत् । यन्नाम प्रतीतं दन्तद्वयान्नतत्वेन
दन्तुरत्वम् । दशम वयस आरभ्य परस्तात्तुरीयद्वयोपरि वर्त्तमानाद-
र्वाक् स्थितौ । रेखाद्वयं वा कचित् । नामास्य न भिन्नमित्यूहापो-
ह पटुमतिभिरभ्यूह्यम् ।

बालहृद्या लक्षणं कथयति—

बालहृद्या तस्य पृष्ठे तदधःस्था प्रियप्रसूः ।

या अङ्गुष्ठस्य पृष्ठे तदधःस्था तस्याः पूर्वोक्तलक्षण फलाया
अधःस्था अधःस्थिता सा बालहृद्या नाम । तत्फलं प्रियप्रसूरिति ।
प्रिया(१) प्रसूः प्रसूतिर्यस्य स तथा । एवम्भूता भवति पुरुषः
स्त्री वा । प्रसूतिः कस्य चेत्स्वजायाया इति सिध्यति । यदि वा
यत्प्रियं वस्तु तस्य प्रसूः प्रसवः जन्मेति यावत् । तद्युक्तो भवति स्त्री

(१) 'प्रियं प्रसूतिः' क 'या प्रसूतिः' ख ।

[१३६]

वा पुरुषो वा इतित्राक्यार्थः । बालवत्सदा हृद्यश्च भवति सर्वस्य
स पुरुषः स्त्री वा इति नामार्थः ।

वसुप्रेक्षालक्षणमाह—

वसुप्रेक्षा वसुमती तदधःस्थितिसङ्गता ।

इति तदुत्तरलक्षणम् । या तदधः तस्याः प्रकृतेरेखाया अधः
स्थिता सा वसुप्रेक्षा । वसुमत्त्वं स्थितिः स्थानं तत्सङ्गतत्वञ्च फलं
सूचयति । अतो विशेषणानुपपत्तिर्न भवति इति ।

रोहिणीलक्षणमाह—

रोहिणी सर्वमध्यस्था श्रियमायुश्च यच्छति ।

या तत्सर्वमध्यस्था सा रोहिणी । श्रियं मध्यम परिमाणां,
आयुश्च तावत् प्रयच्छति । नात्र परः प्रमाणम् ।

चेतसालक्षणमाह—

चेतसा सर्वसन्धिस्था धान्यमायुश्च दापयेत् ।

या सर्वसन्धिस्तस्या अभिगता सा चेतसा । धान्यसमृद्धिं फल-
मायुश्च पुरुष(१)कारेण दापयेत् । कियदिति चेद्-दापयेदिति । संव-
त्सरप्रमाणं यावच्चेतसः करणत्वं द्योतयितुं करणवाचिपदप्रयोगः ।

(१) 'षप्रका' क. ख. घ. ।

[१४०]

धनेर्लक्षणमाह—

धनिरङ्गुष्ठपर्वस्था यवसंज्ञा फलं कृषिः ।

याङ्गुष्ठपर्वस्था यवलेखा सा धनिः । तत्सम्पन्नस्य कृषिः
परिपूर्णा भविष्यति पूर्णता चेल्लक्षणस्य । नान्यथा ।

‘कचिद्विच्छेदयुक्तश्चेत् कचिदेव फलोदयेः’

इति विच्छेदलक्षणम् । स एव यवः कचिदंशे विच्छेदयुक्तो
यदि भवति तर्हि कचित्कालविशेषे फललाभः न सर्वदेति सम्बन्धः ॥

यवक्यालक्षणमाह—

यवक्या तदुपान्तस्था वैश्यवृत्तिकरी नृणाम् ।

या पुनस्तत्सन्निधि वर्त्तिनी सा यवक्या । नृणां स्त्रीणां पुरु-
षाणाञ्च विशां या वृत्तिवृत्तिसाधनं तत्सम्पादिका ॥

रागवधिरालक्षणमाह—

रक्ता या रागवधिरा विरहं सा प्रयच्छति ।

या तत्र रक्ता रेखा तत्सन्निधिवर्त्तिनी सा रागवधिरा नाम ।
फलं स्वप्रिय विरहं प्रयच्छति । नित्यशः शयनेऽपि विरहं सहितत्वे
नियमेन ददाति सम्भोगसारस्याधनुत्पत्त्या ॥

[१४१]

मदयन्तीलक्षणमाह—

मदयन्ती कारणेन विना मदयति ध्रुवम् ।

तदधःस्थितिमाप्नोति विच्छेदेन विनापि सा ॥

या तस्या अधः स्थितिमाप्नोति विच्छेदवियुक्ता च सा
कारणेन विना मदयति मोदयति चेति फलम् ॥

मनोरमालक्षणमाह—

मनोरमा मधुक्लेशस्तथाभिक्रियते स्फुटम् ।

या अङ्गुष्ठबन्धे स्फुटं प्रकाशते सा मनोरमा तथा मधुक्लेशः
क्रियते । मधुर्वसन्तः तेन क्लेशस्तथाक्तम् । वसन्तकृतः कामसन्ताप
इत्यर्थः । अत्र तात्पर्यम्- तत्तद्वसन्तकाले नित्यभोगयुक्तस्यापि पुंसः
सुचिरं कामसन्तापो भवति ॥

हेमावतीलक्षणं(१)कथयति—

तद्वन्धयुक्त[क्]पृथुः श्रीमान् निम्नभागस्तथाकृतः।

या पुनस्तद्वन्धयुक् तस्याङ्गुष्ठस्य यो ब[न्धः]द्वः आदिग्रन्थिः
स च पृथुः तत्सम्बन्धित्वे सति पृथुः स्थूलः श्रीमान् आकार श्री
मधुरः यो निम्नभागः कृतः छिन्नः स हेमावती नाम । तस्य तद्वतः
पुरुषस्य तथा भवति । तथा शब्दो यथार्थवाचकः तथावाचक इति

(१) 'णमाह' घ ।

[१४२]

यावत् । यत्तथ्यं वस्तु तद्भवति न तं कदाचित्कोऽपि वञ्चयतीत्यर्थः ।
नामार्थस्तु हेमप्रधानत्वं नान्यत् किञ्चिदिति ॥

रतिलक्षणमाह—

रतिरङ्गुष्ठमूलस्था ।

या अङ्गुष्ठमूलस्था अङ्गुष्ठमूलसन्धि बन्धनरेखा सम्बद्धा सा
रतिः । सैव फलं सर्वत्र तस्य पुरुषस्य ।

हृदालक्षणमाह—

.....हृद्या तस्य स्थिता त्वधः ।

तस्या या अधः स्थिता सा हृद्या । तस्यैव हस्तस्य अङ्गुष्ठस्य
वा सम्बन्धिन्याः सन्धिवन्धनरेखायाः अधःस्थिता इत्यर्थात् स्थि-
तम् । सा हृद्या नामानुरूपं फलं ददाति । ये यो दृश्यते या
या वा यद्यवा तत्सर्वमस्य हृद्यं भवति । य एतद्वान् पुरुषः स्त्री वा
उपाधिवशात् तु [?] किञ्चित्कालमहृद्यता भवति ॥

वसुध्रीलक्षणमाह—

वसुध्री तच्छिदिः प्रोक्ता ।

या तच्छिदिस्तस्या उक्तलक्षणाया रेखायाः छिदिः छेदनं
सा वसुध्री । तस्याः फलं सैव प्रोक्ता । प्रोक्तं प्रवचनमित्यर्थः ।

[१४३]

यदि वा उक्तिरित्यध्याहारः । तत्र वसुघ्रीति विशेषणञ्च
सम्बध्यते । या तद्वतामुक्तिः प्रोक्ता प्रयत्नेनोक्ता सा वसुघ्री भवति
वसुहन्त्री भवतीत्यर्थः ।

रोमविस्रसुलक्षणमाह—

.....तदधो रोमविस्रसुः ।

रोम्णां विस्रसनं शीलमनया सम्पन्नस्य पुरुषस्य स्त्रियो वेति
तथा इति फलमप्युक्तम् । अत्राधःशब्देन तलवहिर्भागोऽभिधीयते ।
तेन रोमसन्धिरिति यावत् ॥

गजाहयालक्षणमाह—

गजाहया तु अङ्गुष्ठ वामभागस्थिता स्वयम् ।

या स्वयं स्वस्य वामहस्तस्य अङ्गुष्ठवामभागस्थिता सा गजा-
हया । फलमप्यनेनैवोक्तम् । गजवदाहयोऽभिधानमनया सम्पन्नस्य
भवति । तु शब्दो विशेषार्थः । संज्ञाध्यायगतः । को विशेष इति चेदु-
च्यते—अङ्गुष्ठात् गतो लक्षणप्रकारविचारः सम्प्रति तर्जनीं गच्छतीति ।

धरणिलक्षणमाह—

धरणिस्तर्जनीमूलपर्वगा मितभाषिणी ।

अस्यार्थः या तर्जनीमूलपर्वगा तर्जनीमूलगतं यत्पर्व तस्मिन्

[१४४]

गच्छतीति तथा सा धरणिः । फलमाह-मितभाषिणीति । तथा युक्ता स्त्री मितभाषिणी भवतीत्यर्थः । पुरुषपक्षे तु धरणिरेव फलम् ।

मेचकलक्षणमाह—

....[?].....मेचकः पर्वमध्यगः ।

लक्ष्मीवृद्धिस्तथा सिद्धा.....[?]....।

यस्तन्मध्ये (१)पूर्वात् पर्वं तद्वतो यो निम्नभागः कचिद् भवति केषाञ्चित्स मेचकः । तस्य फलं तृतीयपादेन कथयति-लक्ष्मीवृद्धिस्तथा सिद्धेति । प्रथमं (२)पठितव्यश्चासौ । तथा लक्ष्मीवृद्धिः सिद्धा येन येन प्रकारेण लक्ष्मीवृद्धयर्थं प्रवर्त्यते तथा तथा सा सिद्धयतीति भावः । नाम तु वर्णवशात् ।

मोचिकालक्षणमाह—

मोचिका मध्यपर्वस्था बन्धनात्स विमुच्यते ।

या मध्यपर्वस्था तस्या एव सा मोचिका । फलं स बन्धनाद्विमुच्यते । बन्धनं नाम चौर्यादिकृतम् । रेखाया आकारविशेषस्त्वयम् । ऊर्ध्वाधोमुख एकः अपरस्तु तन्मध्ये पार्श्वाभिमुख इत्ययं प्रकारः ।

(१) 'पूर्ववत् पर्व' क, ख, ड ।

(२) 'चरित' घ ।

[१४५]

आद्यपर्वगता या स्थानमुचिस्तस्याः फलं शिवम् ।

या आद्यपर्वगता पार्श्वाभिमुखं रेखा सा मुचिः । तस्याः
फलं शिवम् । अनयोः परस्पर सम्बन्धः सम्बन्धनीयः ।

असिघ्नीलक्षणमाह—

आद्यपर्वगता या स्यात्पार्श्वाभिमुख संस्थिता ।

आयुः क्षयं तत्र विद्यादष्टाविंशे तु वत्सरे ॥

या तस्या एवाद्यपर्वगता पार्श्वाभिमुखसंस्थिता च । पार्श्वाभि-
मुखं संस्थितं संस्थानं स्थितिर्यस्यास्तथाभूता असिघ्नी[१] । त-
द्वतिपुरुषे आयुः क्षयं विद्यात् । तत्राद्यपर्वान्तसन्निधिगतेयं रेखे-
त्यनुसन्धेयम् । नामार्थः = असिनिमित्त(१)मियं परणं द्योतयतीति ।

सुरुचैर्लक्षणमाह—

सुरुचिस्तदुपस्थान संस्थिता कण्टकस्पृशा ।

तथैव स्थितिमापन्ना तदेव फलमीरयेत् ॥

या पुनस्तत्समीपस्थानसंस्थिता तथैव पार्श्वाभिमुख्येनैव स्थि-
तिमापन्ना तथा कण्टकस्पृशा कण्टकवत् स्पृश स्पर्शो यस्यास्तथा-
भूता सा सुरुचिर्दर्शने तदेव फलमायुःक्षयं तत्रापि विद्यात् ।

(१) 'त्तं तयनं मृतिं म' ड । 'त्तं तमयनं म' ख ।

१६ स्क० शा०

[१४६]

पाटीलक्षणमाह—

यो मध्यपर्वबन्धः स्यात् तत्र योगे तु सा भवेत् ।
फलमाश्रयं सन्धिः स्यात्.....।

अस्यार्थः—यो मध्यपर्वबन्धः तत्र यदि योगो भवेत् तर्हि स एव सा भवेत् । तस्याः पाटीसंज्ञा रेखायाः फलं सन्धिः । विप्रतिपत्तौ पूर्वं सत्यां शत्रुवशात्स्वयमक्षीणो च शत्रुः स्वयमागत्य प्रणिपतेत् । तदनन्तरं सन्धिश्च भविष्यति । पाटीनाम सन्धिः तद्वान् पाटी इति नामार्थः ।

लुटिः कृच्छ्रात् तदन्तरा ।

लुटी लक्षणमेतत् । या तदन्तरा तस्य प्रकृतस्य बन्धस्य अन्तरामध्ये वर्त्तत इति शेषः । सा लुटिः । अत्र फलं कृच्छ्रादित्युक्तम् । कृच्छ्राद्भवति कृच्छ्रमतीति कृच्छ्रात्, तद्वान् पुरुषः कृच्छ्रभोक्ता भवति । कृच्छ्रं नाम प्रतिसंवत्सरमनर्थः । संसारान्निप्तं तद्भोक्ता भवति । ननु प्रतिदिनमित्युक्ते किमर्थं नित्यमुक्तम् । नैतद्वा विशेषात् संवत्सरमित्येवोक्तम् । न स(१)र्वदेति । अतो विशिनष्टि नित्यमिति । अत्रा(२)पि न सर्वदेत्यर्थः । अपि तु प्रतिदिनमित्येवार्थः ।

(१) 'र्वदापि' घ ।

(२) 'पि स' घ ।

[१४७]

तण्डुलक्षणाह—

तण्डुः स्यादन्त्यपर्वस्था सोर्ध्वमुखपरा पुनः ।

या अपरा तण्डुः सैवंभूता । या ऊर्ध्वपर्वस्था ऊर्ध्वमुखी च । फलपस्या ऊर्ध्वमुखत्वं कार्यचिन्तायामपि क्रीडायाञ्च । तद्वान् पुरुष ऊर्ध्वमुखो भवति । तण्डु शब्देन नन्दी कथ्यते । तस्य नन्दिनः मुखाभिधातवशात् , तत्प्रयोगार्थं शिक्षितस्य तथा दृष्टेरपि शिक्षितत्वादूर्ध्वमुखत्वं युक्तमेव । तद्वदस्यापि सर्वदा स्यादयुक्त(१)तया भावस्येति ।

प्रियङ्गवीलक्षणाह—

प्रियङ्गवी तु मध्यस्था फलं सम्यग् विवर्द्धनम् ।

तत्रापि मध्यस्था प्रियङ्गवी । फलं सम्यग्विवर्द्धनम् । सम्यग्विवर्द्धनं नाम सङ्कल्पित समृद्धिः ।

ज्योत्स्नीलक्षणाह—

ज्योत्स्नी प्रियङ्गवी न्यूना फलं तस्याः परिग्रहः ।

या प्रियङ्गवी न्यूना प्रियङ्गव्यधः प्रवृत्तारेखा सा ज्योत्स्नी ।

(१) 'कम्त' ख ।

[१४८]

तस्याः फलं परिग्रहः । परिग्रहो विवाहः । असम्भाव्यविवाहस्यापि
(१) तत्फलं भवतीत्यर्थः ।

हताशालक्षणमाह—

ज्योत्स्नी स्थूलतरा सोर्ध्वं पुत्रनाशं फलं वदेत् ।

या पुनर्ज्योत्स्नी ऊर्ध्वं वर्त्तते ततः स्थूलतरा च सा हताशा ।
तस्याः फलं पुत्रनाशः । पूर्वसिद्धस्यापि पुत्रस्य रोगं विना भ्रष्टित्वेव
विनाशो भवेत् । औत्पातिक कारणं च रुधिर वमनं (२) भवेत् ॥

देवद्वि[१८] लक्षणमाह—

तन्मूलरोमसन्धिस्था देवद्विडिति कथ्यते ।

या तस्यास्तर्जन्या मूले या रोमसन्धिस्तत्स्था सा देवद्वि ।
फलं नाम्नैव गम्यते । कथमिति उच्यते—देवानसौ प्रतिदिनं तद्वान्
पुरुषो द्वेष्टि । ततो देवद्विट्त्वं भविष्यतीति ॥

कपर्देलक्षणमाह—

कपर्दिस्तदधःस्था स्याद् भार्याभङ्गः फलं भवेत् ।

(१) 'तद्भव' क ख ड ।

(२) 'नम्' घ ।

[१४६]

तस्याः पूर्वोक्त लक्षण फलाया अधःस्था अधःस्थिता कपर्दिः
स्यात् । फलं भार्याभङ्गः ।

अपराजितालक्षणं कथयति—

पृष्ठभागस्थिता तस्याः पुत्रनाशं व्रजेद् ध्रुवम् ।

या तस्या एव तर्जन्याः पृष्ठभागे उर्ध्वभागे स्थिता रेखा सा
अपराजिता । फलं पुत्रनाशं व्रजेत् । अपराजितत्वं पराजितत्वादप्य
दपराजितत्वम् । विरुद्धत्वादिति नामार्थः ॥

दुग्धालक्षणमाह—

दुग्धा प्रशस्ता मूलस्था क्षिप्रमेव मृतिं वदेत् ।

या तर्जन्या मूलस्था अधामुखी च सा दुग्धा । फलं शीघ्रमेव
मृतिं वदेदिति ॥

मुग्धालक्षणं कथयति—

तत्रैव परिवेषेण वर्त्तते या परा मता ।

या तत्रैव तर्जनोमूल एव परिवेषेण परिवृत्या वर्त्तते सा
मुग्धा । फलं मतेति । स्त्रीचेद(१)वमता भवति पुरु(षपत्ने) तस्य
बुद्धिर्मता भवतीत्यर्थः । बुद्ध्यभेदात्पुरुषस्य ॥

(१) 'दे' ख ।

[१५०]

सोर्मैलक्षणं कथयति—

सोर्मिस्तत्रैव विद्या स्यात्.....

या तत्रैवैकदेशेन वर्त्तते परिवेषं विना सा सोर्षिः वृंहितरूपेति ।
नामार्थः तस्याः फलमिति स्पष्टम् ॥

अमुकालक्षणमाह—

.....प्रस्फुटा स्थूल यष्टिका ॥

पुरुषविषयैवेयं रेखा । या स्थूलयष्टिका स्थूलमूर्तिः अनया
सम्पन्नो धीरो भवति च ॥

कोर्परस्थितेर्लक्षणं(१)कथयति—

कोर्परस्थितिरत्युच्चा मध्यमा मूलगामिनी ।

या मध्यमा मूलगामिनी(२) दीर्घदीर्घा सा रेखा कोर्परस्थि-
तिः । तस्याः फलं नाम्नैव लभ्यते । तन्मु(३)खस्य नित्यदा कोर्प-
रस्थितिरित्यर्थः ॥

(१) 'णमाह' ड ।

(२) 'नी दीर्घा' घ ।

(३) 'दुःख' घ ।

[१५१]

कर्मन्दिधीलक्षणमाह—

कर्मन्दिधीः परा प्रोक्ता याद्यपर्वगता पुनः ।

या पुनः पुनर्मध्यमाद्यपर्वगता (१) विवृद्धिशीलेत्यर्थः । परा
समुत्कृष्टा सा कर्मन्दिधीः । स्त्रा विषयेयम् । फलं नाम्ना सिद्ध्यति ।
कर्मन्दिनि परिव्राजके धीरभिलाषोऽस्या भवतीति ॥

श्लथालक्षणमाह—

श्लथाद्यमध्यपर्वस्था पाद्वर्षमुख्यपराजयम् ।

याद्यपर्वमध्यस्था रेखा सा श्लथा । अपराजयं फलं सूचयति ॥

गुर्वीलक्षणमाह—

गुर्वी प्रमथना ज्ञेया तत्रैवान्त्यस्थिता पुनः ।

या तत्रैव पर्वण्यन्त्यस्थिता सा गुर्वी । तस्याः फलं प्रमथना
भवेत् । स्त्रियः स्वभर्ता जारो वा तत्प्रमथनं सुरतादिना द्वेष्ट्येण
वा करोतीति ॥

दमनालक्षणमाह—

दमना मध्यपर्वस्था तत्राप्याद्यस्थिता शुचिः ।

(१) 'धीवृ' घ ।

[१५२]

या मध्यपर्वस्था तत्राप्याद्यांशस्थिता सा दमना नाम ।
तया(१) पुरुषः स्त्री वा शुद्धो भवति ॥

तदन्त्यांशस्थिता नित्यं कथिता पाशबन्धनी ।

या पुनर्मध्यपर्वान्त्यांशस्थिता सा पाशबन्धनी । तया पुरुषो
वद्धः कथितो भवेत् ॥

लूतालक्षणमाह—

लूतान्त्यपर्वसंस्थाना विशेषाधिगतिः फलम् ।

या अन्त्यपर्व्यांशस्थिता सा लूता । विशेषाधिगतिरस्याः
फलम् । विशेषज्ञतेति यावत् ॥

प्रियालिकालक्षणमाह—

प्रियालिका मध्यपर्वस्थिता सर्वप्रिया भवेत् ।

या अन्त्यपर्वमध्यस्थिता सा प्रियालिका । साधारणं फलम् ॥

देवीलक्षणमाह—

देवी तदन्त्यसंस्थाना फलं त्वस्याः क्वचित् स्थितिः ।

(१) 'स्त्री वा पुरुषो वा' ख

[१५३]

या तत्रैव पर्वण्यन्त्यांशस्थिता सा देवी । रूपञ्च द्योतनात्म-
कम् । अस्याः फलं क्वचित्स्थितिः(१) । क्वचित् क्वचित्स्थितिः न
नित्यमेकत्रैवावस्थानम् । चलस्थितिरिति यावत् ॥

महापूर्वालक्षणमाह—

मध्यमा मध्यबन्धस्था महापूर्वा प्रशस्यते ।

या मध्यमा मध्यबन्धस्था मध्यमाया यो मध्यबन्धः तत्सन्नि-
धिस्थिता उपरि वर्त्तमाना सा महापूर्वा । तया प्रशस्यते पुरुषः ।
कथमिति—महान् पूर्वश्च तत्र महाशब्दोऽव्ययरूपः समस्यते । महत्व-
माचरतः पूर्वत्वमाद्यत्वं विद्यातः । स्त्रीविषये स्वप्रवृत्त्या तदुभयं
विज्ञायते । स्वप्रवृत्तिश्च स्वकर्मितृपरिचरणं साध्व्याः । वेण्या-
यास्तुरतिस्तदुपकरणं सम्पादनञ्च । संज्ञाध्यायगतश्चशब्दो विशेष
द्योतनार्थः ॥

देविकालक्षणमाह—

देविकानामिकामूले बन्ध(२)नी संसृतिछिदिः ।

या अनामिकामूले तदाद्यपर्वबन्ध(३)नी सन्निधौ स्थिता सा

(१) 'तिः न' ख घ ।

(२) 'न्धि' क ।

(३) 'न्धि क ।

२० स्क० शा०

[१५४]

देविका(१) । तत्फलं तस्याः संसृतिद्धिदिः । संसारच्छेदः मुक्ति-
सिद्धिरिति यावत् ॥

परिस्तीर्णालक्षणमाह—

परिस्तीर्णा तदूर्ध्वस्था फलमस्याः पुनः सृतिः ।

या पुनस्तदूर्ध्वस्था सा परिस्तीर्णा । फलमस्याः सृतिः संसा-
रबन्धः भूयो भूयो बन्ध इति यावत् ॥

परिधेर्लक्षणमाह—

परिधिः कर्मसंसिद्धौ निमित्तं सा तदूर्ध्वभाक् ।

या तदूर्ध्वभाक् सा परिधिः । कर्मसिद्धौ निमित्तं । नित्यनै-
मित्तिक कर्मादिकारिणी । तत्सूचयतात्पर्यः । नाम्नैतदाह-परिधिः
परिवेषः स यथा मण्डलं परिवेष्ट्य स्थितस्तथेयमपि मध्यमां
स्थितेति । तत्र च शब्दः फलान्तरं समुच्चिनोति । क्वचिन्मुक्तिः
स्यादिति । परिवेष्ट्य यदि वा वर्तुला चेत्युत्तरत्रान्वयः । अन्या
काचिद्वर्तुला इयमपीति समुच्चयार्थस्तद्वा ।

तल्लक्षणमाह—

अनामिका मूलभूमौ वर्तुला संस्थिता स्वयम् ।

फलं तु सचिवायत्ता कार्यसिद्धिर्न संशयः ॥

(१) काफ' क. ख ।

[१५५]

अनामिकासुलभूषौ या संस्थिता सा वर्तुला । स्वयं वा
पूर्वोक्ता सैवेत्यर्थः । तस्याः फलमपात्तायत्ता । कार्यसिद्धिरिति ।

किञ्च यद्येषा कार्यसिद्धिः स्वसम्बन्धिनी भवति । स्वस्यामा-
त्यतान्यं प्रति वक्तव्या अस्यां रेखायां सत्यामिति द्रष्टव्यम् ॥

सिंहिकालक्षणमाह—

सिंहिकानामिकाद्यस्था विशेषा मध्यसंस्थितौ ।

फलमस्याः प्रविजयः प्रवादः सर्वं भूभृताम् ॥

या पुनरनामिकाद्यस्था अनामिकाया आद्यपर्वणि स्थिता मध्य-
स्थितौ च विशेषः । सा सिंहिका । तस्याः फलं सर्वभूभृतां प्रविजयः ।
ब्राह्मणानां प्रवादः प्रकृष्टो वादस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजन इत्यर्थः । यदि
वा सर्वे च भूभृतश्च सर्वभूभृतः तेषामुभयेषां क्रमेण फलकथनम् ।
भूभृतां प्रविजयः सर्वेषां प्रवाद इति । यदि वा भूभृच्छब्दो ब्राह्मण
वाची तदा प्रवादः फलम् । विशेषणं तु प्रविजयः । प्रकृष्टो विजयो
यस्मिन् प्रवादे इति । अर्थत्रयमप्यत्र विवक्षितं द्रष्टव्यम् ॥

मनोर्लक्षणमाह—

मनुस्तदूर्ध्वगा(१)मी यो निम्नभागः प्रशस्यते ।

तस्याः सिंहिकाया ऊर्ध्वगामी यो निम्नभागः स मनुः ।
तस्याः फलं प्रशस्यत इति । मन्त्राभ्यासवशात् प्रशस्यत इत्यर्थः ॥

(१) 'भागी यो' ऊ ।

[१५६]

यविष्ठा तदुपरि तल्लक्षणमाह —

यविष्ठा तूपरि प्रेष्ठा तत्फलं लभतेऽचिरात् ।

या तस्या उपरि वर्त्तते सा यविष्ठा । तस्याः फ(१)लं पूर्वोक्त
लक्षण(१)या मनुरेख(३)या युक्ता (त) प्रेष्ठा स्त्री अचिरात् फलं
लभते । यद्यनया सम्पन्नः स मन्त्रसिद्ध इति योजना ॥

भूतिलक्षणमाह —

भूतिस्तदूर्ध्वसम्भिन्ना नाम्नैव फलमीरितम् ।

या तस्याः प्रकृताया ऊर्ध्वदेशेन सम्भिन्ना सहिता सा
भूतिः । तस्याः फलं नाम्नैवेरितम् ॥

अधिकालक्षणमाह —

अनामिकान्त्यपर्वस्था विशेषज्ञस्य साधिका ।

यानामिकान्त्यपर्वस्था तत्राप्याद्यांशस्था सा अधिका विशेष-
ज्ञस्य भवेत् । तेन तद्युक्तो विशेषज्ञो भवेदित्युक्तं भवति ॥

(१) 'लं तर्क' ड ।

(२) 'णा' ख ड ।

(३) 'खा' ख ड ।

[१५७]

मण्डलीलक्षणमाह —

अनामिकान्त्यपर्वस्था मण्डली संज्ञयान्विता ।
तस्याः फलं तर्कशास्त्रनिष्ठा तर्काभि (योधनम्) ॥

या पुनरनामिकान्त्यपर्वमध्यस्था इति मध्यमपदलोपी समासः ।
सा मण्डलीसंज्ञयान्विता । संज्ञयान्वितेति पदद्वयेन तादृशा-
कारवत्वमिति द्योतयति । तस्याः फलं तर्कशास्त्रपरिचयः । तर्का-
भियोधनं वा विषयभेदेनोभयं वा । अत्र(१)क्रमोऽनुसन्धेयः ॥

दण्डनीलक्षणमाह —

कनिष्ठिकामूलभूमौ या पर्यन्तमुपाश्रयेत् ।
तां दण्डिनीं विदुस्तस्याः फलं नयपरिग्रहः ॥

या कनिष्ठिकामूलभूमौ वर्तते पर्यन्तभागं यावद्गत्वा वर्तते च
सा दण्डिनी । तस्याः फलं नय परिग्रहः । नीयन्तेऽनेनार्थाः कोश-
मिति नयः । षडादिप्रकारस्तच्छास्त्रसिद्धः तत्परिग्रहः । यदि वा
नयेनार्थस्य परिग्रहः स्वीकारः । किञ्च नयपरिग्रहस्य विशेषोऽपि
विद्यते । क इति चेद् अयमिति ब्रूमः । य उपायान्तरेण विना श्रद्धा-
वतस्तत्परिग्रहः । न च कर्म न त्यक्तुं युक्तम् अत उपायान्तरेण
विना इति न समञ्जसमिति वाच्यम् । तस्यानिवार्यत्वादिति ॥

(१) 'कामो' क. घ. ।

[१५८]

रुतालक्षणमाह —

रुता कनिष्ठिकामूलादूर्ध्वं गच्छति वा पुनः ।

फलं तस्या वामभागे विजयः शत्रुसङ्गरात् ॥

अस्यार्थः—या कनिष्ठिकामूलाद्वामभागे न(१)स्या ऊर्ध्वं गच्छति सा रुता । तस्याः फलं शत्रुसङ्गराद्विजयः । न च सङ्गरादित्येव वक्तव्यमिति वाच्यम्, क्रीडासङ्गरस्यापि विद्यमानत्वात् । तदाह — शत्रुसङ्गरादिति । न च विजयमात्रम्, तत्प्रसिद्धिश्चेति नामार्थः ॥

वास्तोष्पतिलक्षणमाह —

अपूर्वनिलयार्था सा वास्तोष्पतिरुदीर्यते ।

दक्षिणस्था ततः शीघ्रफलदा कर्मसङ्गिनी ॥

अयमर्थः—या तस्या एव कनिष्ठिकाया मूलादक्षिणभागे स्थिता कर्मगामिनो च तत्रो(२)र्ध्वं गच्छन्ती च सा वास्तोष्पतिः । अपूर्वनिलयसम्पत्तिः प्रयोजनम् । अनया सम्पन्नोऽपूर्वनिलयमसंशयं करोति । कर्म गामिनीत्यनेनापि फलान्तरमुक्तम् । किमिति चेत्कर्मगमनमस्य स्वभाव इति । तथा च कर्मप्राप्तिस्वभावत्वादस्या पूर्वनिलयसम्पादनमञ्जसा सम्पद्यत इति । तत्फलवचनोपायभृतोऽयं

(१) 'अ' घ ।

(२) 'तत्र च ऊर्ध्व' रु ।

[१५६]

फलवचनप्रकार इति न विकल्पेन फलवचनम् । प्रवृत्तिस्वभावता
वा अफलत्वात् ।

केशगण्डलक्षणमाह —

अत्रैव मध्यमा प्रोक्ता केशगण्डेन तत्फलम् ।

(१) अत्रैव कनिष्ठिकायामैव या मध्यमा रेखा मूलादूर्ध्वं
गच्छन्ती सा (२) केशगण्डेन केशगण्डशब्देनाभिधीयते । तत्फलं
केशगण्ड एव फलम् । केशशब्देन शिर उच्यते । तस्मिन् गण्डो
नित्यसिद्धो गडुः क्रमवृद्धिमान् भवतीति । इदमत्र विवक्षितम्—य-
स्तद्वान् पुरुषः अस्य पितृविरोधो भवति पितुश्च कार्यविरोध इति ।

पतिस्तत्रैव वामस्था फलं तत्रैव सद्गतिः ।

तत्रैव कनिष्ठिकायामैव या तत्रोर्ध्वभागे गच्छति सा पतिः ।
फलं सद्गतिः, सतः पुरुषस्य गतिः प्राप्तिः । तत्रैवेत्यवधारणाविशे-
षात् सद्गतिः सती गतिश्चेदन्यत्र भवति । नात्रेति ॥

बलेशलक्षणमाह —

कनिष्ठिका मध्यपर्वबन्धस्था क्लेश उच्यते ।

फलं पञ्चविंशद्वो ना संज्ञाध्याये तथाफलम् ॥

(१) 'त' क. घ. ङ ।

(२) 'सा केशगण्डश' ख. ।

[१६०]

या पुनः कनिष्ठिकाग्रपर्ववन्धस्था रेखा सा र्हेष उच्यते ।
तस्याः फलं पञ्जुर्भवतीति । अत एव फलं पञ्जुरिति संज्ञाध्याये
कथितं, न संज्ञा । न च संज्ञाध्याये संज्ञां विना फलकथनमयुक्तमिति
युक्तम् । (१) कवेः स्वातन्त्र्यात् ॥

अनन्तकलक्षणमाह—

अनन्तकः पर्वमध्ये निम्नभागः प्रकीर्तितः ।
फलं तस्याग्निसम्बन्धः क्वचित्तैलादिसन्निधौ ॥

यः कनिष्ठिकाग्रपर्वस्थो निम्नभागः सोऽनन्तकः । तस्य फल-
मग्निसम्बन्धः । तत्रापि विशेषमाह—क्वचित्तैलादिसन्निधाविति ।
क्वचित्तैलादिसन्निधौ योऽग्नस्तत्सम्बन्ध इत्यर्थः । सम्बन्धश्च न
सम्बन्धमात्रम्, किन्तु दाहपर्यवसान इति (२) ॥

श्रीवल्लीलक्षणमाह—

कनिष्ठिकाग्रपर्वस्था श्रीवल्ली शस्यते मृदुः ।
फलं तस्याः कृमिद्रोहः श्रीमत्त्वमपि तद्गुरु (३) ॥

(१) 'केवलस्वा' क. घ. ।

(२) 'इत आरभ्य २०२ तम पुटपर्यन्तं विद्यमानस्य ग्रन्थस्य
स्थाने ग्रन्थान्तरगतानि लक्षणानि कानिचिल्लिखितानि ख. मातृ-
कायाम् ।

(३) 'रु. या' ड ।

[१६१]

अस्यार्थः—या कनिष्ठिका(१)अपर्वस्था पार्श्वाभिमुखी रेखा
सा श्रीवल्ली शस्यते । तस्याः फलं कृमिद्रोहः । अन्ते पादस-
म्बन्धिनो व्रणात् कृमयः सञ्जायेरन् । किञ्च श्रीमखं च भवति ।
श्रीमखं च न कान्तिमत्त्वम् , प्रत्युत तद्विपरीतम् । तत्र विशेषोऽपि
किं तदिति तद्गुरु गौरवेण निर्वहति । कथञ्चिन्निर्वहत्येव । अत्रा-
यं क्रमः—प्रथमं तावद्विभूतिः स्वच्छतया सम्पद्यते । ततः बलेशा
आविर्भवेयुः, ततश्च पादे कश्चिद्ब्रणो जायेत, ततः कृमयः, ततोऽ-
न्तिभूतिश्च क्रमात्कथञ्चिन्नित्यानुवृत्त्या(२) भवतीति । त्रिसप्ततिव-
त्सरमायुर्गच्छतीति ॥

रोहितं नखपर्यन्ते रोहिताङ्गारयुग्मभवेत् ।

यन्नखपर्यन्ते रोहितं रक्तं तद्रोहितमित्यभिधीयते । तद्वान् पु-
रुषो रोहिताङ्गारयुग्मभवेत् । रोहितेन अङ्गारेण च तस्य सम्बन्धो
भवेत् । कदाचिद्रोहित वमनं भवति । कदाचिदङ्गारसम्बन्धश्च ।
कदा कदेति चेद्रोहितसङ्ख्य इति अङ्गारसंख्य इति च वयसि व-
दामः । नखपर्यन्तशब्देनेदमाह—नखस्य यः पर्यन्तोभागः अवधि-
भागः अवसानभूमिः । तत्राद्य इत्यपि सिद्धयति । रेखारूपं चेदं
रोहितमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(१) 'काया अग्र' क. ।

(२) 'चा' घ. छ. ।

२१ स्क०शा०

[१६२]

कम्बोर्लक्षणमाह—

कम्बुर्नखवहिःस्था स्यात् फलं श्वास विहिंसनम् ।

या नखवहिःस्था रेखा सा कम्बुः । तस्याः फलं श्वासविहिंसनम् श्वासनिरोध इत्यर्थः ।

सिरालक्षणमाह—

सिरा तु तदधःस्था स्यात् वर्तुलाकार संस्थितिः ।

फलं तस्याः सिरारोगः किञ्चिदभ्येत्य शंसति ॥

या तदधःस्था तस्याः प्रकृतोक्तलक्षणफलाया अधःस्था अधोगामिनी वर्तुलाकारा च सा सिरा । तस्याः फलं सिरारोगः । किञ्च अभ्येत्य शंसनञ्च ।

नीरालक्षणमाह—

ऊर्ध्वपर्ववहिःस्थाना शाखाद्वयसमान्विता ।

नीरा तु कथ्यते सद्भिरायुर्वर्धनकारिणी ॥

अस्यार्थः—या कनिष्ठिके ऊर्ध्वपर्ववहिःस्थानगता रेखा सा नीरा । तस्याः फलं स्पष्ट विशदत्वादुपेक्ष्यम् ।

श्ववर्तुलालक्षणमाह—

तन्मध्यपर्वसङ्गानात् फलमिष्टमवाप्नुते ।

[१६३]

नात्र सन्धिः प्रकृष्टः स्यादिति चाप्यपरं मतम् ॥

या पुनर्मध्यपर्वसंगानाद्भवति पूर्वोक्त लक्षण फलाया एव रे-
खाया मध्यपर्वसम्प्रतिपत्त्या भवति सा ऋवर्तुला । सम्प्रतिपत्तिश्च
ऐक्यं तस्याः फलं स्फुटतरत्वात् । सतां प्रकाशत एव । मध्यप-
र्वगतायास्तु पृथग्भावे फलमप्युक्तं पृथग्भवति ।

(१) लामालक्षणमाह—

तदधोवर्तिनी लामा मालां लामेति कीर्तयेत् ।

या कनिष्ठिकाया अधःपर्वणि स्थिता सा लामा । अत्रापि
शाखाद्वयसमन्वितत्वमध्याह्नव्यम्, अनुषङ्गनीयं वा । तत्र फलं
मालां लामेति कीर्तयेत् । इति । यथोपलब्धभाषी अथोपलब्धभाषी
च भवेत् । नामार्थोऽप्यनेनैवोक्तः । किञ्चात्रापि पूर्वसम्बन्ध आ-
काङ्क्ष्यते ।

मातुलानीलक्षणमाह—

तुलानी स्यादधस्तिष्ठेत् तस्या एव त्वधःस्थिता ।

या तस्या एवाधःस्थिता सा मातुलानी । मेति पूर्वस्मादनु-
पज्यते । मध्यपर्वदीपिकान्यायेन स्थितत्वात् । तस्याः फलमधस्तिष्ठे-
दिति । पुरुषः सर्वत्राधस्तिष्ठेत्, न कदाचिदुच्चस्थलमधिरोहतीति ।

(१) संज्ञाध्याये रेखेयं न दृश्यते ।

[१६४]

माधवीलक्षणमाह—

कनिष्ठिकापरिसरे मधुलाभः फलं भवेत् ।

या कनिष्ठिकापरिसरे वर्त्तते तत्रापिपार्श्वतोऽधःस्थिता तस्या मधुलाभः फलम् । मधुर्नाम न मधु [१ः] । एतदुक्तं भवति—यथा-
शक्ति पुत्रयकर्मनुष्ठानवशादस्मिन्नेव जन्मनि वसंतैष्टुतिः स्यादिति ।

रुग्मकर्णिकालक्षणमाह—

क्रमादैहिकभोगानां भुक्तिः स्यात्तदधःस्थया ।

या तदधःस्था सा रुग्मकर्णिका । ऐहिकभोगानां क्रमाद्भु-
क्तिः स्वादिति फलम् ।

सम्प्रति महिष्ठालक्षणमाह—

तदधःस्था न संस्थानान्मध्यमायुर्भवेन्नरः ।

या तदधःस्था सा महिष्ठा । पीठवन्महनीयं स्थानं स्थितिर्य-
स्याः सा तथा । फलमाह—न संस्थानाद्भवति न संस्थानात्ता भव-
ति । संस्थानं स्वस्थानम् । किञ्च मध्यमायुश्च भवति । किञ्च मध्य-
मायुश्चेज्जपि न मध्यम मध्यायुर्भवति । मध्यमोत्तमायुर्भवतीति
रहस्यम् ।

[१६५]

रोहिष्ठा लक्षणमाह—

रोहिष्ठा धननिष्ठा स्यात् तदधःस्थानसङ्गता ।

या तदधःस्थानसङ्गता तद्वतः पुरुषस्य धननिष्ठा स्यादिति ।
धेनुकाद्या विंशतिरेखास्तदधःस्थानगताया रेखाया अधः कोर्ण-
राख्ये भागविशेष इव विशेषाख्यास्तद्वदत्रापि द्रष्टव्याः । तासां
फलानि लक्षणानि च यथाक्रमं कथ्यन्ते । फलविशेषे तु विशेष-
कथनं भवति ॥

धेनुकाद्याः क्रमेण स्युर्यावत्सन्धिं गताः पुनः ।

लक्षणमेतत् । यावत्सन्धिं या गताः करभे स्थानविशेषक्रमेण
गताः, या एवम्भूतास्तास्तथा नाम युक्ताः कथ्यन्ते । तत्र यस्याः
स्थाने या नास्ति तत्फलवैकल्यमनुसन्धेयम् । स्थानविशेष परि-
ज्ञाने कारणं किमिति चेत्क्रम इति ब्रूमः । क्रमस्य सर्वासामभावे
न ज्ञापकत्वमिति चेत् न, ऊहापोहपटोः सर्वथा क्रमो विशेषावगम-
हेतुः । इति ॥

श्रीभङ्गो मतिमान्द्यं च प्रशस्तिस्तपसां गतिः ।

धैर्यतेत्यभिलाषश्च मन्दधीत्वं म(१)रुत्प्रभः ॥

(१) 'मुरुप्र' क घ ।

[१६६]

अत्युष्णभोजी सिंहास्यः स्वरुचिर्देवनिस्पृहः ।
 गण्डस्थलविरूपत्वं सोमभक्षः क्रतुक्ष(१)यी ॥
 मन्दजिह्वः क्रमोष्मा च मिथ्याभाषी मदोद्धतः ।
 लवणे(२)प्सुरिति प्रोक्तं फलजातं यथाक्रमम् ॥

कानिचित्फलानि पुरुषपरतयोक्तानि, कानिचिदन्यतया इत्य-
 वगन्तव्यम् ॥

अस्ति वामकरतले आत्मरेखाया मूले काचिद्रेखा कविसंज्ञा ।

तत्फलमाह—

विशेषावगमाभावात् वीरहत्या भवेद् ध्रुवम् ।

अस्यार्थः—कविरेखायुक्तस्य ध्रुवं वीरहत्या भवेत् । कुतः ?
 विशेषावगमाभावात् । विशेष ज्ञानाभावात् । इदमत्र तात्पर्यम्—अ-
 नया सम्पन्नः कविर्भवति, प्रतिभानवान् भवतीति यावत् । केवलं
 तद्वानेव भवति न प्रज्ञावान् । ततश्च विवेकाभावाद् वीरहत्या कचि-
 द्भवेत् । तत्रविषयेऽयम् । यदि कचिदन्य विषयत्वं फलान्तरं
 कल्पनीयम् । किं तदिति चेत् । न तदेवेति ब्रूमः तत्र सहका-
 रित्वमिति ॥

(१) 'क्रयी' घ ।

(२) 'प्लेस्फुरितं प्रो' ङ ।

[१६७]

अङ्गुष्ठमूलगतानां बहुरेखाणां लक्षणमाह—

आत्मभागस्थिता यास्तु तासां लक्षणकथनम् ।

याः पुनरङ्गुष्ठमूलगतास्ताः पञ्चविंशतिरेखास्तर्जन्याभिमुख्येन स्थितास्तासां लक्षणकथनं फलम् । किं लक्षणकथनमिति चेदुच्यते—

वायो अद्धावतः पुंसः(१) सौन्दर्यात्स्वर्गधिककृतिः।

स्वर्गस्य धिककृतिर्धिककारो यस्य स तथा ॥

वेदनिन्दकयूनांच.....,

वेदः सर्वनिन्दको युवा (२)च तथा तेषाम् ॥

.....स्वन्नपात्रमहोदरेः ॥

स्वन्नपात्रमहोदरेषु च अयं निन्दां करोति । शोभनमन्नपात्रम्, मह उत्सवः, उदरं च कुक्षिः, एतेषां निन्दां करोति ।

देवस्य स्वर्गयागादेः.....,

साध्यसाधनभावस्येत्यर्थः ।

.....वेदस्यापि विशेषतः ।

(१) 'सुन्दर्या स्व' क ड ।

(२) 'चात' ड ।

[१६८]

विशेषतो वेदस्यापि, य आत्मीयादन्यस्तस्येत्यर्थः ।

कचित्पुम्भावयुक्तस्य ,

वीरस्येति यावत्, कचिदिति युद्धभूमिमाह —

.....जन्मनो मरणस्य च ।

विज्ञानानां प्रमाणानां शास्त्राणाञ्च स्वयं प्रभोः ।

दारिद्र्यस्य फलानाञ्च श्रियः स्तोमस्य वाग्विदाम् ॥

स्तोमस्य=समूहस्येत्यर्थः । वाग्विदां वाचस्पतिप्रभृतौ नामि-
त्यर्थः । एवं पञ्चविंशतिरेखाणां संज्ञार्थं स्फुटत्वं सिद्धं कृत्वा फला-
न्युक्तानि लक्षणानि च । अत्रात्मरेखायाः सन्निधिमारभ्याङ्गु-
बन्धपर्यन्तं प्रत्येकं स्थितास्ताः पूर्वोक्तसंज्ञावत्य इति लक्षणं प्रत्येकं
योजनीयम् । क्रमश्चात्र सहकार्यन्तरसहितः प्रमाणम् । कस्याश्चि-
दभावे विशिष्टानां फलनिर्णये इत्युक्तान् दिक्, सर्वत्रापि चेयमस्मि
प्रकारेऽनुसन्धेया ॥

कृष्णगोधिकालक्षणमाह—

या कनिष्ठिकां(ष्टिकां)समुद्दिश्य स्वात्मनो गच्छति स्फुटम्
फलं तस्याः पुत्रतापः कचिद्गच्छति शान्तनोः ॥

या पुनः कनिष्ठिकां समुद्दिश्य स्वात्मनो गच्छति स्वात्मरे-
खायाः सकाशाद्गच्छति सा कृष्णगोधिका । कृष्णत्वे सति गम-

[१६६]

(१)ने पर्याप्ता अविका च, तस्याः फलं पुत्रतापः पुत्रविषये तापः
पुत्र निमित्तं वा, कचित्तनोः शं च गच्छति । कचिदित्यवस्था(२)
विशेषमाह ॥

महामनोर्लक्षणमाह—

तत्रोपरि स्थिता साक्षान्महामनुदीर्यते ।

तस्याः फलं मन्त्रसिद्धिः स च मुक्तौ प्रसाधनम्

या पूर्वोक्तलक्षणफलाया रेखाया उपरि स्थिता सा महामनुः ।
तस्याः फलं मन्त्रसिद्धिः मन्त्रलाभः । यदि वा मन्त्रेण सिद्धिः
सिद्धत्वप्राप्तिः । स च मन्त्रो मुक्ति विषये प्रसाधनमलङ्कारः । यदा
मुक्तेः साधनम् । तत्त्वेन वैकल्यमिति प्रार्थः ॥

चरुणालक्षणमाह—

अङ्गुष्ठान्तर्गता गत्या मध्यसम्बन्धवर्जिता ।

बहुरेखासमावेशसङ्गता शूलरोगकृत् ॥

या पुनर्गत्या गमनेन मध्यसम्बन्धवर्जिता, मध्यशब्देन मध्य-
मस्या रेखा लक्ष्यते । तया यः सम्बन्धः तेन वर्जिता शून्या बहु-
रेखा समावेशसहिता च सा चरुणा । तस्याः फलं शूलरोगकृद्

(१) 'ने सतिप' क ड ।

(२) 'स्थावि' क. ड ।

२२ स्क० शा०

[१७०]

भवेत्पुरुषः इति । शूलेन रोगो बाधः अनपराद्धस्य पुंसस्तत्कर्त्ता
भवति तद्वान् पुरुषः । यदि वा शूलारूपो व्याधिः शूलरोगः
तत्कर्त्ता भवति तद्वान् पुरुष इति ॥

पुनरपि तत्सन्निधिवर्त्तिन्याः परुष्णीसंज्ञाया लक्षणमाह—

तत्सन्निधौ वर्त्तते या तदधस्ताद्विशेषतः ।

तस्याः फलं कठोरत्वं सर्वजन्तुषु भूयसा ॥

अस्यार्थः—या तत्सन्निधौ वर्त्तते विशेषतस्तदधःस्थिता च
सा परुष्णी । तस्याः फलं कठोरत्वम् । कथमिति—भूयसा बाहुल्येन
किं विषयमिति चेत्तदाह—सर्वजन्तुष्विति । न जीवशून्येषु ।

केषाञ्चित्पुनर्जीवशून्येष्वपि कठोरत्वं(१)कथमिति तस्या लक्ष-
णमाह—

कटाकस्थानसंस्थाना परा तद्वत्प्रहस्तिका (२) ।

तथा तद्वदित्यर्थः । या कटाकस्थानसंस्थाना तस्या एतत् फलं
कठोरत्वम् । अजीवेषुजीवेष्वपि निरन्तरं स्पष्टमेतदित्यर्थः ।

इमं देशमारभ्य या बाहुम्(३)लपर्यन्ताः शतं रेखास्तासां

(१ 'त्वंत' ड ।

(२) 'हा' घ ।

(३) 'लस्थप' घ ड ।

[१७१]

करतलमूलमारभ्य स्थितानां पृथक् स्थितानामपृथक्स्थितानां च
 स्वस्तिकरूपेण स्थितानां च चक्ररूपेण स्थितानाम्, मत्सरूपेण
 स्थितानाम्, वज्ररूपेण स्थितानाम्, वन्धरूपेण स्थितानाम्, सिरा-
 वन्धमनुप्रविश्य स्थितानाम्, रोमभिस्तिरोहितानामतिरोहितानाम्,
 कृष्णानाम्, रूपान्तरैरपि सम्मिलितानाम् सर्वासां लक्षणानि क्र-
 ममनुल्लङ्घ्य स्थितानाम्, संज्ञाक्रमेणाक्तानां च, तदुपरिस्थिता सं-
 ज्ञेत्येवमाकारेणैवोक्तानि लक्षणानि, फलं प्रत्येकमुच्यते—

केशगण्डं ललाटास्थि मन्थनम्,

ललाटे यदस्थि तस्य मन्थनम्, मथनं रोगादिना पीडनमि-
 ति यावत् ।

.....शुक्लकृन्तनम् ॥

शुक्लस्य कृन्तनं शुक्लस्य (१) छेद इत्यर्थः ।

कफव्याधिः पृथुत्वञ्च लिङ्गस्यायोनिपीडनात् ।

आयोनिपीडनात् योनिपीडनं यावत्, तावद्विलिङ्गस्य पृथुत्वम् ।

परिक्षेदः पूयगन्धो लिङ्गे कर्पूरसौरभम् ।

परिक्षेदः सर्वदा स्मरणादावपि रेतः स्खलनमित्यर्थः ।
 तत्रैवेति शेषः ।

(१) 'क्लच्छे', घ

[१७२]

प्रधानत्वञ्च विद्यानामात्मसंस्कार शालिता ।

विद्यानां प्रवृत्ताविति शेषः ।

नित्यानित्याविवेकश्च धर्माधर्मौ मनीषिता ॥

फलद्वयमिदं तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

करुणा सर्वलोकेषु कृपा स्वात्माश्रिते जने ।

वरिष्ठता सभायां स्यात्सर्वलोकस्य निन्द्यता ॥

सभा विद्वत्सभा न स्थितजनसमूहमात्रम् । सर्वलोकस्येति
कर्त्तरि षष्ठी, अयं सर्व लोकनिन्द्यो भवतीत्यर्थः ।

वाचां पतित्वमाश्चर्यं दर्शित्वं योगनिष्ठता ।

सर्वेश्वरे च भक्तिश्चतीर्थस्नानं शिशोर्वधः ॥

पुण्यस्थले च संवासः श्रीविद्या मन्त्रभक्तता ।

तक्षकेषु स्नेहबन्धः.....,

तत्तत्का इषवश्च तत्तत्केषवः, तत्स्नेहबन्धः ॥

.....मधुरेषु रुचिस्तथा ।

द्रव्येष्विति शेषः ॥

तत्कस्पृहा तथाम्रादिफलेष्वपि मतिश्चिरम् ।

नित्यरोगः शरीरेषु नीरसेष्वपि रागिता ॥

प्रसिद्धिः सुप्रभातश्च.....,

[१७३]

सुप्रभातं नित्यसुदिनत्वमित्यर्थः ।

..... कर्कशात्मनिम्नता ॥

अज्ञानानिम्नतैत्यर्थः ।

नित्यस्त्रीसेवनात्क्लेशः सेवाभावात्तथा पुनः ।

मधुसेवा.....,

मद्यसेवैत्यर्थः ॥

..... महाव्याधिः सारस्यं साधुतामतिः ॥

बुद्धिहास इत्यर्थः ।

कचित्फलमहत्त्वञ्च.....,

आत्मनोऽपि विद्याफलादेर्महत्त्वमित्यर्थः ॥

..... स्त्रीनैराश्यं,

स्त्रीषु निराशतेत्यर्थः ।

..... विवेकिता ।

आभासत्वञ्च कायस्य.....

वयोऽनुरूपं शरीरं न स्यादित्यर्थः ।

[१७४]

.....पराद्धे चाप्ययुक्तता ॥

यच्छरीरस्य परार्धं नाभेरधः प्रदेशः पादान्तर्वर्त्ती तस्यायु-
क्तता पूर्वार्धेनायुक्तता अननुरूपता ॥

ह्रस्वाकारपरित्यागः.....

पूर्वं ह्रस्वाकारो यः पुरुषस्तस्य तद्भावपरित्यागो भवेत् ।
अत्राकारो न धर्मः किन्तु शरीरं धर्मि ॥

.....तथा संहतिरैश्वरी ॥

ईश्वरस्थानभ्रंश इत्यर्थः(१) ॥

भामगन्धिर्धूतकृतिः स्यात्स्पर्धिता च जने जने ।

यः जने जने स्पर्धिता च पुरतो दृश्यमानो जनस्तान् सर्वातु-
द्दिश्य स्पर्धिता भवेत् ॥

विमानः सर्वलोकेषु.....,

सर्वलोकेषु विमानः विरुद्धो मानः ।

.....पूज्यता वन्दिवर्गयोः ।

वन्दिजने समूहे च पूज्यतेत्यर्थः ॥

(१) 'र्थः, किञ्च-मा' ड ।

[१७१]

एकमेत(१)त्फलम् ।

नास्तिक्यं दारनिस्नेहः.....,

पुरुषपरमेतत् ।

.....कौर्यै,

क्रूरत्वम् । क्रूरहृदयत्वमिति यावत् ।

.....स्थात्सर्वग[?]मिता ।

सर्वशब्देनाभिरुचितो विषयोऽभिधीयते ।

ब्रह्मत्यागो ग्रहत्याग आयुः साक्ष्यं कृते चले ।

कृते चल इत्यर्थः ।

वारिस्पर्द्धा.....,

जलपतनध्वनिश्रवणसमनन्तरं तदसहमानतेत्यर्थः ।

.....कविद्रोहः,

व्युपद्रवशीलः पुरुषपरमेतत् ॥

.....क्षयिष्णुः फल सङ्गमः ॥

(१) 'तत्पदं, ना' इ ।

[१७६]

क्षयिष्णुभिः फलैः सङ्गमैः ।

आराददर्शनं विष्णोः.....

दूरादप्यदर्शनमित्यर्थः ।

.....शिवद्वेषस्तथा पुनः ।

क्रयविक्रयशीलत्वं, विक्रयित्वं क्रयार्जनम्

क्रयेणार्जनमित्यर्थः ।

धर्म(१)स्थितिः परीपाकः.....,

हृदयच्छल(२) तैपरीत्यमित्यर्थः ।

.....मांसासृक् श्रद्धया(३)न्वितः ।

स्त्रीविषये कुङ्कुमश्रद्धया(४) न्वितः ।

बाल्ये पतितमारोग्यं सुरुचित्वम्.....,

विषयशोभन वशात् ।

.....अनीशता ।

(१) 'न' क. ।

(२) 'म' ड ।

(३)-(४) 'यान्वयः' क ड ।

[१७७]

मन्दता विषयद्वेषो वैराग्यं.....

अनयोरुपायोपेयभाव इति न पौनरुक्त्यम् ।

.....सर्वमान्यता ॥

विदुषामविदुषाश्च चराचराणामप्ययं मान्यो भवति ।

कटाक्षधूत्कृतिः.....

कटाक्षेण धिक्कारः सकलजनकृतेत्यर्थः ।

.....सम्यग्भाषायामविवेकिता ।

सम्यग्भाषणे यः कारणभूतो विवेकः तेन शून्यतेत्यर्थः ।

धृष्टत्वं कपिषद्वेद नैराश्यं.....,

अवैदिकत्वमित्यर्थः ।

.....नखकृन्तनम् ?

स्पष्टता सर्वदोषेषु विषयेषु च मानिता ।

अलाभः श्रद्धितेऽत्यर्थे.....,

अतिशयितेऽर्थे श्रद्धिते श्रद्धाविषये कृते तस्मिन् तस्यालाभ
इत्यर्थः ।

.....मधुरद्रव्यसङ्गतिः ।

२३ स्क०शा०

[१७८]

मधुरद्रव्यलाभ इत्यर्थः ।

अरुच्ये विषये श्रद्धा(१).....,

बहूनामरुचि विषयो यो विषयस्तस्मिन् श्रद्धा इति ॥

बहूनां कामसङ्गतिः ।

बहवो गुणा ऊनाः यस्याः सा स्त्री तथा । तां प्रति काम-
सङ्गतिः कामसम्बन्धः ॥

मन्दप्रदीपवेदमस्था परद्रव्याभिलाषिता ।

वसुस्नेहः.....

वसु धनं तस्मिन् स्नेहस्तद्विषयो राग इत्यर्थः ।

.....प्रभुत्वञ्च.....,

सर्वविषयमित्यर्थः ।

.....फलजातमिदं क्रमात् ॥

इदं फलजातं क्रमादनुसन्धेयम् ॥

या बाहुमूले बन्धनी रेखा सातत्कुहरगता तस्यालक्षणमाह—

या बाहुमूलमाश्रित्य तिष्ठते सा महाद्युतिः ।

(१) 'द्धा अरु' घ ।

[१७१]

चिकित्सालक्षणं त(१)स्याः फलमप्यनुशास्ति तत् ॥

या बाहुमूलमाश्रित्यात्मानं प्रकाशयति तिष्ठति महाद्युतिश्च सा
चिकित्सालक्षणं तस्याः फलं तदेवानुशास्तीति । लक्ष्यत इति ल-
क्षणं चिकित्सैव लक्षणम् चिकित्साफलमित्यर्थः ॥

लक्ष्मलक्षणमाह—

या तत्रैव परा विप्लु[?न्दु] लक्ष्मेति परिकीर्त्यते ।

या तत्रैव कुहरे विप्लुः [?न्दुः] सा लक्ष्मेति परिकीर्त्यते ।
तस्याः फलं परा पराभवः ॥

यदि वा फलमन्यत्स्यात् पारम्पर्यस्वधीस्तथा ।

यदि वा अन्यत्फलं किम् ? तदिति ॥

दीर्घिकालक्षणमाह—

दीर्घिका बाहुमूले या कुहरस्थितिरीक्ष्यते ।

तस्याः फलमसौभाग्यमश्रीकत्वमिति द्वयम् ॥

या बाहुमूले कुहरस्थितिः कुहरभङ्गः ईक्ष्यते सा दीर्घिका ।
तस्याः फलमसौभाग्यमसुभगता अश्रीकत्वमभूतिमत्त्वम्, अक्रा-
न्तिमत्वञ्च ॥

(१) 'नामक' ड ।

[१८०]

धर्मसंस्थितालक्षणमाह—

तदधस्तात्पवित्राङ्गी लक्ष्मस्थितिरुदाहृता ।

तस्याः फलं कुचेलत्वं तपोनिष्ठा स्त्रियः क्वचित् ॥

अस्यार्थः—या तस्या अधस्तात्पवित्राङ्गी पवित्रस्याङ्गमिवाङ्गं
यस्याः सा तथाविधा आकारसंस्थितिः रेखेत्यर्थः । तस्याः फलं
कुत्सितवासस्त्वम् । स्त्रीणां चेत्तपोनिष्ठा(१) व्रतचर्या ।

ऋयारभ्य कटिपर्यन्तं या स्थिताः क्रमाद्रेखास्तासां तदुपरि
स्थिता तत्संज्ञेत्येवमाकारेण लक्षणस्य सिद्धत्वात्फलान्युच्यन्ते ।
तत्र तावदशीतिसङ्ख्याः रेखाः तावन्ति च फलानि तान्यनुक्रा-
मति—

इव भक्षणं.....

श्वभिस्तस्य भक्षणं भवेदित्यर्थः ।

.....पुरस्कारः.....

सर्वैस्तस्य पुरस्करणं भवेत् ।

.....काञ्चन ध्रुवसङ्गतिः ॥

(१) 'छता व्र' क. ड ।

[१८१]

काञ्चनसंस्कृतं धनं, तस्य ध्रुवा सङ्गतिः पुनरत्यागो यथा भवेत्
तथारूपा सङ्गतिरित्यर्थः ॥

मालिन्यं मदनध्वंसः.....,

मदनेन ध्वंसः स्वस्य मरणमित्यर्थः ।

.....कर्णशूलः.....,

व्याधि विशेषः । न कर्णो शूलविध्वंसः ।

.....स्वरक्षयः ।

जिह्वा(१)भेदः कफग्रन्थ्या.....,

कफग्रन्थी राजयक्ष्मा ।

.....मांसगन्धःस्वरस्रुतिः ।

स्वरस्रावः अवचनक्षपतेति यावत् ।

कफगण्डो गण्डलज्जा रतिमान्द्यमनिस्पृहः ।

पुरुषपरमेतत् ।

विश्वासः शत्रुपक्षेऽपि मान्द्यहानिर्मतिभ्रमः ।

(१) 'ग' घ ।

[१८२]

निरन्तरमिति शेषः—

अलङ्काररुचित्वञ्च यानादिषु रुचिस्तथा ॥
 कचिदुन्मादवत्वञ्च त्यागिता सर्वसम्पदाम् ।
 अवेगित्वं विरागञ्च नाप्यालिप्सा

नाप्यदर्शनलिप्सेत्यर्थः ॥

..... भयं मृतिः ।

भट्टितात्यर्थः ।

कुमाररोदश्रवणे निर्घृणत्वं सुखेषिता ।
 दुःखित्वमविष[?] ह्यत्वं मानसङ्गः समिद्रतिः ॥

पलाशादि समिद्रतिरित्यर्थः ।

ब्रह्मचर्यमसङ्गत्वं,

निरन्तरं स'ष्विति शेषः ।

अशुचित्वमलं क्रिया ।

मानो दण्डस्तितिक्षा च कर्मशाबल्यमन्तरा ।
 प्रणवः सर्ववेदेषु तीर्थस्नायित्वमीशिता ॥
 मन्द(१)भाषित्वमल्पज्ञभावः कम्प्राकृतिस्तथा

(१) 'मृद' घ ।

[१८३]

तथा कम्पा आकृतिरित्यर्थः ॥

शीघ्रयायित्वमन्धत्वं पङ्क्तुत्वं नष्टकर्णता ।
 नि(१)र्दन्तत्वमथ स्नेहः प्रचण्डत्वं निजे जने ॥
 क्रूरवाक्त्वं प्रभुत्वश्च मलिष्ठजनभाषणम् ।
 वेदनिन्दा सुयज्ञत्वमधर्मरतिरित्यापि ॥
 जनवादः.....,

तद्विषयस्त (या ? था) दुर्जनभाषणमिति ॥

.....परास्फोटः,

मूलाधारत्रु(२)दनमित्यर्थः(३) ॥

.....काचिद्वास्ति विहिंसनम् ।

अश्वद्रोहः कृमिद्रोहः पित्तरोगः शुभा गतिः ।
 नासाच्छेदः कर्णवेधः.....,

स्वारसिकादन्य इत्यर्थः ॥

.....चिबुकत्रुटनं तथा ।

ललाटास्फोटसंहारौ.....[?],

(१) 'दुःखत्व' घ ।

(२) 'स्फोटन' ड ।

(३) 'र्थः रक्त' ड ।

[१८४]

तत्र ललाटास्फोटः षट्(१)नादिना संहार आयुधेन भेदः
छेद इत्यर्थः ।

रक्तश्रुतिः सिरावेधो नाडीसङ्को न सदिच्छदः ।
स्वर्णस्तैन्यं सुरास्तैन्यं धृतस्तैन्यं शुभाहतिः ॥

शुभाशुभे तस्या हतिरित्यर्थः ।

द्विजानाञ्च बहिष्कारः.....

द्विजैर्बहिष्कारो भवेत् । कर्त्तरि षष्ठी ॥

.....मेहनं भोजन स्थि (तिः ? तौ)

भोजनाय या स्थितिः सनियमा तस्यां क्रियमाणायां मृत्रीक-
रणं भवति ।

एवं कटिपर्यन्तगतानां रेखाणां बाहुमूलमारभ्यस्थितानां वृष-
णयोनिचक्रगतानां च बलित्रयाणां च लक्षणानि(२) फलानि
चोक्त्वा कटिदेशे काचित्परिवृत्तिस्थिता रेखा, तां लक्षयति फल-
ञ्चकयति—

जान्वोरघोषा रुचरा स्पृहणीया प्रवर्त्तते ।
कटिस्थाने फलं तस्याः सौभाग्यमिहकथ्यते ॥

(१) 'ट' घ ।

(२) 'विचो' घ ।

[१८५]

या कटिस्थाने कट्याख्ये स्थाने काञ्चीपद इति यावत् ।
तत्र रुचिरा सुभगाकारा परिवृत्यस्थिता रेखा सा जान्वोरघोषः ।
नामतः तस्याः फलमिह सौभाग्यं कथ्यते । इहेति सर्वप्रियत्वादि-
(१)ति विषयनिर्देशः ॥

तत आरभ्य गुरुफपर्यन्तं द्विशतं रेखांस्तासां तदधस्तात्
संज्ञेत्येवमाकारेणैव लक्षणसिद्धे फलानि क्रमेण पठति—

सुखं विद्या मतिक्लेशः प्रणयः कारुवर्गयोः ।

कारुजने समूहे च परिचयः स्यादित्यर्थः ।

वामिता लोकवैचित्र्ये.....,

लोकवैलक्षण्ये विरुद्धतेति यावत् ।

.....प्रत्यक्ष क्षपणक्षमा ॥

यत्प्रत्यक्षं वस्तु तस्य विनाशने क्षमा धैर्यमित्यर्थः ।

क्षमा गुणो धृतिः.....[१]

अयं विशेषः क्षमानामपराधे विद्यमानेषु तेषु जनेष्वनिर्वेदः-
धैर्यञ्च स्वतो धीरत्वम् । गम्भीरत्वमिति यावत् ॥

[१]...कान्तिर्दयार्द्रता शिल्पित्वं कुशलत्वञ्च ।

(१) 'द्रति' घे ड ।

२४ स्क० शा०

[१८६]

अयं विशेषः शिल्पित्वं कारुवैचित्र्यं कुशलत्वं सर्ववैचित्र्य-
मिति ॥

.....मन्दहासः प्रियेजने ॥

रतिमान्द्यं दुष्टजने देवद्वेषः शिलाप्लवः ।

शिलाप्लवो नाम यत्र जलवति स्थले कूपतटाकादौ शिलाः
सन्ति तत्राप्लवपरः पुरुषो भवति ।

हेतिस्पृहा कर्म(१)वेशान्निद्रोहः सर्वजन्तुषु ।

गोस्पृहा.....,

गौः कर्मानुगुणान् शब्दादिः ॥

[१].....वृद्धसेवनम् ॥

यक्षादिकर्मनिरतं.....,

भावप्रधानो निर्देशः यज्ञादिकर्मनिरतत्वमित्यर्थः ।

.....श्रीधीर्भीः क्रमसंस्थिताः ॥

एतानि क्रमेण फलान्येकस्यैव लक्षणस्येत्यर्थः ।

स्वच्छन्दता परं प्रेम निस्नेहत्वं तु विक्लवः ।

(१) 'मंशाठयं निद्रो' क ।

(२) 'मंशाठयं स्त्रीद्रोहः' ड

[१८७]

विक्रवो वैकुण्ठम् ॥

अनालस्यममन्दत्वम्.....

अमन्दप्रवृत्तत्वमित्यर्थः ।

.....कलेशानाञ्चापि पात्रता ।

पात्रता नामाधारतामात्रम् । लकेशा व्याधयः ।

किरीटयोगिता स्वास्थ्यम्.....,

स्वस्थत्वमव्याकुलतेति यावत् ।

.....त्रयी भक्तिः स्वरच्युतिः ।

स्वरच्युतिः पूर्वं स्वरवतस्तद्भंशः ।

मन्त्रादिनिरतत्वञ्च दीर्घायुष्ट्वमनस्पृहा ॥

अनः शकटः तद्विषयस्पृहा ॥

रथनेमिस्वनौत्सुक्यं कर्कशार्थविवेचनम् ।

सूतत्वं बाणसंसर्गः.....,

बाणवेध इत्यर्थः ।

.....निद्रा परवशत्ववत् ।

[१८८]

अत्र निद्रापरवशत्वमपि फलम् । तद्वदन्यदपि फलमित्येक-
फलत्वमित्यर्थः ॥

सरोजगन्धिता वक्त्रे मल्लिकागन्धिता तथा ।

वक्त्र इत्यत्राप्यनुषङ्यते ।

कल्हार गन्धितोपस्थे धूसरत्वं निजाकृतेः ॥

निजशब्देन स्वभाविकत्वमुच्यते ।

अल्पायुष्टमसन्तोषः शिरोरोमविकृन्तनम् ।

समूलविकृन्तनमित्यर्थः ॥

कालस्तु वयसोऽन्यत्र सर्वं(१)त्रापि च तन्मि(२)तिः ॥

तन्मितिः तदवस्थायां यन्मितिः, प्रमाणं प्रेक्ष्य लक्षणादि त-
त्कालनियामकमित्यर्थः ।

गलगण्डः कफापीडा.....,

कफनिमित्ता आपीडा कफापीडा आपीडा वयोविशेषानुरूपा ।

.....कफपीडा मनोरथः ।

(१) 'त्रात्रापि' घ ।

(२) 'न्मिते' घ ।

[१८६]

प्राप्तुमशक्यो मनस्सङ्कल्पः मनोरथः ॥

स्व(१)ल्पज्ञता शास्त्रगतिः परिणामः कथादिभिः ।
स्वच्छन्दवृत्तिता धर्मः कोशभङ्गः.....,

निधित्यागो वा ॥

..... भुवो हतिः ॥

अन्येनापहारः जलादिना वा ॥

राजपीडा वधोद्योगः प्राणिनाञ्च विहिंसनम् ।
आम्ने रुचिः पक्करुचिर्मांसालिप्सा भयद्रुतिः ॥

भयेन द्रवणं धावनप्रित्यर्थः ।

वैराग्यं ब्रह्महिंसा च लोलुपत्वमतन्द्रिता ।
खर्षाटकत्वमीशत्वं.....

स्त्रीष्विति शेषः ।

.....बाल्म्यं.....,

स्त्रीणामिति शेषः ।

.....जाह्नवी रुचिः ।

सर्वनिन्दा बहुभाषा सम्मर्दः फाणितिस्पृहा ।
त्वगव्याधिर्गणिकासङ्गः पार्थिवत्वममोघधीः ॥

(१) 'स च इ' घ ।

[१६०]

निद्रावत्वम्.....,

अकाल इति शेषः ॥

.....अलुब्धत्वमल्पसन्तोषवर्जनम् ॥

दुर्गर्भः कपिलाङ्गत्वं माला परिमलस्पृहा ।

अश्वस्पृहा गजेहा च मिथ्याभाषणमार्द्रता ॥

वयो ज्ञानं कालहानिः शीथुगन्धरतिस्तपः ।

मन्दप्रज्ञा यतिस्पृहा पाषण्डिगुणपू(१)र्णता ॥

पाषण्डिनां ये गुणास्तैः पूर्णतैत्यर्थः ।

यतिः स्वापहृतिर्दण्डच्छेदः कृष्णाजिनच्छिदिः ।

मदो हषश्च..., [१ °]

किञ्च,

सन्तापः प्रमदासङ्ग वर्जनम् ।

हर्षातिरेक आलस्यं सीमाभङ्गः पृथक्रिया ॥

पुत्रभङ्गः स्वयं निन्दा माननाशः पराजयः ।

स्वर्गश्री(२)निन्दनं शीघ्रगामिता बालिका रुचिः ॥

वृद्धारुचिः स्वराष्ट्रस्थ कृमिदंशः.....[१]

(१) 'पूर्वता घ ।

(१) 'लो' ड ।

[१६१]

चौरैरात्मनो भङ्ग इत्यर्थः

[?].....शुनीहतिरपां रतिः ।

अप्सु रेतोनिषेक इत्यर्थः ।

भूगतिर्निजखट्वाया गतिरजगवी ग(१)तिः ।

अजगवी(२) अजेत्यर्थः ।

महिषीगतिः.....,

महिष्याः कृष्णगोर्गतिरित्यर्थः ।

.....अभ्यूह्या गतिः.....,

अभ्यूह्या नामाज्ञातवस्त्री तस्या गतिरिति ।

.....मेघद्रुहा तथा ।

मेघद्रुहा मेघद्रोहः मेघनिमित्तस्वद्रोह इत्यर्थः ।

पलण्डुगन्ध(३) आस्यस्य दुर्गन्धिरुचिता तथा ।

अञ्जालुता परद्रव्ये वीर्यभङ्गः कृमिस्पृशा ॥

(१) 'र' घ ।

(२) 'वीगतिः अजगवीतिअ' घ ।

(३) 'न्ध' स्वास्य' घ ।

[१६२]

स्पृक् स्पर्शः तेन कृमिदंशेनेति यावत् । वीर्यं नाम लिङ्गं
तस्य कृमिदंशेन नाश इत्यर्थः ॥

नीरोगिता लोचनेषु पादाघातः.....[?]

अन्यस्य पदा आघातो भवेदित्यर्थः । अपराधे जाते कश्चि-
देनं पदा ताडयति । इदमत्र तात्पर्यम् ॥

मन्युरावपनं शीष्णां.....,

आत्मकर्तृकमिति शेषः ।

.....नारीमत्वमतान्द्रिता ॥

मनः प्रचारः सर्वत्र कालुष्यं धर्मचरिता ।

(१) पशुहत्या रथद्रोहः.....,

रथ निमित्त पीडेत्यर्थः ।

.....मन्युहानिः स्वयंमृतिः ।

स्वयमिति (२) मन्युहानिरेवेत्यर्थः ।

अत्यावेशः क्रियायोगे स्वयमात्मा अवलङ्घनम् ।

चिन्ताकुलत्वं सन्तोषो(३) धृत्यालस्यविहिंसनम् ।

(१) 'अं' घ ।

(२) 'मृत्युहा' ड ।

(३) 'पादधु' घ ।

[१६३]

उभय सम्मिश्रणमित्यर्थः ।

स्वरुचिः.....,

आत्मरुचिरित्यर्थः ।

.....शातरोगिस्त्वं.....,

शाता रोगबाधकारोगा इत्यर्थः ।

.....मन्दप्राप्ति(१)विहिंसनम् ।

पक्षिणां विहिंसनमित्यर्थः ।

तद्ग्रहः.....,

पक्षिग्रह इत्यर्थः ।

.....क्षामिता मृत्युः(२).....,

मृत्युः घातक सम्पर्क इत्यर्थः ।

.....पृथुत्वं गो दरिद्रता ।

मालिन(३)त्वं.....,

(१) 'तिश्वहि' घ ।

(२) 'त्युःघा' घ ।

(३) 'मूवादि' घ 'मू प्रवटीकम्' ल ।

२५ स्क० शा०

[१६४]

(अपदिकत्वमित्यर्थः ?)

.....अनास्था च लोहितत्वं करादिषु ।

करतलादिवित्यर्थः ।

प्रसन्नता मन्दमातिः शिरोरोगः क्रमच्युतिः ।

कालागरु स्पर्शरागः क्षीबिता कणवृत्तिता ।

एकाग्रत्वं शिराबोधः.....,

क्वचिदङ्गे सिराच्छेदो भवेदित्यर्थः ।

.....पैतृकेष्वप्यनिष्ठता ॥

यवीयसो मृतिः पश्चात्कनिष्ठस्य मृतिस्तथा ।

पश्चाद्भाविन्या रेखायाः कनिष्ठमृतिः फलमित्यर्थः ।

कनिष्ठभार्या विध्वंसः.....[?]

तस्य या भार्या तस्या मृतिरित्यर्थः ।

यवीयस्तन्मृतिः पश्चात् तत्सुतस्तन्मृतिस्तथा ।

तत्सुतः, तस्य कनिष्ठस्य सुतः ।

दन्तरोगः परस्पर्शः.....,

परस्य दन्ताधिष्ठानस्य स्पर्शः, स्पर्शाख्यो व्याधिः ।

[१६५]

.....महोदर महत्त्वतः ।

महोदर महत्त्वमित्यर्थः । प्रथमं महोदरं भवति । प्रथमे वयसि ।
ततः पश्चान्मध्यमे वयसि तत्पूर्वभागे तन्महत्त्वं भवतीति ।

चक्षुरोगः पृथुश्रवाः.....[१]

श्रवः श्रो(१)त्रम् । श्रोत्रमेकं वा तस्य पृथु भवतीत्यर्थः ।

मस्तकस्थानसंस्थानं भज्यते तच्चसोरपि ।

शीलस्य दुस्सहत्वं कर्षणश्चापि वाग्मिता ॥

(२)निस्सहः,

असहन इत्यर्थः, तथा भवति तद्वानित्यर्थः ।

.....क्रूरदृष्टित्वं फलजातमिदं क्रमात् ॥

एतानि फलानि विशेषानुसन्धानेन सह क्रमोक्त संज्ञानां
रेखाणामनुसन्धेयानि । तत्र पुनर्याः संज्ञाः स्थानविशेषैः सममा-
(३)कारविशेषैश्च समं कथितास्तत्र स्थानविशेषाणामाकारविशेषा-
णाञ्च वक्त्र(४)स्थानां भेदनियामकत्वात्तासां नान्तर्भावो रेखाणामु-

(१) 'त्रमेकं वा' ।

(२) 'दुस्सहत्वंमसह्यत्वमित्यर्थः । त' घ ।

(३) 'आ' घ ।

(४) 'उक्तस्था' क ड ।

[१६६]

क्तद्विशत इति शङ्का मा भूत् ! कु(१)तः ? तन्न्यूनद्विशतत्वमेवावधारणीयम्, न परिपूर्णं द्विशतत्वम् । न च नैतद्युक्तमिति वाच्यम् । उपसर्गापवादत्वात् । स्थानविशेषकथनस्याकारविशेषकथनस्य च फलान्यु(२)क्तानि तत्र सर्वत्राप्यनुसन्धेयानि । यत्र पुनः संज्ञाध्याय एव फलविशेषोऽपि कथितस्तत्र फलमपि नात्रस्थमन्वेषणीयम्, किन्तु अत्रस्थेनापि तुष्यतु इत्यभिप्रायोऽवगन्तव्यः । अधुना वामपादपार्श्विणगतास्तिस्रो रेखाः, तासां—

लक्षणफलान्याह—

तिस्रस्तु पश्चात्संय(३)न्ति पार्श्विण यस्य फलानि तु ।
आयुः पुष्टं रतिश्चापि तादृशी धर्म संहिता ॥

अस्यार्थः—यस्य वामपादपार्श्विणभागस्था(४)स्तिस्रो रेखाः संय(५)न्ति सङ्गच्छन्ति तस्य तानि त्रीणि फलानि । पुष्टमायुः पुष्टारतिः सुरतम्, तादृशी परिपुष्टा धर्मसंहिता धर्मवार्ता संज्ञाश्च क्रमेण पुनः शब्दोपरि वर्त्तमाना एतासामित्यवगन्तव्यम् ।

(१) 'कत्वतद्यून' घ ।

(२) 'यु' क ड ।

(३) 'या' घ ।

(४) 'स्थितारे' घ ।

(५) 'या' घ ।

[१६७]

द्वे पुनस्तदधःस्थाने स्पष्टरूपे विशेषतः ।

फलं तयोस्तु कथितं प्रत्येकं मरणं जनिः ।

ये पुनस्तदधःस्थिते द्वे रेखे ते उत्तरसंज्ञाद्वयोपहिते । तयोः
फलं प्रत्येकमुच्यत इति शेषः । मृतिः जनिः जन्मान्तरमेव मरण-
मेकस्याः अन्यस्या मरणान्तरमेव जनि इति ।

या पुनः कमठस्थितौ पञ्च रेखा अङ्गुलिपर्यन्तं वर्त्तमानाः,
अधोऽधो न्यायेन ता उत्तरसंज्ञोपेताः । तासां फलान्युच्यन्ते—

वृंहितत्वमसन्तोषः कामिता स्वल्पगृध्नुता ।

मनश्चलत्वमेतानि पञ्चकस्य स्थितानि तु ॥

रेखापञ्चकस्य स्थितान्येवैतानि फलानीति ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमुद्रा या त्रयी तस्याः फलं क्रमात् ।

रोगेष्वबहुमानित्वं निश्चलत्वमथो चलम् ॥

अथो अथ, अङ्गुष्ठाङ्गुलिमुद्रा अङ्गुष्ठस्य चिह्नभूता या रेखा-
णां त्रयी तस्याः फलानि क्रमादुच्यन्ते—रोगेष्वबहुमानित्वं । रोगेषु
जातेषु जायमानेषु वा जनिष्यमाणेषु वा अबहुमानित्वम् । शिष्टं
स्पष्टम् । संज्ञात्र(१) यमस्यास्त्रय्याः क्रमेणेति मन्तव्यम् ॥

तलेषु वर्तुलाकारा भवन्त्यस्याः क्रमेण तु ।

(१) 'ज्ञामात्रम्' ड ।

[१६८]

फलानि दश तस्याः स्यु(१)रिति वाम उदीरिणम् ॥

तस्याः अस्यास्तस्याः सम्बन्धीनि यानि पादतलानि तेषु
दशरेखाः स्युः । तल बहुत्वोक्तिः स्थानबहुत्वात् । तासां क्रमेण
फलान्युच्यन्ते ।

दया(२)र्द्रत्वममन्दत्वं कुशलत्वं फलेप्सुता ॥

मालिन्यमुष्णरोगश्च शीतद्वेषः प्रजाकृपा ।

महत्त्वं गुणिता चेति फलानां दशकं मतम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् । दश रेखाणां संज्ञाश्च योजनीयाः । त्रयी संज्ञा-
नामुपरि वर्तमानाः क्रमेणाङ्गुलिसन्निधिमारभ्य पाष्णिपर्यन्तं गच्छ-
न्त्यश्च रेखाः इति । एवं वाम (पादः) उदीरणं वामपादभागे
रेखालक्षणफलानामिति शेषः ।

सम्प्रति दक्षिणपादतलमारभ्य ललाटपर्यन्तं स्थितानां रेखा-
दीनां तत आरभ्य तज्जागहस्त कनिष्ठिकाग्रपर्यन्तं स्थितानाञ्च अति-
विस्पष्टानां संज्ञा उक्ताः संज्ञाध्यायशेषेण तेषां क्रमेण—

फलान्युच्यन्ते—

प्रहृत्वं मतिमान्धश्च कोशवृद्धिः.....,

(१) 'स्युर्यदिवा' घ ।

(२) 'भू' घ ।

[१६६]

निधिवृद्धिर्वा ।

.....गृहेक्षयः ।

गृहनिमित्तमात्मनः क्षय इत्यर्थः ।

वाणिज्यमपराभोगः.....,

पराया अन्यस्त्रियः भोगः पराभोगस्तदभावः अपराभोगः ॥

.....क्लेशच्छेदः.....,

क्लेशानां छेदः सर्वक्लेशछेद इत्यर्थः ।

.....जलस्थितिः ।

सौकुमार्यमनुच्छेदः.....,

कचिदपि कस्यांचदपि केनचिदप्यनुच्छेद इत्यर्थः ।

.....प्रावण्यं सकले जने ॥

गुरुदेवतयोर्भक्तिः.....,

एकमेवेदं फलं न द्वयम् ॥

.....आराधनमतन्द्रिता ।

जडता सर्वरोगेषु मानित्वं वागनिष्ठुरा ।

बन्धुस्नेहस्तदस्नेहस्तद्रोहस्तद्विहिंसनम् ॥

[२००]

सर्वत्र तच्छब्दो बन्धु परामर्शी ।

शत्रूणामनाभिद्रोहस्तत्कारुण्यं तथा वधः ।

तद्वध इत्यर्थः । तच्छब्दोऽत्र सर्वत्र शत्रुपरामर्शी ।

शत्रुबन्धुषु सस्नेहः.....

पुरुषो भवेदिति शेषः ॥

.....तद्धिसा तद्वधस्तथा ।

तन्मान(१)नं मनोज्ञत्वं मानिवर्गेष्वनिष्ठुरम् ॥

अनिष्ठुरत्वमित्यर्थः ।

स्पृष्टा बन्धुषु वृद्धेषु वृद्धासङ्गः क्षयिष्णुता ।

जरठत्वं बाल्य[?]एव पिशाचत्वं निजाकृतेः ॥

पिशाच समानत्वमित्यर्थः ।

पैङ्गल्यं केशबन्धस्य रोम्णामाचार वर्जनम् ।

रोम्णामित्यत्र धियामिति केचित्पठन्ति । तत्र धियां पैङ्गल्यं
रजः प्रधानत्वमिति व्याख्येयम् ॥

जर्जरत्वं त्वचश्चापि मांसलत्वं कटिद्वये ।

(१) 'सं' घ ।

[२०१]

जघने वीरकाठिन्यं, ...

वीराणां यत्काठिन्यम्, गुणभूतं तदत्र भवेदित्यर्थः । अत्र तु
दोष इत्यवसेयम् ॥

..... लिङ्गमूर्धन्युष्णशालिता ।

उष्णमुष्णगुणः, तच्छालिता ।

दुर्भगत्वमतो हेतोः काठिन्यं लक्षणे तथा ।...

लक्षणं लिङ्गम्, तत्र काठिन्यमित्यर्थः ।

लिङ्गमाला, ...

लिङ्गगडुरित्यर्थः ॥

..... गुदमाला तथा परम् ।

परमित्यवयवम् । परेत्यर्थः । तत्रापि मालाशब्दो गडुवाचकः ॥

तीर्थोपमत्वं दौर्दशील्यं माधुर्यमविवेकिता ।

दृढत्वं परमौदार्यं कुलशेखरता तथा ॥

वीणारुचिर्लास्यरुचिर्वादिश्रद्धा मतिभ्रमः ।

नित्यं यदा कदाचिदित्यर्थः ।

नित्यप्रमोदः सौर्हादमदृष्टेष्वपि जन्तुषु ।

२६ स्क० शा०

[२०२]

नाना युद्धेषु सम्मोहः क्रियास्वपि विकत्थ(१)नम् ॥

क्रियासु क्रियमाणसु करतलोत्तालकरणेन परान् परिहस-
तीत्यर्थः ।

महागजेषु संस्पर्धा, ...

महागजेष्वपि संस्पर्धां करोतीत्यर्थः ।

.....वीराणां चाभिकत्थनम् ॥

स्वस्व(२)भूमिपरिक्लेदः सूपस्थस्य निषेवणम् ।

मुखचुम्बनादि तत्चूषणादि च ।

कम्रकण्ठी परिष्वङ्गो वृद्धाया औपरिष्टकम् ।

जले सम्मूत्रणं साक्षाद् विष्टायाश्च प्रगूहनम् ॥

भोजनसमयादाविति शेषः ।

रेतसः कर्मविस्त्रंसः, ...

सुन्दरी स्मरणादिना ॥

.....खरस्पर्शः स्त्रियः क्रमात् ।

(१) 'र्त' घ ।

(२) 'स्थ' ख ।

[२०३]

स्त्री विषये क्रमात्स्वरस्पर्शो भवति । स्वरस्पर्शत्वं नाम
तीक्ष्णोन्निता ।

उष्णभोजित्वमानृण्यं शीतभोजित्वमन्तरा ।

अन्तरा अन्तरा विविक्ते स्थितिरित्यर्थः ।

मालाकरणमुच्चैर्द्ध्वं विद्याभिः क्लेशवर्द्धनम् ॥

क्लेशो वातः ।

धर्मसंस्था.....,

धर्मे विवर्द्धमाने संस्था परणमित्यर्थः ।

(धर्मसंस्था) कचित्साक्षाद्द्वैयज्ञव मधुस्पृहा ॥

कचिद्द्वैयज्ञवस्पृहा कचित् साक्षान्मधुस्पृहा इति योज्यम् ॥

कीर्त्तिः श्रीर्धनमोहश्च स्वल्पलाभः परेप्सुता ।

परदर्शनेप्सुत्वमित्यर्थः ।

इन्द्रिरा स्वस्तिकोत्थानं,.....

स्वस्तिकोत्थानं कण्ठे पाणिद्वयमुद्बध्द्योत्थानम् ।

.....मरणं शीतसंह(१)तिः ।

(१) 'वृ' ख ।

[२०४]

म(१)लावेष्टनमाभोगः, ...

सर्व विषयेषु मनस्कार इत्यर्थः ।

.....कर्पूरसुरभिद्युतिः ॥

कर्पूरसुरभिः शोभा कर्पूरसुरभिद्युतः ।

मलिष्टत्वं मृ(२)दुस्पर्शः सिंहध्वस्ति (मृगोद्भवा?)।

मृगनिमित्तं मरणमित्यर्थः ।

[?].....तथा साक्षात् इव ध्वस्तिर्मरणक्षमाः ।

शुना ध्वस्तिः । ध्वस्तिर्मरणं क्षमा च तथोक्ता ।

रतिर्दुःखमसन्तोषस्तत्र कामित्वविकृवः ।

कामित्वनिमित्तं यो विकलवा भवति स इत्यर्थः ।

सौहार्दं वृषयुक्तेषु,

वृषो मदनोन्मादः ।

.....कार्कश्यमितरे जने ।

स्वल्पबुद्धिः पृथुद्रोहः कृष्णतालुः.....(?)

(१) 'मालवे' क घ ड ।

(२) 'मदस्य' क ख ड ।

[२०५]

तालुस्थाने कृष्णा वि[१८]प्लुतित्यर्थः ।

..... शुभाकारः,

आकारः शुभः स्यात् ।

..... काश्चनत्याग एव च ।

काश्चनस्थ त्याग एव भवति न कचिदार्जनमित्यर्थः ।

पश्चात्कृतिः स्वधर्मस्य भयं सर्वत्र शङ्कितम् ।

मत्तहस्तिभ्रुवोः स्पर्शः (नः ?)

यो मत्तोहस्ती तस्य भ्रुवोः स्पर्शः भीतिं विना ।

..... कारुगन्धः (?)

कारोयो गन्धो व्यापार जनितः पूत्यासमः पूत्याभास इ-
त्यर्थः । तद्गन्ध इत्यर्थः ।

(१) स्वल्पलोमो वृहत्कटिः ।

मांसरुचिः स्वप्नरुचिः सितपक्षः, ... (?)

सितः पक्षो यस्य स तथा, शुक्लपक्ष जन्मवानित्यर्थः ।

शुभग्रह युत(१) स्थाने.....

(१) 'क' घ ।

[२०६]

पुरुषपरमेतत् ॥

.....मित्राणां सङ्गमस्तथा ।

मित्राणां तथा तथा सङ्गमः । अत्र तथा तथेतीति कर्त्तव्य-
ताकांक्षा लभ्यते । कालविशेषाकांक्षा निरस्यते ॥

दन्तभङ्गः कचच्छेदो लिङ्गच्छेदः कृमिद्रुहा ।

द्रुहा द्रोहः । कृपयः प्रसिद्धाः ।

वसनं कृष्णवस्त्राणां प्रियं स्यान्मारपीडनम् ।

कृष्णवस्त्राणां वसनं प्रियं स्यान्मारपीडनञ्च प्रियं स्यादित्यर्थः ।

उत्तरीयान्तसंस्पर्शी, ...

उत्तरीयान्तस्य यः सस्पर्शः स्तेन युक्तः । पुरुषपरमेतत् ।

.....प्रियवादी जने जने ।

अन्तरीयान्तसंस्पर्शी, ...

अन्तरीयं वसनवस्त्रम् ।

.....निजायुः क्षपणक्षमः ।

पुरुषस्तथा भवतीत्यर्थः ।

माला विक्रयकर्त्ता च सैरन्ध्री स्यात्तथाऽङ्गना ।

[२०७]

एकस्या एव रेखाया विषयभेदेन फलद्वयमेतत् ॥

माधुर्यं निस्पृहे [? देहे] विशालत्वं विषयस्तथा ।

कम्रता विशदत्वञ्च शरीरे नखसंस्थितौ ॥

क्रमेणाधिकरणपूरणम् । शरीरे पूर्वं नखेषूत्तरमिति ।

मान्यपूजा कथा योगः.....

कथायां जनेषु सत्यां(१) तच्छ्रवणलिप्सया(२) तत्र गच्छ-
त्यसावित्यर्थः ।

.....केशोऽण्डुकपरिभ्रमः ।

तर्जन्यादिना नयनपीडायां क्रियमाणायां नयनपद्मसु यः
केशपिण्डावभासः प्रसिद्धः स केशोऽण्डुकः । तत्परिभ्रमशीलो
भवेत्, तद्वान् पुरुष इत्यर्थः ।

नीलाब्जमणि स्थितिस्तत्र साक्षा(दुप ? दू)पभोगः,

साक्षादनावरणेन अन्नादुपभोग इत्यर्थः ।

.....तथामतिः ।

परमार्थबुद्धिरित्यर्थः ।

(१) 'स्य' घ ।

(२) 'प्सात' ख ।

[२०८]

क्लिष्टभोजी तथान्नाद्यभोक्ता,.....

अन्नञ्च तदाद्यं चेत्यन्नाद्यम्, तज्ज्ञोक्ता तद्विमानित्यर्थः ॥

.....कृषिरुदारता ।

माहात्म्यं प्रणयः स्त्रीषु विषयस्फुरितो भवेत् ।

विषयशब्देनाच्यते । इष्टेष्टो विषयः प्रकाशितो भवेदित्यर्थः ।
सर्वैरिति शेषः ।

घूर्णनं नेत्रयोश्चापि सर्वदा सन्धि सङ्गतिः ।

सन्धिसङ्गतिः । सन्धिव्यापारवत्तेत्यर्थः ।

धावने मूत्रसंक्लेदः पटानां चापि कृन्तनम् ।
पुरीषलेहनं स्त्रीणां परिषाकः पतद्ग्रहः ॥

पततां परिग्रह इत्यर्थः ।

मानुष्यं जन्म लभते पुनः स्मृतिरवाप्यते ।
कृष्णलोमा ताम्रनखः कृष्णगण्डः कचग्रही ।

एतानि पुरुषपराणि फलवचनानि ।

कृत्यत्यागः पृथुद्रोहः,.....,

ये पृथुशराराः पुरुषास्तेषां द्रोहः ॥

[२०६]

.....सर्वव्यापारसंयतिः ॥

युद्धस्पृहा रजोवरवं कालशङ्का कथाङ्गिता ।

निन्दालुता मधुप्रेप्सा कपिलः सङ्गवान्नरः ॥

यस्तत्सङ्गवान् नरः सः कपिलः स्यादित्यर्थः ।

वेत्रहस्तः शिशुद्रोही(१) कुम्भिभस्मानुलेपनः ।

सर्वदा घट्टितशिरा मूले स्याद्वस्तसम्पदः ॥

हस्तसम्पदः (यः) मूले स्यात् , हस्तसम्पन्नाम हस्तः ॥

(१) कण[?] रोगः कफापीडा कृती जघपरायणः ।

अत्र पुँलिङ्गान्ताः प्रथमवचनप्रकाराः पुरुषपराः, अन्ये तु
गुणपराः क्रियापराश्चेति योज्यम् ॥

उत्तन्धरोमा.....,

उत्तन्धानि उज्जृम्भितानि रोमाणि यस्य स तथा ।

पुरुषपरम् ॥

साक्षाद्धीः कल्याणं.....,

नित्यदा कल्याणसिद्धिरित्यर्थः ।

.....विषयस्पृहा ॥

(१) 'ह' घ ।

(२) 'एड' क, ख ड ।

२७ स्का० शा०

[२१०]

विषयः स्रक्चन्दनादि ।

स्थलेष्वभिष्टवं प्राप्य मोदते च निरन्तरम् ।

अस्पष्टवाक् पृथुद्रोहः

पृथुशरीरैः पुरुषैरस्य द्रोहः कृतो भवेदिति शेषः ।

..... परिमाण रतिस्तथा ।

हेलाभिलाषः शत्रूणां विजये, ...

अत्राप्यभिलाषशब्दे योज्यः ।

..... देशाधिककृतिः ॥

देशविशेषधिकार इत्यर्थः ।

मान्यमायुष्मता दृष्टौ, ...

दर्शने सतीत्यर्थः ।

..... क्वचिदेव विशालता ।

महिम्नो दर्शने(१) प्रेप्सा, ...

तद्वान् पुरुषो लक्ष्यते, तद्दर्शनप्रेप्सेत्यर्थः ।

..... महत्त्वे दर्शनस्थितिः ॥

(१) 'नप्रे' ड ।

[२११]

यन्महत्त्वं नाम गुणस्तस्मिन् दर्शनस्थितिः । चक्षुषोः स्थिति-
 स्तिर्यथः । यत्र यानि फलानि क्रमेणानुक्रान्तानि दक्षिणपाद-
 लमारभ्य तत्कनिष्ठाग्रपर्यन्तं स्थितानि तानि तथा योज्यानि । न-
 त्वत्र फलकथने न्यूनत्वमस्ति । यावत्यो यावत्सङ्ख्याः संज्ञाः
 संज्ञाध्याये रेखाः कथितास्तावन्ति फलानि वक्तव्यानि । न च
 तावन्त्युक्तानि फलानि । अतः पूर्वापरविरोधः प्रतिज्ञाविरोधश्च । नै-
 तद्युक्तम् । अविचार्य भणितत्वात् । कथं विचारः ? एवमिति ब्रूमः—
 यत्र संज्ञयैव फललाभस्तासां रेखाणां फलानि न योज्यान्युक्तानि ।
 ततोऽपि यदि न परिपूर्तिस्तर्हि यत्र संज्ञया फलानि प्रतायन्ते तानि
 क्रमेणोक्तफलयोजने कृते यत्र फलासिद्धिस्तत्र योजनीयानि । तत्र
 विशेषोऽपि अनुक्तफलासु रेखासु फलानां योजनस्यावश्य कर्तव्य-
 त्वं विशेषः । तस्मात्तत्र योजनीयानीति शिवम् ॥

इति स्कान्दशारीरके प्रतिनियतावगतरेखालक्षणं
 नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं तावत्पूर्वोक्तानां संज्ञानामुपजीवनेन साधारणान्यसाधार-
णानि च स्त्री पुरुषाणां लक्षणानि प्रतिपादितानि प्रत्याख्यातानि
च, इदानीं तदनुपजीवनेन संज्ञान्तरैः समं लक्षणानि(१) कथ्य-
न्ते । तत्र तावद्वलाट(२)स्थानगता ऊर्ध्वमुखः काश्चन रेखाः
सन्ति । तासां क्रमेण लक्षणानि प्रदर्श्यन्ते संज्ञाभिः समम् ।

सव्येतराक्ष्युपान्ते या ललाटस्थलगामिनी ।

ऊर्ध्वमुखङ्गलावी स्यान्मस्तकस्यापि भेदनम् ॥

सूचयतीति शेषः । अयमर्थः—या सव्येतराक्ष्युपान्ते दन्ति-
णस्य चक्षुषः कटाक्षपर्यन्ते ललाटस्थलगामिनी ललाटस्थलमभि-
मुखीकृत्य गन्तुं प्रवृत्ता ललाटस्थलमिदं गमिष्यतीति बुद्धिमुत्पाद-
यन्ती रेखा सा ऊर्ध्वमुखी नाम । फलं त्वङ्गलावीत्यनेनोच्यते ।
अङ्गलावी वीरः । अनया सम्पन्नः पुरुषः वीरः स्यादिति । फला-
न्तरं मस्तकस्यापि भेदनमिति । मस्तकशब्देन शिरः पुरोभाग उ-
च्यते । तेन शिखाया अथो ललाटादुपरि यो भागस्तत्र नित्यव्य-
या जायेतेत्युक्तं भवति ।

(१) 'नि प्र' ख ।

(२) 'टग' ड ।

[२१३]

तदुपान्तगतां रेखां लक्षयति—

या तत्रैव स्फुटाकारा शाखायुगलसङ्गता ।

मिश्राख्या सापि सततं दुःखमालस्यमाचरेत् ॥

अस्यार्थः—या तत्रैव तत्सन्निधावुपरि भ्रूसम्बन्धा स्फुटाकारा मूलस्फुटप्रदेशा शाखायुगलसङ्गता अङ्गुलद्वयं गत्वा पुनः शाखाद्वयोपलक्षिता भागद्वये सा मिश्राख्या । सापि सततं दुःखमाचरेत् । आसूत्रयतीत्यर्थः । आलस्यमपि, सातत्यं तत्राप्यनुषज्यते । आलस्यं नामाङ्गव्लेशः न शरीरभेदः । न च दुःखमात्रम्, व्यतिरेकेणापि दर्शनादिति ।

भ्रूमध्यात्फालसन्धौ या प्रतिष्ठां लभते गता ।

भ्रूमध्या सापि गदिता नीरोगत्वं प्रचारयेत् ॥

या पुनर्भ्रूमध्यादुद्गता फालसन्धौ प्रतिष्ठां लभते गमनपरिसमाप्तिं गच्छति सा भ्रूमध्येति गदिता । नीरोगत्वं निर्गतरोगभावं प्रचारयेत्, प्रवर्तयतीत्यर्थः । स्वाश्रयं पुरुषं तथाविधं सूचयतीति यावत् । अत्र भ्रूमध्यशब्देन दक्षिणाया भ्रुवो मध्य(१)प्रदेश उच्यते । न भ्रुवोर्मध्यम्, न वामभ्रूमध्यञ्च । सव्येतरान्निशब्देन दक्षिणस्य चक्षुषस्तत्सम्बन्धाया भ्रुवश्च बुद्धिसान्निध्यादित्यलम् ।

(१) 'मध्यदे' ख, ड ।

[२१४]

तदुपान्तगतां रेखां लक्षयति—

तत्रैव या स्फुटाकारा रेखा गच्छति युग्मयुक् ।

युग्माख्या सापि सततं नीरोगत्वं स प्रचारयेत् [१]

या तत्रैव भ्रूमध्य एव स्फुटाकारा स्फुटप्रकटमूल(१) प्रदेशा गच्छति । अत्र तस्मादेव भ्रूमध्यादित्यर्थो योज्यः । युग्मयुक् शाखायुग्मयुगित्यर्थः । शाखाद्वयोपवृंहिता भागद्वयोपलक्षितेति यावत् । सा युग्माख्या युग्माख्येति नाम संशब्दिता । सततं नीरोगत्वं प्रचारयेत् । सुगमम् । अत्रैतद्द्रष्टव्यम्—दक्षिणभ्रूमध्यादुद्गच्छन्तो काचन रेखा चित् पुरुषविशेषे ल(२)क्ष्यते । स क इति चेद्व्योमि पक्षगत इति ब्रूमः । तेषामेव नीरोगत्वस्य सातत्येन [१स्वातन्त्र्येण] दर्श (ना१नो) पलक्षणाद् । बीजं किमिति चेच्छृणु—

यस्य सा विद्यते रेखा स पुरुषो यागाभ्यासनिजस्वभावो मध्ये मध्ये तर्जन्या यया कयापि भङ्ग्या दक्षिणभ्रूमध्यं स्पृशति, ततः स्पर्शनेन लिङ्गेन दैवसिद्धेन तां रेखां लक्षयेद् विजानीयात् । न चान्यत्र । कचित् पुरुषविशेषविषय इयमाशङ्कनीयापि, न च लक्षणां तत्र व्यभि(३)चरति । अत एवोक्तम्—प्रचारयेदिति । किञ्च नीरोगत्वस्य सातत्येन प्रचरणमन्यत्र न सम्भवति । अतोऽप्येवमवसेयम् न च श्रुत्यादिवदेतद्वाक्यस्याप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्, शास्त्रत्वादिति ।

(१) 'लदे' घ ।

(२) 'व' क ख ।

(३) 'पदिशति' ख ।

[२१५]

दक्षिणभूमूलभूमौ नासासन्धौ प्रवर्त्तते ।

प्रवर्त्तनाख्या भ्रूवल्लीमधिगम्यानुगा मता ॥

दक्षिणाया भ्रुवो मूलभूमौ नासायाः सन्धा या प्रवर्त्तते सा प्रवर्त्तना संज्ञा रेखा । प्रवर्त्ति तस्या विशिनष्टि—भ्रूवल्लीमधिगम्य प्राप्य तामनुगच्छन्ती मता । फलं तस्या नापतः सूत्रितमिति न पृथगुक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति—अनया सम्पन्नः पुरुषः स्वयं स्वामितया नियन्ता भवति न कदाचिन्नियम्यतामृच्छतीति ॥

स्वामिलक्षणमाह—

तदुपान्ते प्रवर्त्तत यदि काचित्सफुटाकृतिः ।

तया सम्प्राप्यते विश्वस्वामिता निर्मलाकृतिः ॥

अयमर्थः—तदुपान्ते, तस्याः प्रवर्त्तनारेखाया उपान्तेसन्निधौ यदि काचिद् रेखा प्रवर्त्तत तर्हि तया स्फुटाकारतया उपप्रवर्त्तनाख्यया च अर्थात्पुरुषेण विश्वस्वामिता यद्यत्सम्भाव्यं तत्सर्वस्वामितेति यावत्सम्प्राप्यते । निर्मलाकारविशेषा किन्तु सा भविष्यति । एतदुक्तं भवति—अनया सम्पन्नः पुरुषः विश्वस्वामितां लभते । विश्वं नाम च यद्यत् स्वस्वाम्यभूतयोग्यं वस्तु तत्सर्वस्वामितामेवाप्नोति । न च सकलस्वामितां लभत इति युक्तं वक्तुम्, असम्भवात् । अतश्च सार्वभौमादेर्विश्वभूस्वामितादेर्योग्यत्वात् तत्स्वामितामप्यसौ सूचयताति न काचिदनुपपत्तिरिति । अत्र नामानुक्तावधि उपान्तशब्दबलात् कार्यबलाच्च उपप्रवर्त्तनेति नामोदनी-

[२१६]

यम् । कार्यञ्च विश्वस्वामितायां सिद्धायां नियमनलक्षणमपत्युह-
मुपलभ्येतेति ॥

अधुना तत्सन्निधिवर्तिनां रेखां लक्षयति—

तत्सन्निधौ प्रवर्त्तत (यायादिषा) विस्फुटाकृतिः ।

अस्फुटा सा प्रविज्ञेया माधुर्यं वचसीरयेत् ॥

यदि तत्सन्निधौ उपप्रवर्त्तनासन्निधौ यापि कापि रेखा प्रवर्त्तत
तर्हि सा अस्फुटाकृतिरस्फुटाकारा भवन्ती अस्फुटेति नाम लभते ।
फलञ्च वचसि माधुर्यम् । वाङ्माधुर्यमिति यावत् । 'ईरयेत्' करोति,
आसूत्रयतीत्यर्थः ॥

तत्र कश्चिन्निम्नो भागो विद्यते, तल्लक्षणमाह नामच कथयति—

निम्नस्तु भागो धीराख्यो यदि तत्र प्रकल्पयेत् ।

धैर्यमेव प्रवक्तारं कुर्यादपि नरं विभुम् ॥

एषा योजना—यदि सव्येतरभ्रूभागोपरि निम्नोभागो लभ्येत
तर्हि तस्य धीर इति नाम । धैर्याख्यं गु(१)णं तत्र सूचयति ।
किञ्च तं स्वाश्रयभूतं नरं प्रवक्तारं सूचयति । प्रवक्तृशब्देन व्या-
ख्यातोच्यते शास्त्रादीनाम् । किञ्च सर्वकार्यसमर्थञ्च तं सूच-
यति । अहो महत्येषेति भावः ॥

(१) 'गुणतन्त्रं सु' घ ।

[२१७]

तत्रोपरि रोमसन्धावपि कश्चननिम्नो भागो विद्यते कस्यचिद्,
तत्तलक्षणमाह—

निम्नश्च भागो यस्यास्ति कर्मठो नाम शस्यते ।
तेन धर्मेषु निरतः प्रकृष्टश्च गुणैर्मतः ॥

अयमर्थः—रोमसन्धौ फालशिरोरोम्णां सन्धौ यदि कश्चि-
निम्नोभागो भवेत्तर्हि स प्रशस्यते पुरुषः । अपि च यस्य स कर्मठो
नाम निम्नभागोऽस्ति फालदेशे स धर्मेषु निरतः स्यात् । गुणैश्च
प्रकृष्टो मत उत्कृष्टः प्रसिद्धः स्यात् । के ते गुणाः ? के च ते
धर्माः ? इति चेदुच्यते—तपः ज्ञान्तिस्तितिक्षा शमो दम उपरतिः
सर्वकृपा श्रद्धा चेति गुणाः । धर्मास्तु देवताराधनादयः काम्या
दृष्टफला अदृष्टफलाश्च नित्याग्निहोत्रादयः ।

अत्रैव फले लक्षणान्तरं कथयति लक्ष्यान्तरप्रकाशनाय—

दीर्घाकारो निम्नभागः कर्मठाख्यां लभेत यः ।
सोऽपि पूर्वोक्तमादेश्यात् फलान्तरमुदीरयेत् ॥

अयमाशयः—कर्मठाख्यस्य पूर्वोक्तस्याधस्तादीर्घाकारो निम्न-
भागः सोऽपि पूर्वोक्तं फलमीरयेत् सूचयेदिति यावत् । यः कर्म-
ठाख्यां लभते असावपि । कर्मठनामेत्यर्थः । आदेश्यात्फलान्तर-
श्च । आदेश्यं हि फलं मोक्षलक्षणं तस्मात्फलात् फलान्तरं भोग-
लक्षणम्, तच्च सूचयतीति । अत्रायमाशयो द्रष्टव्यः—योऽयं

२८ स्क० शा०

[२१८]

कर्मठेनामनिम्नभागः, अस्मिन् वर्णविशेषेऽपि नियत एव, फल-
सूच(१)ने सहकारी भवति । कथं नियम इति चे(२)द् दूर्वाणि भ
(व ? घ) इति चेत्को दोषः । अस्त्विति ब्रूमः । तथापि नियमा-
न्तरमपेक्षितम् । तत्र च प्रयोजको हेतुः पीतमिश्रतैव दूर्वाभिभ-
ता(३)याः, तस्मादनवद्यम् ॥

किञ्चास्मिन्नेव फलद्वये रेखान्तरमपि प्रमाणम् । तत्तलक्षण-
माह नाम च तस्य कथयति—

तत्रैव मिश्रा षड्भिर्या रेखा रेखाभिरञ्जिता(४) ।

तथा संसूच्यते पूर्वसूक्तं फलकदम्बकम् ॥

या तत्रैव निम्नभागे समनन्तरोक्ते षड्भी रेखाभिर्मिश्रा रेखा-
सा अञ्जिता नाम । तथापि पूर्वोक्तं फलकदम्बकं संसूच्यते । किं
तत्फलकदम्बकमिति चेदुच्यते । यद्यप्युक्तं तथापि विभज्य प्रदर्श-
यामः(५) । भोगो मोक्षः सर्वधर्मेषु निरतत्वञ्चेति ॥

अनाविला बिन्दुमती रेखा कृष्णफलप्रदा ।

भुवा मिता च विदुषां विज्ञेया कान्तिदायिनी ॥

(१) 'चकेन स' घ ।

(२) 'चेत्को' ख 'तदूर्वाभिभव इ' घ ।

(३) 'यास्तावद' घ ।

(४) 'का' घ ।

(५) 'मः' सभो' क ।

[२१६]

एषा योजना । ललाटदेश एव या अनाविला रेखान्तरैरस्पृ-
ष्टा रेखा सा बिन्दुमती संज्ञोक्ता । सा कृष्णफलप्रदा च । कृष्ण-
शब्देन कृष्ण भक्तिर्लक्ष्यते । सा कथं ज्ञेयेति चेदत्रोत्तरम्—विदु-
षां भ्रुवामिता विज्ञेयेति सम्बन्धः । अपूरिमाणेन मिता परिमिता
सा विद्वद्भिर्विज्ञेया । यावती भ्रूस्तावती बिन्दुमती रेखा, तदनुगा-
मिनी च । अतस्तस्यां सूक्ष्मेक्षिकायां सत्यामनाविला रेखान्त-
रैरस्पृष्टा सा परिस्फुरतीति । फलान्तरमप्याह—कान्तिदायिनी ।
कान्तिर्नाम प्रतिक्षणं प्रतिदिवसञ्च प्रतिनवत्वबुद्धिजननी काचिदा-
कारव्यक्तिर्मनोहरतापरपर्याया । अनया सम्पन्नः पुरुषस्तपि लभत
इत्युक्तं भवति ।

अनाविला नाम रेखा कचिदुगच्छति वर्त्तनीम् ।
तस्यापि ध्रुवसंसिद्धिः फलमिष्टमवाप्नुयात् ॥

या पुनरनाविला नाम रेखा या वर्त्तनीं भ्रुवोर्मध्यादुदगतां
वर्त्तनीं मुक्तिमार्गं गच्छति स्पृशति, सा अनाविला नामरेखा ।
तया सम्पन्नस्य ध्रुव संसिद्धिः । ध्रुवस्य फलस्यसंसिद्धिः, नित्यस्य
मोक्षारव्यस्य फलस्य सम्यक् सिद्धिरित्यर्थः । एवमनाविलारे-
खायाः फलनियम उक्तः अनियममङ्गीकृत्याह—यदि सा क्वचिद्
भ्रूमध्या(१)दुदगतां रेखामेकदेश एव स्पृशति तर्हीष्टं फलमात्रमा-
प्नुयात् प्राप्नोति पुरुष इत्यर्थः ।

(१) 'दुपगतां' ख ।

[२२०]

एवं तावत् वामेतरभ्रूसन्निधिवर्त्तिनीनां रेखाणां निम्नभागानां च लक्षणानि प्रदर्शितानि । अधुना वामभ्रूसन्निधिवर्त्तिनीनां रेखाणां निम्नभागानाञ्च लक्षणानि प्रदर्श्यन्ते क्रमेण । तत्र तावद्वामभ्रूसन्निधिवर्त्तिनी रेखां तन्नयनकटाक्षोपान्तगताञ्च लक्षयति—

वामभ्रूसन्निधिगतां तदुपान्तगतामपि ।

आहुज्योतिष्मतीं तस्याः फलं नामानुगं भवेत् ॥

वामभ्रूसन्निधिगता या, तत्रापि वामनयनकटाक्षसन्निधिगता च तां ज्योतिष्मती(१)माहुः । तस्याः फलं नामानुगं भवेत् । नामशब्देन नाम्नोऽर्थ उच्यते तस्मिन्नवगते सति तदनु पश्चादवगम्यत इति तन्नामानुगमुच्यते । एतदुक्तं भवति—ज्योतिष्मत्त्वं हि ज्योतिष्मतीशब्दे श्रुते सति अवगम्यत इति ।

तत्रैव वामभ्रूसन्निधौ कश्चन निम्नोभागोऽस्ति तं लक्षयति—

वामभ्रूसन्निधौ कश्चिन्निम्नो भागः प्रवर्त्तते ।

मतिमान्नाम तस्यास्य फलं बुद्धिविहिंसनम् ॥

या वामभ्रूसन्निधौ अपाङ्गस्योपरिप्रदेश इति यावत् । कश्चिन्निम्नो भागो वर्त्तते प्रवर्त्तत इत्यर्थः । नित्यं तिष्ठतीति यावत् । कश्चिच्छब्देनानियताकारता लक्ष्यते । तस्य मतिमानिति नाम, फलं तु बुद्धिविहिंसनं—बुद्धिभ्रंशः । अस्याति पुरुषस्येत्यर्थः ।

(१) 'तीं माहुः' क, ख, ड ।

[२२१]

यदि कस्याश्चिद्योषितस्तत्सम्भवः प्रत्युत तर्हि बुद्धिविवर्द्धनमित्य-
(१)स्येत्यस्य फलम् ।

तस्योपरि प्रदेशिन्या स्फुटाकृत्याङ्ग पूर्णया ।

फलमिष्टमवाप्नोति पुष्टिं च लभते नरः ॥

तस्य निम्नभागस्योपरि सन्निधावित्यर्थः । स्फुटाकृत्याङ्गपू-
र्णया स्फुटया आकृत्या अङ्गे पूर्णा या सा तथाविधा, सर्वत्र
स्फुटाकृतिपूर्णाङ्गेति यावत्, आकृतिशब्दोऽवयवसंस्थानवचनः,
अङ्गशब्दश्च(२) स्वरूपवचनः इत्यपुनरुक्तिः प्रदेशिनीति तस्या
नाम । तत्फलं त्विष्टलाभः, इष्टशब्देन चोपेक्षा बुद्धिविषयो(३)
विवक्ष्यते, इष्टमात्रं फलं प्राप्नोति । पुष्टिमपिनरो लभते, पुष्टिशब्दः
सार्वत्रिकीं पुष्टिमाचष्टे । एतदुक्तं भवति — यद्यदिष्टशब्देनाभिधेय-
मनिष्टशब्देनाभिधेयञ्च वस्तु तत्सर्वं(४) लभते प्रदेशिन्या रेखया ।
यदि शाखाद्वयं तस्या जायेत यदि न शाखैकापि तर्ह्युक्तैव पुष्टिः
फलमिति ।

शाखात्रययुता तस्याः सन्निधौ काचिदिष्ट्यते ।

त्रयीति नाम गदितं बहु (योगः ? लाभः) फलं भवेत् ॥

(१) 'त्यस्य फ' घ ।

(२) 'अथ रु' क ।

(३) 'योऽपि लक्ष्य' क ।

(४) 'यं वस्तुल' क ।

[२२२]

अस्यार्थः—तस्याः प्रदेशिन्याः सन्निधौ शाखात्रययुता का-
चिदिष्यते रेखा । तर्हि तस्या नाम त्रयीति । फलं बहुलाभः बहूनां
बन्धूनाम्, यदि वा येषां लाभ इष्टतमस्तेषां बहूनां लाभ इत्युक्तं
भवति ॥

तत्रैव सन्निधौ कापि रेखा शाखाद्वयान्विता ।

स्त्रीणां तु युग्मसूतिं सा कथयेत्सूतिभेदिनी [? म्] ॥

तत्रैव ललाट एव वामभ्रुव उपरि सन्निधौ उक्तलक्षणाया
रेखायाः काप्यनिर्देश्यवर्णविशेषा शाखाद्वयान्विता सूतिभेदिनी
नाम । तथा स्त्रीणां युग्मसूतिः फलं सूच्यते । युग्मशब्देन मिथुन-
मुच्यते, नामतश्च फलान्तरम् । सूतिः सूयत इति सवनकर्म तद्भे-
दश्च फलं भविष्यतीति । अत्रापि शाखाद्वयाभावेनोक्तफलनियम
इत्यवगन्तव्यम् ।

भ्रूमध्यादुद्गता या सा रेखा चातुर्यसङ्गता ।

फलं तस्याः कफद्रोहो मरणञ्च ततः फलम् ॥

या प्रकृतवामभ्रूमध्यादुद्गता सा चातुर्यसङ्गता नामरेखा ।
तया लोकः कफद्रोहमाप्नोति । ततो हेतोर्भरणञ्च फलमाप्नोति,
इत्यनुषज्यते । अयं भावः—उक्तरेखायाः कफरोगः फलमिति
नास्ति विवादः किन्तु यदि कफरोगो द्वादशवत्सरादारभ्य तन्तुव-
दनुस्यूतो वर्त्तते तर्हि ततो हेतोर्भरणञ्च फलं भवत्यतीति ।

[२२३]

मानदा मीनसंस्थाना निन्दता तद्भुवः स्फुरेत् ।

उपरि प्रचयावाप्तिः फलमिष्टं बुधात्मता ॥

अयमर्थः—या खलु भुवः प्रकृतवामभुव उपरि मीनसंस्थाना,
मीनस्य संस्थानमिव संस्थानमवयवविनिवेशो यस्याः सा तथाविधा
मानदा नाम । तस्याः फलं प्रचयावाप्तिः, प्रचयस्य प्रसिद्धेरवाप्तिः
बुधात्मता च बुध आत्मा मनो यस्य बुधशब्देन बोधनस्वभावता
कथ्यते । तेन सर्ववेदितृनित्यं मनः परिस्फुरेदिति ।

नासान्तपर्यन्तगता स्फुरद्धूसरसद्गतिः ।

अभीष्टफलदानेच्छा व्याहन्येत ततः परम् ॥

अयमर्थः—या खलु नासान्ताख्ये पर्यन्ते ललाटप्रदेशे वर्त्त-
माना स्फुरद्धूसरसद्गतिः—स्फुरन्ती धूसरा सती गतिर्यस्याः ।
गतिशब्देनो(१)र्ध्व(२)र्त्तनमभिधीयते । सतीति तस्याविच्छेदो-
ऽभिधीयते । धूसरशब्देन दर्शनपारुष्यम् । स्फुरच्छब्देन नित्याभि-
व्यक्तिः, तस्या नामेच्छेति । फलमाह—अभीष्टफलदानेति ।
अभीष्टे फले विषयभूते दानक्रिया यस्याः सा तथा । तेन यद्य-
भीष्टं तत्तस्यापि फलम् । फलान्तरमाह—ततो व्याहन्येत पर-
मिति । यदात्मन इतरद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याहन्येत । विनष्टं भवति ।
विनाशो नाम रेखायाः इच्छाश्रयभूतात् पुरुषादन्येषां न्यूनतैव ।

(१) 'ध्व' ड ।

(२) 'र्त्तमान' ख ।

[२२४]

कृपा नाम रेखा—

मध्याद्भ्रूमव्यतो युक्ता ललाटस्य समुद्गता ।
अधोमुखी कृपा प्रोक्ता कृपैव फलमिष्यते ॥

ललाटस्य मध्यादधोमुखी उद्गता भ्रूमध्योद्गतया ऊर्ध्व-
मुख्या युक्ता चेत्तर्हि सा कृपाख्या प्रोक्ता, फलञ्च कृपैव । तद्-
तां पुंसां महती सर्वलोकेषु कृपा जायेतेति भावः ।

चतुःशाखा युता प्रोक्ता विद्यानर्थक्यसङ्गता
फलान्तरञ्च तत्र स्यात् पादवृद्धिः क्रमाद्भवेत् ॥

(यदि ?) ललाट एव वामभ्रुव उपरि चतुश्शाखायुता(१)
यदि रेखा भवेत्तर्हि सा प्रोक्तानाम् । तस्याः फलं विद्यानर्थक्यस-
ङ्गतेति । सा स्वत एव विद्यानर्थक्यसङ्गता स्थिता । विद्यानर्थक्यं
नाम विद्याकार्यफलानाम्पि । फलञ्च चतुर्वर्गव्युत्पत्तिः परमपुरु-
षार्थ लाभश्च । तदुभयमनया सम्पन्नस्य पुरुषस्य जाड्यादिवशा-
दप्रतिभानवशाच्च नात्पद्यत इति । किञ्च तद्विषये तत्र फलान्तरं
स्यात् । एतद्विदुषोति—पादवृद्धिः । पादो नाम जड्याप्रदेशाद-
धस्तात्प्रदेशशेषः, तस्य क्रमाद्वृद्धिः दिवसक्रमेण वृद्धिः । वृद्धि-
र्नाम यथाकालं यथावयश्च या पादविद्वद्धिःस्थिता सर्वाङ्गवृद्धिसा-

(१) 'ता रेखा यदि भ' इ ।

[२२५]

धारण्येन तामुलङ्घ्याव्यवस्थिता यथाकथञ्चित्प्रवृत्ता विवृद्धि-
रित्यवगन्तव्यम् ।

निम्नश्च भागो दीर्घाकारो वामभ्रुव उपर्यपि विद्यते केषा-
ञ्चित्, तल्लक्षणं तत्फलञ्चाह नाम्ना सार्द्धम्—

जर्जराङ्गः स्फुटाकारो दीर्घा[११] पीतस्तथा मतः ।

निम्नस्तु भागस्तेनापि फलमायुष्यमृच्छति ॥

अयमर्थः—या वामभ्रुव उपरि निम्नोभागो दीर्घो जर्जराङ्गः
दर्शने सति पुरुषः स स्फुटो नाम । स पीतवर्णश्च । तेन सम्पन्नः
पुरुषः आयुष्यमृच्छति । अयं भागो विभागेन द्रष्टव्यः । द्वौ निम्न-
भागौ विद्येते । यदि दीर्घता तत्रैको जर्जराङ्गः स्फुटनामा । अपर-
स्तु पीतो मतनामा । तयोः फलभेदे[११]ऽपि विद्यते । तत्राद्यस्य आ-
युष्यं फलम् । आयुः साधकं कर्मैत्यर्थः । परस्य फलकथनमृच्छ-
तीति । गच्छतीत्यर्थः । गमनमात्रमेवात्र पदार्थं विवक्षितं मन्या-
महे । गमनञ्चाकारणात् । यदृच्छया देशविशेषानुद्देशेन यद्-
वति तद्विवक्षितमिति ।

एवं तावद् भ्रूसन्निधिवर्त्तिनीनां ललाट गतानां रेखाणां नि-
म्नभागानाञ्च लक्षणानि प्रदर्शितानि, अधुना तत्रैवोन्नतभागानां
लक्षणानि संज्ञाभिः समं प्रदर्श्यन्ते फलानि च—

सव्येतरभ्रुवस्तूर्ध्वं प्रोन्नतिः प्रेक्ष्यते यदि ।

२४ स्क० शा०

[३२६]

कटाक्षपर्यन्तगता धन्यया मृतिमाप्नुयात् ॥

तुशब्दः प्रकरणविशेष द्योतनार्थः । यदि दक्षिणभ्रुवउ-
परिदेशे कटाक्षपर्यन्तगता प्रोन्नतिः—प्रकृष्टा उन्नतिः आत्मना
प्रेक्ष्यते, तर्हि सा धन्या नाम कथ्यते । तथा मृतिमाप्नुयात्पुरुषः ।
विशेषवचनाभावेन स्त्रीपुरुषसाधारण्यं विवक्षितं गम्यते ।

फालसन्धौ तु विज्ञेया कान्तिर्नामोन्नतिर्ध्रुवा ।

तथा विश्वं वशे कुर्यात् स्त्री वा सा पुरुषो यथा ॥

अयमर्थः—दक्षिणभ्रूसन्निधौ फालसन्धौ दक्षिणभ्रुव उपरि
'फालसन्धाविति यावत्' या उन्नतिर्गर्भाधारभ्य शरीर विनाशप-
र्यन्तं स्थितत्वाद् ध्रुवा च सा कान्तिर्नाम, तस्याः फलं विश्वं वशे
कुर्यात्, स्त्री । यथा पुरुषः । वा शब्दः स्त्री सामान्यवाचिनः । स्त्री
शब्दस्य सहायत्वेन स्थितः । स्त्रीसामान्यस्यापि सर्ववशीकरण
सामर्थ्यमवधारयति । तेन स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि एषोन्नतिः सर्व
वशीकरणं फलं सूचयेदित्युक्तं भवति ।

तत्र मध्यगता या तु प्रोन्नतिर्ध्रुववर्तनी ।

तथा विश्वस्य विद्वेषः सर्वस्यापि फलस्य वा ॥

भ्रूफालसन्ध्योर्मध्ये तु या प्रोन्नतिः प्रकृष्टा उन्नतिः ब्रीहि-
परिमाणोन्नतिरिति यावत् । ध्रुववर्तनी ध्रुवा वर्तनी पदवी
यस्याः सा तथोक्ता । तथा विश्वस्य लोकस्य विद्वेषः स्यात् ।

[३२७]

यदि वा सर्वस्यापि फलस्य विद्वेषः स्यात् । एतदुक्तं भवति—फाल-
भ्रूसन्ध्योर्यध्ये यदि काचित् स्थिर पदवी प्रोन्नतिः स्यात्तर्हि तया
तद्वति पुरुषे सर्वस्यापि लोकस्य विद्वेषः स्यात् । द्वेषशब्देनोपेक्षापि
सङ्गृहीता । तस्या अपिद्वेष समानत्वादत्र । तथा हि=सर्वलो-
कस्य कश्चित्पुरुषविशेषं प्रति द्वेषजाते न किञ्चिदपि फलं तस्य
सिध्यति । प्रत्युत विपरीतं तु फलमनिष्टं सिध्यति च । उपेक्षायां
तु सत्यां न फलं किञ्चित् सिध्यतीत्येतावन्मात्रम्, न विपरीतफ-
लसिद्धिरित्यस्ति विशेष इति चेदुपेक्षाया विपरीतफलहेतुत्वाभावे-
ऽपीष्टफलनिरोधकत्वस्य दोषबुद्ध्या समानत्वादिति सर्वमनाकुलम् ।

नासान्ते भ्रूनिऋते या प्रोन्नतिर्ध्रुववर्त्तनी ।

तथा नीरोगताप्राप्तिर्विद्वं चापि वशे भवेत् ॥

यदि नासान्ते भ्रूसन्निधौ नासाभ्रूसन्निधाविति यावत् ।
ध्रुववर्त्तनी प्रोन्नतिर्भवेत् तर्हि तथा नीरोगताप्राप्तिः, विश्वञ्चापि
वशे भवेत् । अपिशब्दः सहार्थे । नीरोगताप्राप्त्या सह विश्वं वशे
भवेत् । वश्यं वशे भवेदिति वा पाठः ।

तत्रोपरि दृढा चेत्स्यादुन्नतिर्जर्जराकृतिः ।

तथा त्वग्दुष्टतास्य स्यात् कुष्ठो वा भस्मकोऽथवा ॥

यदि तत्रोपरि नासाभ्रूसन्निधेरुपरि दृढा उन्नतिः स्यात्, दृढ-
त्वं नामाचञ्चलत्वं नित्यत्वमिति यावत् । जर्जराकृतिः कल्पाव-
र्ण्यर्थः । तथा अस्य तद्वतः पुरुषस्य त्वग्दुष्टता स्यात् । त्वचि

[२२८]

दुष्टता स्यादित्यर्थः । दुष्टता नाम येन केनचिदोषेण बाधकत्वमना-
रूढेन, अथवा कुष्ठः स्यात्, तेन त्वग्दोष विशेषरूपेण बाधकत्व-
मुपारूढेन बाधः स्यादित्युक्तं भवति । अथवा भस्मकोव्याधिः स्या-
त् । भस्मको नामौदर्यो व्याधिः । तेन दुष्टता स्यात् । दुष्टता च
बाध्यतात्र विवक्षिता ।

नासोर्ध्वभागे यदि वा प्रोन्नतिर्दृढवर्त्तनी ।

ललाटादधरे भागे नामोक्तेषु यथातथम् ॥

नासोर्ध्वभागे नाशाया ऊर्ध्वदेशे ललाटादधो देशे दृढ-
वर्त्तनी दृढभूमिः काचित्प्रोन्नतिः स्यात्, तर्हि पूर्वोक्तमेव फलं
स्यादित्यध्याहारः । फलोक्ते रजुषङ्गोक्ता, उक्तेषु प्रोन्नत्याख्येषु
लक्षणेषु नाम यथातथमूह्यमर्थानुसारेण स्थानानुसारेण च ।

एवं दक्षिणभ्रूसन्निधिवर्त्तिनीनां प्रोन्नतीनां नासोपरिवर्त्ति-
न्याश्च संज्ञाफलाभ्यां सह लक्षणानि प्रदर्शितानि, वामभ्रूसन्निधि-
वर्त्तिनीनां सम्प्रत्याह—

वामभ्रूसन्निधौ या तु तदपाङ्गान्तिकास्थिता ।

प्रोन्नतिर्दृढभूमिर्नाम्नायं सा शुभदा भवेत् ॥

अयमर्थः—वामभ्रूसन्निधिवर्त्तिनी तदपाङ्गान्तिकस्थिता च
या प्रोन्नतिर्नाम्ना दृढभूमिरिति प्रसिद्धा शास्त्रेषु या सा शुभदा
भवेत् । यद्यच्छुभशब्दाभिधेयं तत्सर्वमियं ददातीत्यर्थः ।

[२२६]

तत्रैवोपरिस्थितां लक्षयति—

या तत्रैवोपरिस्थानलाभमृच्छति पुत्रिकाम् ।

लभ्यत्यचिरादेव नाम्ना सा दात्रिका मता ॥

या दक्षिणभ्रुवउपरि तदपाङ्गस्याप्यूर्ध्वदेशे स्थानलाभं स्थितिमृच्छति गच्छति सा दात्रिका नाम । तया अचिरादेव पुत्रिकां लभते । तत्राचिरादित्यनेन विवाहानन्तरं संवत्सरत्रयपरिपूर्त्तेरर्वाक् पुत्रिकापत्यं जायेतेति भावः ।

भ्रूमध्यादुपरि प्रेष्ठा सन्निधौ जर्जराकृतिः ।

तया विश्वं वशे कुर्यात् रोगाविष्टो मृतिं लभेत् ॥

अयमर्थः—यदि वामभ्रूमध्यादुपरि सन्निधौ काचिदुन्नतिः स्यात्तर्हि सा प्रेष्ठा नाम । तया विश्वं वशे कुरुते । रोगाविष्टः प्रधानभूतैर्बहुलैरोगैः कुष्ठभगन्दरादिभिः बलादन्तः प्रविष्टैराविष्टः प्रस्तः मृतिं लभेत् । अचिरादेव मृतिं लभेदिति पूर्वस्मादनुषङ्गः ।

तदुपरि काचिदुन्नतिः पणप्रमाणा विद्यते केषाञ्चित् । तल्लक्षणमाह—

फालसन्धौ तु भ्रूमध्यादुपरि प्रेष्ठताप्युत ।

फलमायुरवाप्नोति प्रोन्नत्या गणिकारूपया ॥

तदुपरि पूर्वेक्ताया उपरिष्ठात् फालसन्धौ तु यदि काचिदुन्नतिः

[२३०]

प्रेष्ठगुणवत्त्वाच्च तस्या उपरिस्थितत्वं सम्भाव्यते । प्रेष्ठगुणोनाम स्थूल
दीर्घत्वमत एकदेशस्योपरिस्थत्वाभावेऽप्येकदेशान्तरस्य उपरिस्थित्वं
सम्भाव्यत एव । तथा दीर्घमायुरवाप्नोति । गणिकेति तस्या नाम ।

आयामविस्तारयुता प्रोन्नतिर्दृढसङ्गतिः ।

मध्यभूमिमभिव्याप्य फलं सायुः प्रयच्छति ॥

अयमर्थः—मध्यभूमिमभिव्याप्य मध्यस्थत्वं वामध्रुव उपरि
(१)स्थित्वाभिव्याप्य गत्वा आयाम विस्ताराभ्यां युता या प्रोन्नतिः
सा दृढसङ्गतिर्नाम । तथाप्यायुरवाप्नोति दीर्घम् । अत्र विशेषः-
स्पष्टदृष्टत्वे ललाटस्य सिद्धे (२)ऽप्युक्तलक्षणाप्रोन्नतिं विना न स्पष्ट-
दृष्टता विशेषतो भवेत् । स्पष्टदृष्टताया अभावे च दीर्घमायुर्वक्तव्यम् ।
प्रेक्षणवशात् प्रेक्षकेण । अतः स्पष्टदृष्टतालाभायोक्तलक्षणा प्रोन्न-
तिरपेक्षितव्या । अतस्तस्या आयुर्विशेषसूचकत्वमिति ।

पीतं रागश्यामता कृष्णता च

प्रोचद्भानुः शुक्ल एको गुणश्च ।

श्रेयान्फाले यस्य तस्यास्य नित्यं

देवो भार्या सद्गुरुश्चापि वश्यः ॥

अनेन पूर्वप्रकृत लक्षणा जातं परिसमाप्य वर्णलक्षणं फल-

(१) 'रिस्थित्वेऽधिव्या' ड ।

(२) 'वक्त्रे लक्षणान्न' घ ।

[२३१]

ञ्चोच्यते । अथमर्थः—यस्य फाले पीतं रागश्यामता श्यामः,
 कृष्णाता कृष्णम्, प्रोद्यद्भानुः प्रकर्षेण उद्यन्तः भानवः शोभा यस्य
 स तथा सर्वसाधारणोऽयं विशेषणवाचकः शब्दः शुक्लो गुणश्चै-
 कः अन्यैरसंपृष्टः । अन्ये च मिलिताः । तस्य देवो राजा च
 भार्या च । सद्गुरुश्च वश्यः वशे स्थितः । एतदुक्तं भवति—एते
 मिलिता वा गुणाः एका वा शुक्लो गुणः सर्वेषामपेक्षितव्यस्त-
 दोक्तं फलञ्च भवेत् । मिलितगुणयोगस्य योग इति नाम । एक-
 शुक्लगुणयोगस्य एक इति नाम इत्येक शब्देन द्योतितम् ।

बिन्दुजालं कचिद्दृष्टं लक्ष्मीं सूचयति ध्रुवम् ।

तच्च जालमिति ख्यातं शास्त्रेषु गुणसूचकम् ॥

यच्च पुनः कचित् केषाञ्चित् ललाटस्थले बिन्दुजालं पीत-
 वर्णं दृष्टं दृश्यते तल्लक्ष्मीं सूचयति भाविनीं विभूतिप्रस्य सूचय-
 तीत्यर्थः । गुणस्यापि सूचकं तत् । गुणो नाम गर्भाधान शक्ति
 बीजं सन्ततिहेतुर्गुण उच्यते । तस्यापि सूचकम् । तस्य नाम
 बिन्द्विति ।

हनौ मूलप्रदेशे या नासिकायाः स्थिताकृतिः ।

तथा विश्वं वशे कुर्यात् विश्वाख्यां चापि तां बिन्दुः ।

या पुनर्हनौ हनुप्रदेशे चक्षुषोऽधस्ताद्भागो हनुर्नाम, तत्र ना-
 सिकाया मूलभूमिसन्निहि (ते ? ता) च कृतिः कर्षणं सा विश्वं

[२३२]

वशे कुर्यात् । तस्य विश्ववशीकारशक्तिः(१) सूचयेदित्यर्थः । विश्वेति च नाम तस्याः ।

भ्रूगता चापि निम्नाङ्गी रेखाणां तु त्रयी तु या ।
तया मातृमृतिर्ज्ञेया भूरित्येव च नाम तत् ॥

या पुनर्भ्रूस्थिता भ्रुवमनुगता निम्नाङ्गी च रेखाणां त्रयी त्रयाणां समाहारस्त्रयी । तया मातृमृतिर्ज्ञेया । सा मातृमृति सूचयेत् । तस्या भूरित्येव नाम । तदित्यस्याव्ययस्य तस्या इत्यर्थः, च शब्दोऽवधारणार्थः । अयोगव्यावृत्त्यर्थं चावधारणम् । तु शब्दद्वयं विशेषातिशयोक्तनार्थम् ।

तारामण्डल(२)मध्यस्था परिवेषायते तु या ।
अध्रुवा सा कृतिः प्रोक्ता वत्सरान्मरणं स्फुरेत् ॥

स्फोरयेदित्यर्थः । आवत्सरादावत्सरपरिपूर्यतेः प्राङ्मरणं स्फोरयेत् । या ताराख्यस्य मण्डलस्य परिवेषायते अध्रुवा च अनित्या च कृतिः रेखा सा अध्रुवा नाम । तस्याः फलं वत्सरपरिपूर्यतेः प्राङ् मरणम् ।

चक्षुर्गोलकया बद्धा चन्द्र (नाच्छिन्न ? नाकार)सङ्करः ।
यस्तेन चानुबद्धेव सूचयेत्सा मृतिं तथा ॥

(१) 'क्तिवं सू' क ।

(२) 'ल सम्बद्धा' क ख घ ।

[२३३]

या पुनश्चक्षुर्गोलकयानुबद्धा आवद्धा नाम रेखा सा तथा ।
मृति सूचयेत् । यथा पूर्वोक्ता तथेत्यर्थः । किञ्च यश्चन्दनाकार-
सङ्करः, चन्दनाकारश्चन्दनलवस्याकार इवाकारो यस्य स तथा-
विधः वर्णसङ्करः शुक्लश्यामादिवर्णशङ्करः सङ्करशब्दाभिधेयः,
चन्दनलवश्चानुलिप्तसस्त उच्यते उपमानत्वेन नान्यः, तेन च यानु-
बद्धा सापि मृति सूचयेत् । अत्र वत्सरत्रयादर्वाङ् पराणनिश्चयः ।
वत्सरपरिपूर्तेः प्रागुक्तिः सन्दिग्धैव ।

याधरभ्रूगता सम्यक् स्फुरन्ती गदिता त्रयी ।

द्वयी वा फलमस्यास्तु लक्ष्मीवृद्धिस्तदन्यथा ॥

या पुनरधरभ्रूगता रेखाणां त्रयी द्वयी वा तयोर्गदितेति नाम ।
तयोः फलं त्रय्या लक्ष्मीवृद्धिः, द्वय्यास्तत्फलमन्यथा अवृद्धिः
प्रत्युतनाशश्च । तत्र केषाञ्चिद्द्वयेन विद्यते केषाञ्चित् त्रय्य-
पीति विभागाभिप्रायेणैवमुक्तम् ।

हनावूर्ध्वमुखी या तु रेखा पीताकृतिः स्फुटा ।

तया विश्वविनाशी स्यात् विनष्टिरिति सा मता ॥

या हनौ ऊर्ध्वमुखी पीताकृती रेखा सा विनष्टिर्नाम । तया
विश्वविनाशी स्यात्पुरुषः । विश्वविनाशेन सह वर्तमानः स्यात् ।
विश्वं नामात्मारजितद्रव्य जातमुच्यते । स्यादेतत् । किमत्रार्जितस्या-
र्जितस्य विनाश उच्यते अथवा आर्जनव्यापारानन्तरं तत्रापि क्रमे-
णाक्रमेण वा । न तावदाद्यः । आर्जितस्यार्जितस्य विनाश इत्युक्ते
३० स्क० शा०

[२३४]

विरोधात् । एकस्मिन्निर्गतस्य विनाशहेतुर्यत्कर्म तस्मिन्सत्पुत्तरार्जन-
प्रवृत्तेरसम्भवात् । प्रतिबन्धकसद्भावे कार्यस्यानुत्पत्तेः । नापि
द्वितीयः, आर्जन(१)समसमय एव यो विनाशाभावहेतुस्तस्योत्तर-
कालेऽपि सम्भवेन क्रमेणाक्रमेण वा विना तस्यानुत्पत्तेः । इति ।
नैतत्सारम् । उभयथापि विनाशसम्भवात्, कर्मवैचित्र्यात् । किञ्च
यावत्प्रकारजातं सम्भाव्यते आर्जनेविनाशे च, तावत्प्रकारजातं
तद्धेतुकर्मण्यपि विद्यते वैचित्र्यात् । तच्च सुरनरतिर्यगादिसुखदुःख
वैचित्र्य दर्शनात् । सुख संवेद्यमिति नास्ति दोषः ।

हनौ स्यात्पिष्टको यर्हि नित्यसिद्धतया तथा ।

दीर्घरोगस्तु कमला नित्यपात्रतया तथा ॥

वैरिभङ्गो नित्यभोगी न स्यादपि चिरादयम् ।

योषितां रसवैरूप्यादिति बह्वी प्रमाहनौ ॥

इनुप्रदेशे नित्यसिद्धतया नित्यतया यर्हि यदि कश्चिद्विष्टकः
गडुः भवेद् भवति तदा दीर्घरोगी स्यात् । यदि यथा कथञ्चित्
कश्चिद्रोगो भवेत्तर्हि स दीर्घकालं नोच्छिद्येत । किञ्च कियत्त-
दीर्घत्वमिति चेत् यावत्फलान्तरसिद्धिस्तावदिति ब्रूमः । अनेन
फलान्तरसिद्धिपर्यन्तत्वं दीर्घत्वमित्यर्थ उक्ता भवति । किञ्च क-
लानित्यपात्रता तथा स्यात् । कमलाया नित्यपात्रम्, नित्यत्वं
नाम—फलान्तरसिद्धिपर्यन्तत्वमत्रापि द्रष्टव्यम् । फलान्तरं च

(१) 'न समय' घ ।

[२३५]

योषिद्भोगकृत्वम् । तत्रापि नित्यत्वं द्रष्टव्यम् । कमलानित्यपा-
त्रतयेति तृतीयासद्वार्थे । नित्यसिद्धतयेति प्रकृत्या तथा । अयं वैरि-
भङ्गश्च चिरान्न स्यात् । अस्य तु न भावरूपफलत्वम् , तेन कम-
ला पात्रत्वस्यानन्तरं योषिद्भोगकृत्वं फलत्वेनोक्तं । नैरिभङ्गश्च ।
वैरिणां भङ्गः, न वैरिभिरस्य भङ्गः । एतदुक्तं भवति—हनुगतः
पिटके न यावज्जन्मसिद्धः कस्यचिद्भवेच्चेत्तर्हि स नित्यरोगी
स्यात् , रोगो नित्यश्चेत् , श्रीमान् भवेत् । तत्र विशेषः । स्वयं
प्रवृत्तिविना दैववशादेव श्रीमत्ता नैरिद्रोहश्च सर्वदा वर्त्तते । श्रीम-
त्ताया अपि यद्यनित्यता, नित्यं स्त्रीभोगकृत्स्यात् । तथा च क्रमे-
णैतत्सर्वं फलजातं स्यात् । तस्यास्ति सर्वस्य फलजातस्य पिट-
कदर्शने हृदयपरिस्फूर्त्तर्बह्वी बहुतरा फलप्रमा स्यादिति ॥

कृष्णिमा यदि तत्र स्यात् विच्छेदः सन्ततेर्भवेत् ।
श्रियो वा विच्युतिः साक्षात् स्वसुतान्तिकविक्षयः ॥

अयमर्थः—तत्र हनौ यदि कृष्णिमा स्यात् कृष्णवर्णाः स्या-
दित्यर्थः । तर्हि सन्ततेर्विच्छेदो भवेत् । किञ्च श्रियो विच्युतिश्च ।
श्रियः लक्ष्म्याः सकाशादस्य विच्युतिः विभ्रंशः, तत्कटाक्षपाता-
भावेन विभूतिधिभङ्गः स्यादित्यर्थः । किञ्च स्वसुतान्तिके विक्षयश्च
आत्मनः सुताया अन्तिक इति व्याख्येयम्, न सुतस्येति ।

तदधस्तात्पुनर्यस्य प्रोन्नतिर्बहुवर्त्तनी ।

महिला नाम तद्धेतोर्मृतिमाप्नोति विस्तृताम् ॥

[२३६]

यस्य पुनस्तदधस्तात् तस्य हनुप्रदेशस्य अधस्तादधः प्रदेश इत्यर्थः । बहुवर्तिनी बहुमार्गा प्रोन्नतिर्दृश्यते । तस्य विस्तृता पुत्र-पौत्रभार्यादिमरणसहिता मृतिः स्यात् । एतदुक्तं भवति—हनुप्रदेशा-दधस्ताद्या महिला नाम प्रोन्नतिर्दृश्यते । कुहचित्पुण्यवति बहुपापे पुरुषे स्त्रीशरीरे वा, तस्य प्रथमं पुण्यफलात् पुत्रपौत्रभार्यादि लक्षणा-दनुभूतादनुभूयमानाच्चाव्यवधानेन तत्सर्वविनाशः प्रोम्निषतीति ।

गडुः कपोलसंलग्ना धवलाकृतिरञ्जिता ।

मृतिमेव स्वपुत्राणां स्वधनस्यापि सूत्रयेत् ॥

अस्यार्थः—या कपोलतलयोर्गडुः पिटकापरपर्याया येषां केषा-ञ्चिद् अवमतपतीनां स्त्री पुरुषाणां दृश्यते सा मृति स्वपुत्राणां सू-चयेत्, स्वधनस्यापि । अत्र मृतिशब्दे यद्यपि न धननाशे साक्षाद्-र्त्तते तथापि प्राणिनाशे यो नाशो विशेषणतयानुवर्त्ततेऽस्य सर्वत्रा-नुगमोऽस्त्येवेति न किञ्चित् । अत्र धवलाकारत्वेन विशेषणोनान्य-स्मात् कृष्णधाम्नः पिटकाविशेषो जायेतेति । ततश्च श्वशूकरादीनां ये तालुमूले पिटकाः कृष्णधामानः सम्भाव्यन्ते दृश्यन्ते च सूक-भागे ततोऽपि व्यावृत्तिसिद्धिः । अञ्जितेति कपोलतलेन स्पष्टमस्प-ष्टं वा यथा संसक्ता भवति तथा दृश्यमाना इत्यर्थः ।

अत्रैव कश्चिद्गडुः कल्माषवर्णः केषाञ्चिदस्ति । तल्लक्षणं फलञ्च नाम्ना सह कथयति—

गडुः कल्माष वर्णश्चेन्नीरोमः स्यात्प्रशस्यते ।

[२३७]

स्त्रीणां विरागहेतुश्च सुवृत्त्युत्पादकश्च सः ॥

अत्र वृत्त्युत्पादक इति पाठे सुवृत्त्युत्पादकः स इति पठितव्यम् । यदि कपोलतल एव कल्पावर्णः गडुः स्यात्स नीरोमा । पूर्वोक्तायास्तु गडोरतो विशेषः, नाप च कल्पाव वर्ण इति फलं प्रशस्यत इति । फलान्तरं स्त्रीणां विरागहेतुरिति । हेतुशब्देन कर्मोक्ता, कर्मणो हि हेतुत्वं प्रसिद्धम् । अत एव हि कारकत्वम् । सुवृत्त्युत्पादक इति । सुवृत्तिशब्देन सुवृत्तिहेतुः पुत्र उच्यते । सुवृत्तिरिति शोभनावृत्तिः समाचार इति यावत् । तेन हि धर्माख्येन पुत्र उत्पद्यते, अतः सुवृत्तिशब्देन पुत्र उच्यते, तदुत्पादकमिति फलद्वयम् आद्यं तु फलं व्यापि फलद्वयं तुक्चित् स्थिरमस्थिरश्च दृश्यते ।

अत्रैव रेखाः काश्चन दृश्यन्ते, तासां लक्षणं नाम्ना फलञ्च कथयति । तत्र काचिन्नासाकपोलयोरुभयत्र व्याप्यतिष्ठन्ती दृश्यते, तल्लक्षणानामफलानि कथयति—

नासा कपोलयोर्यातु संस्कृतिर्दृश्यते नृणाम् ।

रेखा तथा जगत्सर्वं शत्रुभागे प्रतिष्ठति ॥

अस्यार्थः—या नासाकपोलयोरुभयत्र ते सम्बध्येत्यर्थः । कपोलनासे व्याप्य या रेखा दृश्यते केषाञ्चित्, तेषां संस्कृतिसंज्ञया तयो सर्व(१)मेव जगच्छत्रुभागे(२) भवेत् । एतदुक्तं भवति—

(१) 'वैज' ड ।

(२) 'वे' क, ड ।

[२३८]

क्वचित्कपोलनासे व्याप्य तिष्ठन्ती संस्कृतिर्नामरेखा सम्भवति ।
तथा तेषां सर्वमपि जगच्छ्रुत्वे सूच्येत । तत्र कपोलतलयोर्नासा-
पुटवद्भिर्भागे च रक्तविन्दाकाराणि चिह्नानि निर्हेतुकानि सहेतुकानि
वा स्युः । तत्रैषा रेखा उक्तफला योक्तलक्षणा समुल्लसतीति ।
अत्रैव नयनोन्मुखी काचन रेखा समुल्लसति तां लक्षयति संज्ञानाम
फलकथनपूर्वकम्—

या चक्षुरुन्मुखी विद्यां कपोलस्था प्रयच्छति ।
ललिता विदिता साक्षाच्छ्रियमायुश्च वर्धयेत् ॥

या पुनः कपोलस्था रेखा सा विद्यां प्रयच्छति । कीदृशीति
चक्षुरुन्मुखी चक्षुः प्रति शिर उद्धृत्य गच्छन्तोव भासमानो नाम्ना
च ललितेति विदिता विज्ञाता । किञ्च श्रियमायुश्च वर्धयेत्, इय-
मायुः श्रियोर्दृष्टिमपि सूचयति(१) । न केवलं विद्यां प्रयच्छति, एत
दुक्तं भवति—एषा रेखा पूर्वमविद्यमानां विद्यां प्रयच्छति भाविनीं
सूचयति, आयु श्रियञ्च पूर्वसिद्धेऽपि वर्धयति, तयोर्भावविवर्द्धनं
सूचयतीति फलनामलक्षणकथनं सिद्धम् ।

क्वचित्पुनर्नासापुटादारभ्य नयनान्तं गच्छति तां संज्ञा फलक-
थनपूर्वकं लक्षयति—

या पुनर्नासिकारन्ध्रद्वारादारभ्य नेत्रयोः ।

(१) 'ति आयुः' ख ।

[२३६]

अन्तं गच्छतिकल्याणीं तां विदुस्तत्फलामपि ॥

या पुनर्नासिकारन्ध्रद्वारादारभ्य नेत्रयोरन्यतरस्यान्तं गच्छति नासिकारन्ध्रद्वारशब्देन नासिका(१)रन्ध्रसन्निधिरुच्यते । तस्मादेकस्मादारभ्यैकं नयनान्तमुभयस्मादुभयं वा गच्छति । तां कल्याणीं विदुः । तत्फलाञ्च तत्कल्याणं फलं यस्याः सा तथोक्ता, तादृशीश्चविदुः । अयं भावः—यदि नासिकापुटयोरेकस्मादारभ्यैकं नयनान्तं काचिद्रेखा गच्छति, उभयस्मादुभयं वा रेखाद्वयं तर्हि तयो रेखयोस्तस्याश्च रेखायाः कल्याणीति नाम । तद्वतः पुरुषस्य स्त्रियो वा कल्याणमेव च फलमिति ।

या पुनस्तस्मादेव नासा(२)द्वयद्वारादारभ्य कर्णमूलद्वयं गच्छन्ति तत्फलं लक्षणञ्च कथयति संज्ञाञ्च—

या नासामूलमारभ्य कर्णमूलं तु गच्छति ।

कर्णिकेति प्रसिद्धा सा श्रियमायुश्च सूचयेत् ॥

या पुनर्नासामूलं कर्णञ्च व्याप्योविच्छेदेन तिष्ठति सा कर्णिकेति शास्त्रप्रसिद्धा । सा पूर्वं श्रियं सूचयेत् पश्चादायुश्च । इदं तात्पर्यम्—सा कर्णिकाख्या रेखा आयुःपूर्वभागभाविनी श्रियं सूचयेत्, उत्तरकालभाविचायुः, तदा(३) न श्रीर्लेशतोऽप्यनुवर्त्तते । अनेना-

(१) 'का स' ड ।

(२) 'नासाद्वारादा' क, घ ।

(३) 'दा श्री' ड ।

[२४०]

युः श्रीश्चेति फलद्वयमेककालमिति कृत्वा केषाञ्चित् व्यभिचारकथ-
नमनवकाशम् ।

या पुनश्चिबुकस्थलादारभ्यानेत्रं वर्त्तते रेखा तां पूर्वप्रकारेण
लक्षयति—

या पुनश्चिबुकं नेत्रसन्धिञ्चापि व्यवस्थिता ।

व्याप्यैव सा व्याप्यवृत्तिः प्रसिद्धिः फलमीर्यते ॥

अस्यार्थः—या चिबुकनेत्रयोरन्तरा सन्धिद्वयञ्च व्याप्य ति-
ष्ठति व्याप्यैव च तिष्ठति सा व्याप्यवृत्तिर्नाम, सा स्वधर्मिभूतस्य
पुरुषस्य प्रसिद्धिं सूचयेत् । फलान्तरमाह—ईर्यत इति । ईर्यते प्रे-
र्यत इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—अनया सम्पन्नस्य पुरुषस्य प्रसि-
द्धिरतीव स्यात् । न केवलं सैव किन्तु तदैव कस्यचित्प्रेष्यता च
स्यात् । न च प्रेष्यता गुरु प्रेष्यता येनादोषः स्यात्, अपि तु रा-
जादिप्रेष्यतैव । यदि वा निकृष्टप्रेष्यता, तेन प्रशस्तिमूलबहुगुणव-
त्वं प्रेष्यतामूलबहुदोषवत्त्वञ्चोभयमेकदैव स्यादिति ।

शिप्रगताः पुरुषाश्चेद् रेखाः सर्वास्तथा मृतिः स्यात्तु ।
लवणादिलेह्यनिष्ठाः क्रूराः स्वल्पाकृति प्रधानास्ते ॥

याः पुनः शिप्रगताः, शिप्रं नाम नासाधोभागः(१), तत्रस्थाः
पुरुषाः स्पर्शं सति रेखाः स्युः सर्वाः । यद्येवं तथा सति अचिरान्मृ-

(१) 'गस्थः, त' ड ।

[२४१]

तिः स्यात् पुरुषस्य स्यादेव । तुरवधारणे, एवं स्त्रीणाम् । पुरुषा-
णाञ्चेत् फलविशेषमाह-लवणादिलेहनिष्ठा इत्यादिना । लवण-
ग्रहणेनाम्लतत्परता लक्ष्यते । तदनेन यद्यदम्लं लेहवस्तु मस्त्वा-
दि, तन्निष्ठा इत्युक्तं भवति । किञ्च क्रूराश्च ते भवन्ति । किञ्च
स्वल्पाकृतिप्रधानाश्च भवन्ति स्वल्पैव सुतरामल्पैव आकृतिस्तेषां
सैव प्रधानम् । तेषां नान्या विद्याद्या भाववृत्तयः । तेन स्वल्पा-
कृतिप्रधाना इत्युक्तम् । स्वल्पा आकृतिः प्रधानं येषामिति विग्रहः ।
इदमत्राकृतम्-स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च शिप्रस्था रेखाः क्वचित्क्वचिद्दृ-
श्यन्ते । ताश्च परुषाः(१) श्लक्ष्णाश्च परुषश्लक्ष्णाश्च तत्र परुषाश्चेत्
तत्रापि स्त्रीणाञ्चेदाद्यं फलम्, पुरुषाणाञ्चेदवशिष्टं फलजातमिति ।
तासाञ्च रेखाणां परुषा इति नामेति द्रष्टव्यम् । परुषशब्दस्य वि-
शेषण(२) सम(३)र्पकत्वेऽपि ।

इदानीं श्लक्ष्णानां रेखाणां तद्वतानामपि लक्ष्णमाह—

श्लक्ष्णाश्चेद्रमणीयाख्या कामिन्यः स्युः स्त्रियस्तथा ।

पुरुषाश्चेद्युतास्ताभिः कामिनः स्युर्न संशयः ॥

श्लक्ष्णाश्चेत्ता रेखाः तथापि स्त्रीणाञ्चेत्ताः कामिन्यः स्युः ।
रमणीयाख्याभिस्ताभी रेखाभिः । कामिन्य इत्यनेन कामभोगर-

(१) 'षश्लक्ष्णाश्च तत्र' घ ।

(२) 'ष स' घ ।

(३) 'र्थ' ड ।

३१ स्क० शा०

[२४२]

त्यो वि(१)शिष्टतादिरुच्यते । कामिन इत्यनेनापि । उभयग्रहणेन
जायापतित्वयोगे स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि एतत्तत्क्षणवच्चे परस्परास्था-
बन्धः सूचितः । पुरुषाश्चेत्ताभिर्युताः कामिनः स्मृः । अस्य ल-
क्षणस्योभयत्रैकत्वाय पुरुषगतत्वेऽपि रमणीयाख्यत्वं द्रष्टव्यम् ।
इत्यनेन रेखाणां न संशयः । तद्द्रव्यति—

तत्र नासामुखा यास्तु द्वित्रा रेखाः समुद्रताः ।

तास्तु धन्या इति प्रोक्ताः फलमासां धनोद्भवः ॥

याः पुनर्नासामुखाः, नासायां मुखानि यासां तास्तथोक्ताः ।
द्वित्राश्च द्वित्रिसङ्ख्या रेखाः समुद्रतास्ता धन्या इति प्रोक्ताः ।
धन्या इति संज्ञां प्रत्येकं विधीयमानां सर्वजनहृदयेषु स्मारयन्त्यां
धनलाभसमुद्भवहेतुभूतास्तन्मात्रहेतुभूताश्चेत्यर्थः ॥

किञ्चात्रवर्णविशेषसंस्पृष्टाः समुन्नतभागाश्च विद्यन्ते, तत्फ-
लादि कथयति—

मध्ये शिप्रस्य चेत्साक्षादुन्नतिर्धवलाकृतिः ।

विशिष्टमर्थजातं सा प्रयच्छति शुभे जने ॥

यदिशि प्रदेशे मध्यस्थाने धवलाकृतिः काचित् समुन्नति(२)र्भ-

(१) 'विष्ट' ख ।

(२) 'स्सम्भवे' क. ख. घ. ।

[२४३]

वेत्तत्र धवलाकृतिरिति नाम च विशेषे(१)णश्च,, फलमर्थसमुद्भवः ॥

तत्रैव भागयोर्यदि समुन्नतौ भागौ सम्भवतस्तयोर्लक्षणादि
दर्शयति—

पार्श्वयोर्यदि तौ भागौ तादृशौ मधुरस्फुटौ ।

स्यातां चेद्दीर्घनिद्रा स्यात् मूत्रितश्च भवेन्निशि ॥

तत्रैव शिप्रदेशे या समुन्नतिर्मध्यगतोक्ता तत्पार्श्वयोर्यदिचेत्तौ-
भागौ तादृशौ समुन्नतौ सम्भवतस्तर्हि तौ नामतौ मधुरस्फुटौ ।
मधुरो दक्षिणभागः स्फुटो वामभागः । तयोर्दक्षिणस्य दीर्घ-
निद्रा फलम् । दीर्घा निद्रा दीर्घनिद्रा न मृतिः, निद्राया दीर्घत्वं
नाम ताडनेऽपि अप्रबोधकारित्वम्, वामस्य निशि मूत्रितं फलम् ।
निशि स्वापे मूत्रितम् । अज्ञात्वा निजकर्त्तव्यं यदृच्छयैव मूत्र-
णादि भवतीति ॥

उत्तरोष्ठगता या तु समुन्नति रुदाहता ।

तस्याः संज्ञा मलिष्टेति फलं वदन गन्धिता ॥

अस्यार्थः—उत्तरोष्ठगता काचित्समुन्नतिः स्याच्चेद्या उदा-
हता—ऊर्ध्वमाहतेव भाति, वदनकुहरादुदानीतेव भातीत्य-
र्थः । तस्याः संज्ञा मलिष्टेति । सुगमम् । फलमाह—वदनगन्धि-
तेति । वदनस्य गन्धिता गन्धयुक्ता, दुर्गन्धितेति यावत् ॥

(१) 'षं च' ख ड ॥

[२४४]

अधरोष्ठगता या तु समुन्नतिरुदीक्ष्यते ।
प्रेष्ठेति नाम तस्यास्तु फलं कृमि विहिंसनम् ॥

या पुनरधरोष्ठगता समुन्नतिः (१) उदीक्ष्यते, अनेनैतदुक्तम्—ओ-
ष्ठस्पृष्टा तत्तादात्म्यं प्रायेण भजमानापि समुन्नतिर्निराक्षितव्येति ।
तस्याः प्रेष्ठेति नाम । फलं कृमिविहिंसनम् । कृमिभिः प्राणिभि-
र्विहिंसनं विगूढतया हिंसनम् । एतदुक्तं भवति—यस्य प्रेष्ठा नाम
समुन्नतिस्तं तां वा तत्र तत्र गूढतया स्थित्वा कृमयो विहिंसति ।
कृमि शब्देन च सर्पव्यतिरिक्तस्तादृशः सर्वः प्राणिसमूहोऽभिधेयः ॥

यदि कपोलचिवुक सन्निधौ समुन्नतिस्तां लक्षयति—

चिवुकस्य कपोलस्य सन्धिं काचिद्भ्रुवाकृतिः ।
समुन्नतिरलं कुर्यात् फलमायुः क्षयं तदा ॥

यदि कपोलचिवुकसन्निधौ काचित्समुन्नतिः सन्धिवन्धनाकारेव
समुद्रता स्यात् तर्हि सा ध्रुवाकृतिर्नाम । तस्याः फलं तदा आयुः
क्षयः । एतदुक्तं भवति—ध्रुवाकृतिः समुन्नतिर्यस्य खलु भवति
अनित्यत्वादियं यदा च भवति तदा असन्दिग्धैवास्य मृतिर्वाच्येति ।
भागद्वयेऽपि समानेयमिति द्रष्टव्यम् ॥

भाविनी यस्य संसिद्धिः स्फुरन्ती तस्य कर्णयोः ।
मूलतः प्रादुरुद्भूता रेखा चाव्यवधानतः ॥

(१) 'तिः समुद्रोदीक्ष्यते सम्यगुदीक्ष्यते' क ख ड ।

[२४५]

एषोऽर्थः—यस्य भाविनी संसिद्धिः सम्यग्भूतस्य फलस्य सिद्धिः । मुक्तिरिति यावत् । तस्य कर्णयोर्मूलतः समुद्रता स्फुरन्तो सम्भवेत् । अत्रापि समुन्नतिरिति द्रष्टव्यम् । किञ्च लक्षणा-न्तरमप्यस्तीत्याह—रेखा चाव्यवधानत इति । अस्याः समुन्नते-ख्यवधानतो रेखा च तस्य सम्भविष्यति । यस्य भाविनी संसिद्धिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—फलानि हि दृष्टस्वर्गापवर्ग लक्षणा-नि विविधानि, तेषु दृष्टस्य न सम्यक्त्वम् । तावद्दर्शनेनैवानित्य-ताया दृढत्वात् । दर्शनं हि करणजन्यम्, अनित्यत्वं व्याप्नोति स्वस्य स्वस्य विषयस्य च, अतो दर्शनाद्दृष्टस्य फलस्य सम्यक्त्वम् नास्तीत्यवगम्यते । स्वर्गस्यापि न सम्यक्त्वम्, जन्यत्वेनानित्य-त्वात्, उपचयापचयादिधर्मवत्त्वेन च । यद्यपि स्वर्गस्य निरतिशय प्रीतिवत्त्वेन उपचयादिधर्मवत्त्वं नास्ति, तथापि तदेवासिद्धम् । कर्म-साध्यत्वे कर्मणा उपचयापचयादि धर्मवत्त्वात्, तत्साध्यस्यापि तथा प्रसङ्गात् ।

ननु मूर्त्तद्रव्यस्यैवोपचयापचयादि धर्मवत्त्वं दृष्टं लोके । सत्यम् । तथाप्युपचयापचयादि शब्देन तारतम्यभेदा एवोच्यन्त इति न किञ्चिदेतत् । तस्मात्सम्यग्भूतफलत्वं मुक्तेः परिशिष्यते । ननु तस्या अपि साध्यत्वादनित्यत्वेन न सम्यक्त्वं न । साध्यत्वस्यै-वासिद्धेः । न कर्मणा ज्ञानेन वोभाभ्यां वा साध्यो मोक्ष इति वाच्यम्, कर्मणोऽनित्यादि लक्षणस्यान्यत्र विनियुक्तत्वात् । किञ्च नित्यमुक्तस्यात्मनः अमुक्तोऽहमिति भ्रमनिवृत्तिरेव चात्र मोक्षः ।

[२४६]

अतो मोक्षः साध्य इव न साध्यः । अतो न कर्मणा साध्यत्वम् ,
 नापि ज्ञानेन ज्ञानस्य साधकत्वाभावात् 'बोधकत्वस्यैव भावात् ।
 बोधकत्वेन च न किञ्चित्साध्यं स्यात्, किन्तु किञ्चि(१)न्निरवृत्त-
 मेव स्यात् । अतो न ज्ञानेन साध्यो मोक्षः, नाप्युभाभ्याम् । उक्त-
 हेतुसमाहारादेव, तदनु (स्था?था) नात् । तस्मान्नापवर्गः साध्य
 इत्यनि[?त्य]त्वाभावेन सम्यक्तवसिद्धिरिति ॥

इति स्कान्दशारीरके
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

(१) 'अन्नवृ' घ ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

एवं तावन्मुखगतानां रेखाणां निम्नोन्नतभागानां च लक्षणानि सह संज्ञाफलाभ्यां कथितानि । अधुना तदन्तः(१)र्गतानां रेखानिम्नभागादानां लक्षणादि दर्शयति उत्तरेण सन्दर्भेण—

या जिह्वा मूलमारभ्य तदन्तं परिवर्त्तते ।

नाडी संज्ञा तथा विद्वान् शास्त्राणां शस्यते तथा॥

या जिह्वा मूलमारभ्य जिह्वाया नालादेवारभ्य उत्थाय तस्या अन्तं यावत् परिवर्त्तते परिन्यूना गच्छति तथा तद्वान् पुरुषो विद्वान् जायते । न च विद्वच्छब्दो रूढः, किन्तु यौगिकः इत्याह—शास्त्राणामिति । बहुवचनेन नासावेकं शास्त्रवेदी, अपि तु बहूनि शास्त्राणि विज्ञा-नातीति दर्शयति । किञ्च शस्यते चासौ पुरुषः, यद्येषा योषितां स्यात् तदा तासामुक्तलक्षणभर्तृसम्बन्ध इत्यवगन्तव्यम् । नाडीति चास्या नामेति पृथग् योजना ॥

पार्श्वयोर्द्यदि तस्याश्चद्रेखा द्वयमुदीक्ष्यते ।

अभिन्नेति तु तत्प्रोक्तं(२) वर्णसङ्कर इष्यते ॥

(१) 'दर्शना' ड ।

(२) 'कव' ख ।

[२४८]

अस्यार्थः—तस्याः पार्श्वयोर्यदि चेद्रेखा द्वयमुदीक्ष्यते तत्तर्हि अभिन्नेति प्रोक्तम् । वर्णसङ्करश्च फलम् ॥

शाखासहस्रं यदि चेत्तस्याः स्याद्वहुविस्तरम् ।

बहुभाषी ततः स स्यात्पुरुषः स्त्री बहुप्रजा ॥

यदि तस्या एव रेखायाः शाखासहस्रं स्यात्, तर्हि बहुविस्तरं नाम । अत्र विस्तरशब्दो यद्यपि शब्दप्रपञ्चवचनस्तथापि अर्थविस्तरमेव वक्ति, तेन यौगिकमेतन्नाम घटते, सहस्रशब्दश्च बहुत्वमात्रवचनः सहस्राधिकमपि सङ्ख्याविशेषं वक्ति । तत्फलं पुरुषस्य बहुभाषिता, स्त्रीणां तु बहुप्रजत्वम् । यद्यप्यत्र पृथक्फलमुक्तम्, तथाप्युभयत्रोभयमवगन्तव्यमिति रहस्यम् । किञ्च तर्हि फलभेदकथनस्य प्रयोजनम् ? उच्यते—रहस्यान्तरमप्यत्रास्ति, प्रजाशब्दः प्रजनयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या यद्योन्यं द्वादशाङ्गुलं गत्वा चतुरङ्गुलं वा गत्वा अङ्गुल्या स्पर्शनीयम्, रेतोविसर्गद्वारतया स्थितं बीजभूतं रक्तवर्णञ्च तदुच्यते । तत्र कथं बहुत्वमिति चेदुच्यते—बहुत्वं नाम पृथुत्वम् । तथा च पृथुत्वेनोत्पादन(१)व्यापारेऽपि सुरताख्ये तद्वर्त्ति(२)नीनां स्त्रीणां भोगपाख्ययात् क्षिप्रं क्षिप्रमेव रतिविच्छित्तिः क्षिप्रं क्षिप्रमेव रत्यारम्भश्च । तत्रापि पृथुलिङ्गपुरुषसम्बन्धे विशेषतस्तथास्यात् । लिङ्गविघट्टनेन हि तस्य योन्यन्तर्ग-

(१) 'ना ख ड ।

(२) 'द्वर्त्तीनां' ख, 'कीनां' ड ।

[२४२]

तवस्तुनश्चलने सति समधिगता परमनिर्वृत्तिरिति स्त्रीणां मनसि
 कोऽपि(१) विकारः प्रोज्जृम्भमाणः पुरुषान् सुखयति । स एव
 हि(२) लोके स्त्रीणां सौभाग्यमित्युच्यते । बहिः कमनीयताकारेण-
 परिणममानः । किञ्च तत्पृ(३)थुत्वाभावे पुरुषाणां लिङ्गविघट्टना-
 सत्त्वेन विकारो नोऽज्जृम्भते । अतः स्वनिर्वृत्तिमात्रमेव फलिष्यति
 न स्त्री निर्वृत्तिसाहित्याभावेन परमा निर्वृत्तिः प्रोज्जृम्भते । अतस्त-
 त्पृथुत्वाभावे दौर्भाग्यम् (भवः) स्यते स्त्रीणां पुरुषैः । अत-
 स्तत्पृथुत्वमावश्यकं बाजगतं नरस्त्री (यि०बी) जगत पृथुत्वेन पु-
 रुषाणां स्त्रीणाञ्च भोगसुखसम्भवात् ततः सौभाग्यं तासा-
 ञ्चेत्तर्हि पुरुषाणां तत्कुत इति विवक्षितव्यमिति चेदत्र ब्रूमः-

बीजपात्रं तावन्मूलाधारादधः स्थितं लिङ्गाधारतया स्थितञ्च
 उपयुक्तसर्वरससारसम्भारभारपात्रं संभाव्यम् । पुनरुष्णः क्लिष्टो-
 जर्जरः स्विन्नो विकलेदविशीर्णः(४)प्रस्वेदनः प्रतिक्षणं प्रोज्जृम्भ-
 णविकलन्नः प्रतिक्षणं विच्छिन्नविच्छिन्नश्च पुरुषकेतुर्म(१) सम्भा-
 व्यते । पार्थिवं चापेक्ष्यते तत्र विशेषोऽस्ति । चतुर्धा योषितश्चतुर्धाः पुरु-
 षाश्च । कल्याण्यः कमनीया प्रस्वेदना वार्त्तिक्यश्च । पुरुषाश्च-वन्धका
 लोलटाः पुरुषा धवलाङ्गाश्च । तत्र कल्याणीनां मांसलोऽल्परोमा
 पृथुर्बहुविस्तरभाक्, दीर्घविस्तृतयोनिर्ध्वजस्रंसनस्वभावस्तद्वामकरत-

(१) 'पिकोऽपिवि' ख ड, 'पिकोपितोवि' घ ।

(२) हि स्त्रीणां लोकैः सौ, ख ।

(३) 'तद्वत्पृ' ख ।

(४) 'विकीर्णः' ड ।

३२ स्क० शा०

[२५०]

लपरिमितसुषिरो लक्षणभागः । तासां तेनानेनलक्षणभागेन
 यो[न]व्याख्येन यथावत् संयोगयोग्यो गन्धकाख्यानां पुरुषाणां
 पुरुषध्वजः । याः पुनः कमनीयाख्याः स्त्रियो जानुलम्बिकेश-
 पाशा लघ्वङ्गुली दीर्घस्वल्पपृथ्वङ्गुलिमनोहरा रक्तोन्नतनखशोभाः
 पृथुगुल्फा नीरोमजङ्घाः तद्दामेतरस्वल्पदण्डाः अदृश्यमानास्थि-
 न्धास्तादृशतत्सम्बन्धिवन्धाः, नित्यमुकुलायमान कुन्तलावली,
 मण्डितानना(१) दीर्घबाहुपाशाः, तदङ्गुलीषु स्पर्शसुखमुद्भावयत्सु
 भूयो भूयस्तनिम्नानुभूयमानया स्निग्धतया समं परिम्भ(२)वा
 बाहुपाशसमुल्लसत्पुलकमुकुलतया पुरुषमनो विकारमनभ्यस्तानुभव-
 त्वेऽप्यु(३)त्पादयन्त्यः कुमारभावेऽपि प्रोद्भास्यमानस्तनमुकुला विशेष-
 तो मुखबाहुमूलस्तनकरतलजघनपृष्ठांसेरुजङ्घापादतलेषु अङ्गुलीषु च
 (४) पाणिपादयोः स्निग्धाङ्गयः सुस्निग्धकृष्णमनोहरतरदृष्टिपाता
 नित्यस्मेराधरदेशाश्च । तासां स्ववदनकुहरविवरसमानः स्निग्धमा-
 सलमसृणः खचितस्निग्धरोमप्रचुरः प्रस्निग्धस्पर्शः प्रस्वेदनश्च
 विस्तारभूभागः समुन्नतो नाभिदेशमारभ्य प्रज्वलितनिजोपान्तः
 कनकवर्णो जघनदेशः । तासां लोलटैः पुरुषैरालिङ्गनादौ रत्यु-
 पचारयोग्यता । तल्लिङ्गेन च सुरतसमये समस्तगुणभाजनतया

(१) 'खि' ख, 'खि' घ ।

(२) 'परिम्भवा' ख ड ।

(३) 'प्युपपाद' क ।

(४) 'वा' ख ।

[२५१]

परमपरमा निर्वृत्तिश्च भवेत् । तासां तेषाञ्च समयोगे यथाबुद्धिव्य-
वस्थं यथेच्छञ्च रतिविच्छेदः प्रस्वेदनाः पुनरनवरतप्रस्वेदयुक्ताः
सर्वाङ्गेषु विशेषतश्च योनिदेशे बाह्याभ्यन्तरयोर्भागयोर्बाहुमूल-
योरुर्मूलयोर्नासाधोदेशे किं बहुना ललाटादन्यत्र सर्वत्र पुरुषस-
म्बन्धमात्रावस्थायां विशेषतश्च रत्यवस्थायां प्रस्वेदनाः प्रस्विन्नश-
रीराः, तासां पुरुषैः पुरुषैः सम्बन्धयोग्यता । तथा सति च
तासामुक्तदोषनिराकरणमपि यथाकथञ्चित् स्यात् । सर्वथा तैरेव
तासां सम्बन्धः । अन्यथा तासां कदाचिदपि न परिपूर्तिः
स्यादिति तैः सम्बन्धोऽवश्यं कर्त्तव्यः । वार्त्तिकीनां पुनः सर्वप्र-
वृत्तिशी(१)लानां निरन्तरं पापप्रवृत्तियुक्तानाञ्च प्रतिपुरुषचलबु-
द्धीनां कुत्रापि रतिमलभमानानामपरिपूरणवशात् (२)सर्वदा दग्धद-
न्दह्यमानहृदयानां योनिदेशे प्रस्विन्नगात्रयष्टीनां सर्वदा संतुब्धमनो-
वृत्तीनां समरसिकजनप्रद्वेषिणीनां नाभिदेशादारभ्या(३)जघनं
निम्नशरीरस्थितीनां सुमनोहरसुन्दरवर्णविशेषाभिव्यञ्जकशरीरवि-
निवेशयुक्तानाम् धवलाङ्गैरेव पुरुषैः सम्बन्धयोग्यता । तदैव तासां
सम्भोगपरिपूरणात् । यद्येवं तर्हि ते पुरुषाः कीदृशाः ? ब्रूमः—ये
सुरभिद्रव्यवस्तुलम्पटमनसः स्वच्छकान्तयोमांसलगात्राः पृथुदीर्घगा-
त्राश्च स्फुरितमुखदोर्मूला अल्परोमयुक्ताः दर्शनश्रवण स्पर्शनादि

(१) 'शीलनात् नि' ड ।

(२) 'था' क ।

(३) 'भ्यजघनान्तं नि' क ।

[२५२]

समुदीयमानसन्ततसमाद्रीकृत(१)लिङ्गावृतयः प्रायशः स्पर्शनादौ सर्व
स्त्रीणां समाद्रीकृतनिजलिङ्गसन्निधिपदप्रदेशाश्च ते गन्धकाः । ये पुनः

सुविशदनखदन्तपाणिपादाः प्रथिततराः परिवृत्तनेत्रचाराश्चि-
रपरिचयलब्धचारुरागाः कथित कथामधुराश्च लोलटास्ते ॥

ये पुनः स्वर्गेऽपि निस्पृहाः स्वरस्पर्शवस्तुन्यपि(२) निस्पृहाः
रमणीयासु स्त्रीष्वप्यविरताः स्वदारनि(३)स्पृहाश्च सर्वास्वपि कामि-
नीषु सक्तास्तदनभिमताः स्वस्त्रीरागविषयाः, तास्वसक्ताः, पृथुज-
ङ्धाः, शुष्कगात्राः, पृथुलनयनाः, पुथुरोमभाजः, स्वल्पललाटाः,
जर्जरायमाणकर्णमूलास्ते पुरुषाः । ये पुनः शुभदर्शनाः अन्तर्नी-
रसाः, मलिनगात्रनिस्पृहाः, स्वच्छगात्रमधुरक(४)दुरूदरागाः,
मधुरवचनाः निर्द्वेषाः स्नानविमुखास्ते धवलाङ्गाः पुरुषाः । एतासां
योषितामेतैः पुरुषैः सम्बन्धो गुणगणपूर्णता नाम । एताभिश्च
स्त्रीभिर्यथायोगं सम्बन्धः । पुरुषाणामपि गुणसाकल्यं यल्लिङ्गतं
गुणसाकल्यमित्युक्तम् । तत्र च प्रजनयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या पुरुष-
लिङ्गमपि प्रजाशब्दोक्तम् । तत्र बहुशब्देन गुणसाकल्यमेवोक्तम् ।
स्त्रीपक्षे गुणसाकल्यं पृथुत्वञ्च । पुरुषपक्षे पृथुत्वं नात्यन्तमनपेक्षि-

(१) 'तनिजलि' ख ।

(२) 'पिस्पृ' ड ।

(३) 'वि' ड ।

(४) 'मुकुट रु' घ ।

[२५३]

तम् । किञ्च कासाञ्चित् स्त्रीणामन्त(१)र्दन्दह्यमानमारागनीनां बहु-
लकृमिकण्डूयमानयोनिभागानां तदन्तरुद्दीपितकामकण्डूतीनां पृथु-
लिङ्गैः पुरुषैः सह सम्बन्धेऽपि परिवर्त्तमाने तल्लिङ्गविघट्टने सति
कण्डूतिविगमनात् सुखलाभो भवतीति पृथुत्वमपेक्षितमेव, वा कुह-
चिदितिवहुप्रजत्वमुक्तम् । बहुभाषित्वं चोभयत्रेति व्याख्यातम् ।

स्फुटास्तु रेखा जिह्वायां भागश्चापि समुन्नतः ।

रागितां सूचयन्त्येष प्रकाशाख्याः सितश्च सः ॥

याः पुनर्जिह्वायां प्रकाशाख्या रेखाः, किं तल्लक्षणमिति
चेदाह—याः स्फुटाकारास्ताः प्रकाशाख्याः । यः समुन्नतो भागः
स सिताख्यः, ता रेखाः स सिताख्यो भागश्च पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च
यथाक्रमं रागितां सूचयन्ति । यदि स्त्रीणां रेखाः प्रकाशाख्याश्च
न केवलं समुन्नतोभागः सिताख्यः तर्हि रागितां सूचयन्त्येव ।
यदि च पुरुषाणां समुन्नतो भागः सिताख्यश्च न केवलं प्रकाशा-
ख्या रेखा एव तर्हि सूचयन्त्येव रागितामिति लक्षणद्वयसम्बन्धे
फलावधारणाय एवकार इति ॥

तत्रैव चोर्ध्वरेखायाः सम्भवो यदि नान्यतः ।

वचनेनैव जीवन्ति ब्राह्मणाश्चेत्पृथक् पृथक् ॥

जिह्वायामेव चेदूर्ध्वरेखायाः सम्भवः सत्तनान्यतः पाणि-

(१) 'न्तर्दह्यमान' क. घ ।

[२५४]

पादतलयोर्ललाटे च तर्हि वचनेनैव ते जीवन्ति । नान्यैर्वृत्तिसा-
धनैः किञ्चन कृत्यमस्ति यदि ते ब्राह्मणाः । यदि ते पृथग्ब्राह्म-
ण्यात् , तर्हि फलमपि पृथगन्यदेव ।

किं तदिति चेदुच्यते—

पालनं क्रयवृत्तिर्वा द्विजसेवनमित्यदः ।

यदात्मनः स्वतः सिद्धं तदेव फलमिष्यते ॥

सुगमम् । वा शब्दश्चार्थः ॥

सर्वत्रापि चेदूर्ध्वरेखा तर्हि किं फलमिति चेदत्र ब्रूमः—इत्याह—

यद्यन्मनस्सन्निहितमिष्टं वा बुद्धिगोचरम् ।

तत्सर्वं सततं सिद्ध्येदिति शङ्करशासनम् ॥

यद्यूर्ध्वरेखा सर्वत्र स्यादित्यध्याहारः, तर्हि तद्वतः पुरुषस्य
स्त्रियो वा यद्यन्मनस्सन्निहितं बुद्ध्युपाख्यम् , यद्येतन्मम सम्प-
द्यते तर्हि सुखी भविष्यामीति तत्सततं सिध्येत् । यच्चेष्टम् न
बुद्ध्युपाख्यं तदपि सततं सिध्येत्(१) । यच्च धीगोचरः, धियः
गोचरःविषयः, तदपि सततं सिध्येत् । एतदुक्तं भवति—त्रिविधो-
ऽस्ति विषयः (२)पख्यातः कश्चिन्नित्यध्यातत्वाद्बुद्धिसन्निहितो

(१) 'त एत' ख ।

(२) 'प्राख्यः' क ख ड ।

[२५५]

भवति(१), सर्वदा स कालापेक्षां विना सिध्येत्(२) । कश्चिदिष्टः
सोऽपि तथैव सिध्येत्, कदाचिदप्यज्ञातः, कश्चिद्विगोचरः ज्ञात-
मात्रः सोऽपि तथैव सिध्येत् । यदि सिद्धे सति पुरुषाणां स्त्रीणां
वा इष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं वा कुर्यात् साधनं चेत्साध्यञ्चेत्सुखं दुःख-
निवृत्तिर्वा स्यादिति । नात्र वर्णनियमोऽपीत्यवगन्तव्यम् ॥

यदि सा पादतलगा साम्राज्यं सूचयेद्भुवम् ।

रेखात्रयोपबद्धा चेन्निरूढा मूलतोऽप्यसौ ॥

सा ऊर्ध्वरेखा पादतलगा भवेत् । तत्रापि रेखात्रयोपबद्धा
रेखात्रयेण उपबद्धा मूलेऽनुबद्धा, मूलतः मूले निरूढा । निरू-
ढगुणमूला असौ चेत्स्यात्तर्हि साम्राज्यं सूचयेत् । किञ्च न केवलं
सूचनमात्रम्, किन्तु दृढं सूचयति । एतदुक्तं भवति । मूलतो रेखा-
त्रयेण पादतलमूलादेवारभ्य रेखात्रयेण प्रेक्षकस्य दक्षिणभागगतेन
रेखाद्वयेन वामभागगतया चैकया रेखया, इति त्रयेणानुबद्धा,
स्वयञ्च मूलतो निरूढा पादतलगता ऊर्ध्वपुरस्सरा रेखासाम्राज्यं
दृढं सूचयति, यदि तद्योग्यः क्षत्रियश्चेत् । ब्राह्मणादीनां तु
तज्जन्मयोग्यं विशिष्टफलमभिमतञ्च सूचयतीति । यदि पुनर्मध्यमां
यावद्गच्छति या पादमध्यगता निम्ना काचित्सन्निवेशवृत्तिः ततः
पश्चादारब्धा आरम्भेऽपि मूलभूतं गुणत्रयमवलम्ब्य प्रारब्धा तर्हि

(१) 'ति का' ड ।

(२) 'त । यदि' ड, 'द्वयतीतिय' ख ।

[२५६]

साम्राज्या योग्यानामपि साम्राज्यं दृढं सूचयतीत्यवगन्तव्यम् ।

या वा पाणिगता सा स्यादात्मरेखासमुद्भवा ।

सा लोकं परपूर्वञ्च सूचयेन्मध्यमां गता ॥

अयमर्थः—पाणिगता पाणितलगता, आत्मरेखासमुद्भवा मध्यमां गता च सा ऊर्ध्वरेखा, सापि परपूर्वं लोकं परलोकं लोकादिलक्षणसिद्धिमिति यावत्, सूचयति । किञ्च न केवलं परलोकसिद्धिं सूचयति, अपि तु इह लोकसिद्धिञ्च । इदमत्राकृतम्—आत्मरेखामूलादारभ्यैव काचित् पाणितलगता रेखा मध्यमां यावद् गच्छेत् तर्हि सा लोकद्वयमस्य भवतीति सूचयति । ननु लोकद्वयमस्य सर्वथा भावीति सूचयति । किमित्येषा सूचयति ? उच्यते—लोकशब्देन लोकाभोग्यं विशिष्टतरं फलजातमभिधीयते । तथा च न कोऽपि विरोधः प्रादुर्भवेत् । तत्र कथमुभयलोकसिद्धिरिति चेद्ब्रूमः—यथावतलमायुर्लक्षणानुसारेण इहलोकफलानुभवः । तदनन्तरं प्राप्ते काले पारलौकिकविशिष्टनिरतिशयसुखसंसिद्धिः । तत्र न कालनियमः कर्मफलत्वे ज्ञानफलत्वे च यथाकर्मफलसम्भवाद्, ज्ञानफलस्य नित्यत्वाच्च । ननु मोक्षमप्येषा सूचयति चेन्मोक्षसूचनाय रेखान्तरमुदीरितम् । अत्र ब्रूमः—इयं कर्म ज्ञानफलयोः सूचनेन साधारणत्वेन समुद्भवा । रेखान्तरं तु मोक्षफलस्य सूचने(१) साधारणं लिङ्गमिति नोभयोर्वैयर्थ्य-

(१) 'नेन सा, क ।

[२५७]

मिति क्रः शङ्काकलङ्कावकाशः ।

या नासान्तमवष्टभ्य ललाटान्तमृजुत्वतः ।

गच्छत्येषां परं लोकमूर्ध्वरेखा तु शंसति ॥

या पुनर्नासान्तमवलम्ब्य ललाटान्तमृजुत्वतः ऋजुत्वेनोपल-
क्षिता गच्छति ललाटस्यैवान्तमेषा ऊर्ध्वरेखा सा तु परं लोकं
भोक्षलक्षणं शंसति, सूचयतीत्यर्थः । इदमपरं भोक्षलक्षणमित्य-
भ्युच्यते न वैयर्थ्याशङ्काकार्या इत्यवगन्तव्यम् ।

एवं तावत्प्रसङ्गात्स्थलान्तरगतानामूर्ध्वरेखाणां लक्षणतद्गत
विशेषफलानि दर्शितानि । अधुनाप्रकृतामेव जिह्वातलरेखालक्ष-
णादिचिन्तामनुवर्त्तमानस्तद्गतां काञ्चन रेखां लक्षयति—

काञ्चनाख्या दृढा मूले रेखा पृथुलसंस्थितिः ।

तया सर्वसमृद्धिः स्यान्नासाग्रं गच्छति ध्रुवम् ॥

अस्यार्थः—या पुनर्मूले दृढा पृथुला च यावज्जिह्वाग्रमाग-
च्छन्ती रेखा सा काञ्चननाम । तया स्त्रीपुरुषाणां सर्वसमृद्धिः
स्यात् । सर्वशब्देनैतदाह—जीवद्धनमजीवद्धनं चेत्युभयसाधनम् ।
तत्राजीवद्धनं यत्काञ्चनादि तत्सुलभं सम्पाद्यम् । जीवद्धनं तु पश्वा-
दि यथाकथञ्चिदपेक्षया प्रवृत्त्यनुसारेण भवति । न सुलभसम्पाद्य-
मिति । या वा पृथुलसंस्थितिः पृथुतरा संस्थितिः सम्यक् स्थितिरव-
गाढता यस्यास्तादृशी रेखा सापि एतदेव फलं प्रयच्छति । तस्या

३३ स्क० शा०

[२५८]

अपि नासाग्रगत्वाभावे लक्षणविशेषणतयावगन्तव्य इति । यदि वा पृथुलसंस्थितिरिति पूर्वोक्तररेखाया एव विशेषणम् नामगर्भ-
तयारेखान्तरलक्षणमित्यवगन्तव्यम् ।

पार्श्वयोः संस्थिता यातु जिह्वाग्रे वर्तते कृतिः ।

तथा विश्वाख्या विश्वनाशहेतुः स्वयं भवेत् ॥

या पुनर्जिह्वायाः पार्श्वभागयोः संस्थिता सम्यग्विगाह्य स्थि-
ता अग्रे या परिवर्तते सा विश्वाख्या रेखा । तया सर्वो लोकः
स्वयं विनाशहेतुः स्यात् । अयं भावः—यदि जिह्वाग्रे तस्याः पार्श्व-
भागयोर्विगाह्यस्थिता काचिल्लेखा समुल्लसति, तर्हि तस्या विश्वे-
ति नाम । न नित्येयं रेखा, किन्तु यस्य क[श्चि]त् कदाचिदियं
भवत्येव । तदा सा स्वस्य विनाशहेतुतां सूचयेत् । विश्वशब्देन
स्वकुलमुच्यते । तस्य नाशहेतुता नाशो नाम बह्वनर्थपात्रता, तद्धे-
तुतां सूचयति । कथमिति चेत् सा खलु स्वयं कलङ्कादिना स्वना-
शादिना स्पृष्टिभ्रंशादिना स्वपरदेशगमनादिना स्वपरणादिना च
स्वकुलानर्थपात्रता सम्भवेत् सैवात्र तद्धेतुताभिमतता, अभिहिता च ।
तामेषा रेखा सूचयतीति ।

तत्सन्निधौ पुनर्या तु वर्तते परिवर्तिका ।

पार्श्वयोः संस्थिता तस्याः फलं युद्धे पराजयः ॥

या पुनः पार्श्वयोः संस्थिता सा परिवर्तिका नाम । यदि त-
त्सन्निधौ वर्तते तर्ह्येव तथा भवेत् । तदा तस्याः फलं युद्धे परा-

[२५६]

जयो नाम । या या प्रवृत्तिरारभ्यते तस्यां तस्यां वीर्यक्षयः ।
 तथा च वीर्यनाशात्पलायनादि भवति । तदपि पराजयशब्देना-
 च्यते । अत्र युद्धे पराजय इत्युक्तेरयमर्थः । क्षत्रियं प्रतीयमुक्तिः ।
 क्षत्रियस्य चायुधप्रहरणं गजवाजिरथपदातिचतुरङ्गं श्वेतच्छत्रचा-
 मरादिलक्षितम् कलहाभिधेयं कर्म युद्धमित्युच्यते । तस्माच्च
 पलायनादिदहिर्भूतं तदन्तर्गतमेव च वीर्यक्षयशब्दाभिधेयं दिनत्वं
 पराजयशब्देनाच्यते । इत्येवं सिद्धम् । यद्यपि चैषा रेखा द्विजा-
 त्यादीनामपि सम्भवेन्नचैतत्फलं सम्भवति । तथापि तेषां युद्धश-
 ब्देन कलहमात्रं लक्षणीयम् । तस्मिन् पराजयश्च । पराजयशब्देना-
 भिधेय इति व्याख्येयम् ।

तत्र त्रिकोणगता महिमानमुदीरयेत् ।

या पुनस्तत्र जिह्वायां त्रिकोणगत[१३]या गता रेखा सा स्वाश्रयस्य
 म[१३]भाविनं महिमानमुदीरयेत् सूचयेत् । अत्र त्रिकोणगतेत्यत्र
 त्रिकोणाधिगतेति पठितव्यः त्रिकोणगतयाधिगतेति च व्याख्ये-
 यम् । अधिगतिः अधि उपरि गतिः पूर्वोक्तयोरग्रगतयो रेखयो-
 रिति शेषः ।

मध्ये पार्श्वगारेखा सापि विद्योतनीं प्रभाम् ।

अयमर्थः—या पुनर्जिह्वाया मध्येन पार्श्वगा[१३]नाम्ना अर्थ-
 तश्च सा विद्योतनीं प्रभां विभाव्यमानाञ्च प्रभां भाविनीं सूचयेत् ।

[२६०]

अत्र विशेषमाह—

विंशद्वत्सरमारभ्य यावत् पञ्चाशतं गता ।

प्रभा सञ्जायते पुंसां पार्श्वगाख्याय तत्स्फुरेत् ।

यतो हेतोः पार्श्वगाख्या रेखा स्फुरेत् स्फुरति, ततः कारणात्पुंसां विंशद्वत्सरपर्यन्तं वयमारभ्य पञ्चाशद्वत्सरपर्यन्तं महती प्रभा विद्योतिनी सञ्जायते । इदमत्र तात्पर्यम्—पार्श्वगाख्याया रेखा यस्य हि जिह्वा विराजते । ननु पार्श्वगाख्याया रेखायाः सत्वामात्रेण कथं जिह्वायाः शोभा सञ्जायते । उच्यते—न सत्त्वामात्राच्छोभा समुल्लसति । किन्तुरेखा समुल्लास हेतुः कर्म वशाच्च । तथा च रेखा सम्भवात् जिह्वा शोभा सञ्जायते जिह्वा शोभाचापरिमितगुणगणनिखिलविपुलनिर्दोषवाक्प्रसरलाभः । तेन च प्रभासञ्जायत इति । रेखाया प्रभा सञ्जायत इत्युक्तिरविरुद्धा । एवं जिह्वागतां रेखा लक्षणफलाभ्यां नाम्ना च विचार्य दन्ताधिष्ठानगतां च विचारयति—

ऊर्ध्वदन्त[प्रतिष्ठायां पक्व्यन्तेषु च या स्फुरेत् ।]....

[पिङ्गला]तया विश्वं द्विष्टमेव भवेद्भुवम् ॥

या ऊर्ध्वदन्तपङ्क्ति प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति अस्मिन्निति प्रतिष्ठा
स्फुरेत्सापिङ्गला नाम, तया विश्वं जगत्
 द्विष्टं भवेत् । आत्मना अकारणमेव तस्यक्तं भवेदित्यर्थः । कस्त्याग
 इ[तिविवक्षयाम्]....जगद्विषय इत्युच्यते । जगतः सकाशान्न किञ्चि-

[२६१]

दपि प्रयोजनं सिध्येत्, अपेक्ष्यते च, प्रत्युतदुःखं भवेदपि । न च
दुःखनिवृत्तिः कदाचिदपि सम्भवेदस्य पुरुषस्य जगतः सकाशादत
उक्तं जगद् द्विष्टं भवेदिति । किञ्च—

पुरोभागगतौ दन्तौ छेदमश्नुवतो यदि ।

संसितौ नामतौ स्यातां पुत्रभङ्गः फलं भवेत् ॥

यौ खलु वदनपुरोभागगतौ दन्तौ तौ छिन्नौ यदि स्यातां
तर्हि पुत्रभङ्गः फलं भवेत् । तयोः संसितौ इति च नाम । तत्रापि
विशेषमाह—

दक्षिणदन्ताग्रभेदे तु समृद्धिः स्याद्भ्रुवा नृणाम् ।

पुत्रभङ्गोऽपरच्छेदे इति तत्र विशेषधीः ॥

कार्येति शेषः । तु विशोऽवगन्तव्यः, दक्षिणदन्ताग्रभेदे
समृद्धिः, सम्यगृद्धिः शरीरसुखेन सह स्वकृतसुखसम्भवः, तां वि-
शिनष्टि-ध्रुवेति । ध्रुवा स्थिता । न कथञ्चिदपि केनापि कारणेन
कदाचिदपि बाध्या स्वाभावत्वं नृणां न पुरुषाख्यनिर्विशेषाणां
स्त्रीणां वा, किन्तु सर्वेषाम् । अपरच्छेदे तु अपरदन्ताग्रच्छेदे तु
पुत्रभङ्गः, तत्रापि नृणां विशेषः । क इति चेत् ? अयमिति ब्रूमः—
नापत्यभङ्गः, किन्तु पुत्रभङ्गः । अतो महानयमर्थो दुःखप्रादुर्भाव-
हेतुरिति सूचयति—

यो वा तन्मूलघातः स्यात् सोऽपि दुःखं सुसूचयेत् ।

[२६२]

यदि केवल एव स्यादिति चापि विशेषधीः ॥

यश्च तन्मूलघातस्तयोर्दन्तयोरन्यतरस्य मूलेनैव धातः प्रभ्रंशः,
सोऽपि दुःखं संसूचयेत् । न व्यभिचरति, यदि स केवल एव
स्यात् स मूलघातः । केवल एव एक एव यदि स्यात्तर्ह्युक्तं फलं
भवेत्, नान्यथा व्यभिचारात् । व्यभिचारे लक्षणत्वाभावात् ।
लक्षणं ह्यसाधारणो धर्मः । स च व्यभिचारे सम्भावं लभेत् ।
अतो वैकल्यं विशेषणमिति चापि विशेषधीरिति पूर्वविशेषधीस-
मुच्चयाय । अस्य केवल इति नाम विशेष इति ।

यो वा तत्रैव दन्तानामुपरि स्वल्पमूर्त्तिभाक् ।

दन्तः सोऽपि परां प्रीतिं सूचयत्यमलात्मनाम् ॥

यश्च दन्तानां दन्तपङ्केरुपरि अल्पो दन्तः स परां प्रीतिं भाविनीं
सूचयति । न वृणाम् । किन्तु अमलात्मना[?ना]विशिष्टानां वृणामिति
तत्रैवेत्यस्य व्याख्या दन्तानामुपरीति । दन्तानामित्यनेन व्यक्तिवा-
चिना बहुवचनेन समूहिसमूहसम्बन्धवशात् समूहे लक्ष्यत इति प-
ङ्क्तेरुपरीत्यर्थो लभ्यते । स्वल्पमूर्त्तिभागित्यनेनैतदुक्तम्—योऽयं पृथु-
स्तण्डुलचतुर्भागपरिमाणो दन्तः न न्यूनोऽधिकश्चेति । अयमभिप्रा-
यः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्त्युपरि भागे त्रयोभागाः—वामो दक्षिणो मध्यमश्च ।
तत्र यदि वामे स्व[?ऊर्ध्वपङ्क्त्युपरिभागे स्वल्पमूर्त्तिभाक् दन्तः सोऽपि
परां]भाविनीं प्रीतिं सूचयति न पुरुषाणाम् । यदि पुरुषाणां तथा
स्यात्तर्हि निरतिशया दुःखसम्पत्तिरेव स्यात् । दुःखस-

[२६३]

म्पत्तिमेव सूचयेत् । न परां प्रीतिम् । मध्यमश्चेत् स्त्रीणां पुरुषाणां
 चान्यदेव रोगादिकं फलम् [सूचयति]....[परां]शब्देनचात्र[परा-
 जितमिति शब्दार्थः तथा]....भूतां सम्पदेवोच्यते । तथा च निर-
 तिशय दुःखसम्पत्तिरपि तद्धेतुभूता दुर्गन्धिरेवोच्यते ।

या वा संसर्गशून्याख्या रेखाधिष्ठानसङ्गता ।

तथा मान्याख्यया धर्मः प्रतिष्ठां लभतेऽचिरात् ॥

या पुनस्तत्राधिष्ठाने संसर्गं लभते दन्तैः संसर्गशून्या च सा
 मान्याख्या । तथा धर्मः अचिरात् प्रतिष्ठां लभते । अयमर्थः—यदि
 दन्ताधिष्ठानमूर्ध्वभागस्थे दन्तैः संसर्गशून्या काचिद् रेखा भवेत् ,
 तर्हि सा मान्येति प्रसिद्धा भवेत् । तस्यां च सिद्धायां धर्मो
 लब्धप्रतिष्ठो भवेत् । तेनैतदुक्तं भवति—जन्मप्रभृति पुरुषशरीरव-
 दियमपि रेखा क्रमेणोज्जृम्भमाणा स्वयं यथा यथा वर्धते तथा
 तथा धर्मे बुद्धिरपि अधर्माद्व्यावर्त्तमाना क्रमेण करपल्लवपत्रकुसु-
 मफलमुद्गता विशेषातिरूपेण स्थावरशरीरवत् शुक्लबुद्बुदादिरू-
 पेण जङ्गमशरीरवच्च प्रोज्जृम्भते । तथा च बुद्धेः प्रोज्जृम्भणवशाद्
 बुद्धिवेद्योऽपि धर्मः सङ्गतिकर्त्तव्यादभिरूपकरणैः स्वनुष्ठानेनेपची-
 यमाना प्रतिष्ठां सुस्थिरतां फलपर्यन्ततां गच्छतीति । एवं दन्तोद्धा-
 नुष्ठानगतां रीतिं लक्षयति—

या बाधोऽधिष्ठानगतया रेखया सुविभाव्यते ।

संज्ञाख्यया मिलितया सा कृतिः सुन्दरी मता ॥

[२६४]

या वेति श्लोकपुराणम्, या अधोऽधिष्ठानगता मिलिता रेखा
 सा संज्ञानाम । तथा या आकृतिः सुविभाव्यते सा आकृतिः
 सुन्दरी मता । सुन्दरी आकृतिरिति । तमैज्ञ[?मज्ञै]र्विज्ञाता (?) अत्र
 तृतीयान्तं पदजातं रेखाविषयम् । प्रथमान्तं तु फलविषयमिति विभा-
 गोऽनुसन्धेयः । एतदुक्तं भवति—याऽधोऽधिष्ठानगता मिलिता संज्ञा-
 ख्या रेखा सा काञ्चि[?चि]न्निरतिशयसौन्दर्यविशिष्टामाकृतिं भाविनीं
 सूचयति । कदेति चेच्चतुर्दशवत्सरादुपरि चतुर्दशदिनमतीत्य यदिनं
 तस्मिन्स्तिरिरीक्षणं कर्तव्यम् । तद्विवस एव च तत्सम्भवः, तत-
 स्तस्मिन् दिवसे भावि तद्विवसादारभ्य मरणान्तं प्रभूतामेव स्थितां
 विशेषतश्चोत्तमतया षट्त्रिंशद्वत्सरपर्यन्तं मध्यमतया च चतुष्पञ्चाश-
 द्वर्षपर्यन्तमधमतया च तच्छिष्टवर्षपर्यन्तं मरणपर्यन्तञ्च स्थितामिति ।
 अत्र मिलितत्वं रेखान्तरेण न रेखाभिन्नरेखाभ्या.....
 ता चास्यां रेखायां अधिष्ठानरीतिः । तां यावद्गच्छति तावत्
 स्थितिरित्यवगन्तव्यम् ।

यात्र प्रथितसंश्लेषा रेखाभिर्बहुविस्ता[?स्त]रा ।

सा लावण्यं शुभतरं[?प्रियं सा सुन्दरीमता]”” ॥

[?या रेखा बह्वी]भिर्न रेखाभिः पृथुसंश्लेषा बहुविस्तरा च
 सा विशिष्टतरं लावण्यं सूचयति । एतदुक्तं भवति—अत्र[?ताड-
 शरेखानां]””सम्मेलने प्रथितसंश्लेषा विदितो यस्याः सा तथा
 भूता । अत एव बहुविस्तरा बहुविस्तारपरिभाषा[?रेखा]””सा

[२६५]

शुभतरं लावण्यं सूचयति । शुभतरमित्यनेनैतदाह—सर्वं प्रियजातं
 सुखरूपत्वात्, सुखसाधनत्वाद्वा प्रियं भवति । तथा च लावण्य-
 मपि प्रियत्वात् प्रियं सुखरूपं वा सुखसाधनं वावश्यमङ्गीकर्तव्य-
 म् । तत्र न सुखरूपत्वं लावण्यस्य अतः सुखहेतुत्वमेष्टव्यम् । ततः
 सुखहेतुभूतं लावण्यमिति । अ[थतादृशाया]....श्च रेखायाः सुन्दरी
 नाम । इयं तावत्स्फुटमवगन्तव्या । तथा हि—अधोऽधिष्ठाने दन्त-
 चतुष्टयादधस्तादोष्ठ पाणिना विवृतं कृत्वा पश्चाद्भागे निरीक्षणो
 रेखान्तरैर्मिलिता तत एव पृथुला पीताकारा च सुन्दरी यथा
 दृश्येत तथा पश्येत् । एवं निरीक्षणो कृते सा यथोक्तलक्षणा परि-
 स्फुरेत् । परिस्फुरितायाञ्च तस्यां तत्फलमपि परिस्फुरतीति ।
 एवमयं क्रमः सर्वत्रावगन्तव्यः ।

यात्रैवोर्ध्वमुखासङ्गा निस्तत् शाखाद्वयान्विता ।

तथा मनोरथानां तु सिद्धिः सज्जनभाषि[ता] ॥

या पुनरत्रैवाधोऽधिष्ठाने ऊर्ध्वमुखासङ्गा ऊर्ध्वभूते मुखे
 आसङ्गो यस्याः सा तथा तेन अग्रप्रवणत्वमधो भागस्य रेखाया
 उक्तं भवति । शाखाद्वयान्विता च पार्श्वयोः शाखाद्वययोगश्चात्र
 रेखाया अपेक्ष्यते । शाखाकारेण स्थितेन रेखाद्वयेन संयुक्ता च
 या यन्निस्त्वङ्नाम । अनया सर्वेषां मनोरथानां सिद्धिर्विक्तव्या ।
 इयं सर्वमनोरथसिद्धिं सूचयेत् । मनोरथशब्देन चिरप्रार्थितान्यल-
 व्धानि च । तत एव भाग्यहीनोऽहमितः पुनरेतल्लाभो मम न
 भवेदिति परिसन्तप्तचित्तैरनुदिनमनुक्षणश्चाशाजनितानि फलान्त-

[२६६]

राणि । निर्वृत्तश्राद्धानि निर्वृत्तसङ्गानि कचिदप्यस्पृष्टानि कथ्यन्ते ।
सर्वेषाञ्च तेषामनया सिद्धिर्लाभः संसूच्यते । ये अनया सम्पन्नस्य
पुंसो मनसि विपरिवर्त्तन्ते इत्याशयः ॥

या सुषिस्तत्र बाह्येन ह्याकारेण विभाव्यते ।

मलिना नाम सा प्रोक्ता फलं तद्भाव उच्यते ॥

या पुनरत्र बाह्येनाकारेण सुषिः सम्भाव्यते कल्प्यते सा
मलिनेति प्रोक्ता विदितजनैः । तस्याः फलं तद्भावः तस्य मलि-
नस्य भावः मालिन्यमिति यावत् । बाह्याकारो नामकः । येन
सुषिरमवगम्यते इति चेदुच्यते—यः कृष्णाकारः अधिष्ठानभागेऽवग-
म्यते, दन्तानाञ्च कृष्णाग्रता निर्घर्षणादौ च संस्कारे क्रियमाणे
ऽपि या अस्वच्छता । या च परस्परं दन्तानामधिष्ठानैकतया
एकजातीयत्वे सिद्धेऽपि निम्नोन्नतिभ्यां यो विशेषो लक्ष्यते तैरेतैः
क[१मनीयैः].....सुषिर्विभाव्यत इति ।

या वा गडुः स्थिता तत्र कृष्णाकारा ध्रुवाकृतिः ।

तथा दुर्वचनत्वं तत्सूच्यते स्व[१ख]रभाषिता ॥

या पुनस्तत्राधोदन्ताधिष्ठान प्रदेशे स्थिता[१कृष्णाकारा कृ-
ष्णोऽसित आकारो यस्याः सा श्यामवर्णा ध्रुवादृढा].....आकृति
रवयवसन्निवेशो यस्याः सा तथाभूता गडुः । तथा दुर्वचनत्वं
सूच्यते । तच्छब्देनैतदाह यच्छ्रव[१णमारभ्यगडुः पर्यन्तं
स्थिता सा].....स्वरभाषितेति । तस्याः स्वरभाषितेति नामे-

[२६७]

त्यर्थः । एवं तावद्वदनकुहरगतानां रेखाणां निम्नोन्नत[भाग]ां...
नाश्च नामलक्षणफलानि प्रदर्शितानि । इदानीं जिह्वागोलकाया
ऊर्ध्वधिः कपालयोगगतानां निलीनानां रेखादीनां लक्षणादि
प्रदर्शयति—

ऊर्ध्वस्थाने कपाले या लम्बमाना गडुः स्थिता ।
तथा विश्वं वशे तस्य भवेदिति विनिश्चितिः ॥

अयमर्थः—या जिह्वागोलकाया ऊर्ध्वस्थानकपाले ऊर्ध्व
स्थानं स्थितिर्यस्य तादृशे कपाले या गता स्थिता गडुलम्बमानतया
अस्य पुरुषस्य विश्वं तद्वतः वशे भवेत् । विश्वशब्दार्थः पूर्वोक्त इति
न विव्रियते । वशे भवेदिति कोऽर्थ इति चेन्न स्वातन्त्र्यमत्र तस्य
पुरुषस्य विश्वं प्रति विवक्षितम् । किन्तु अस्वातन्त्र्यनिवृत्तिः ।
लम्बमानेति नाम च ॥

तत्रैव च या कृष्णवर्णा रेखा प्रशस्यते ।
तथा सुकेशः पुरुषः स्त्री वा स्यादिति निश्चितिः ॥

या तत्रैव जिह्वा गोलकोर्ध्वकपाले कृष्णवर्णा सा वेणी
नाम, प्रशस्यते च सा, तथा पुरुषः सुकेशः स्यात् । सुशोभनाः
केशा अस्येति । तथा स्त्र्यपि तथा स्यात् अयमर्थः—वेणीरेखाया
गन्धमात्रमपि जिह्वागोलकोर्ध्वभागे यस्यास्ति तस्य सुमनोहराः
सुमनोयोग्याः स्निग्धाः शुद्धा बुद्धाः निम्बवल्लीव घनघनायमान-
मूलदेशा मालतीव विचञ्चलप्रतिकलितभ्रमदायि—चार्वङ्गाः

[२६८]

प्रस्फुरितमूलदेशाः आताम्राद्या वक्रा हृद्याश्च । तत्र तेषामेतेषां
केशानां भवनमेकानविष्टाति वत्सरपारभ्य भवति । एकानपञ्चाश-
द्वत्सरपर्यन्तश्च तस्स्थितिरिति द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैव मतिरेखा चेत्स्वर्णाभा सच्छिखा द्वया ।
तथा सर्वो हि लोकोऽस्य प्रियं कुर्यान्न संशयः ॥

या पुनस्तत्रैव जिह्वागोलकोर्ध्वकपाले स्वर्णाभा पीतवर्णा इति
यावत् । सच्छिखाद्वया सत् स्थिरं शिखाद्वयं यस्यास्तादृशी रेखा
मतिरेखा । तथास्य पुरुषस्य सर्वः प्रियं कुर्यात्, तद्वतो लोकः ।
नात्र संशयः । एतदुक्तं भवति—यस्य खलु जिह्वोपरि गोलका-
तले मतिरेखा समुल्लसति तस्य सर्वो लोकः प्रियं कुर्यात् । केनेति
चेदुच्यते—मतिर्नाम मन उच्यते । तज्ज्ञानिका रेखा । तथा च
सर्वस्य लोकस्य प्रियकरणे मनोहेतुत्वं निश्चीयते । मनसश्च न
सान्नादुक्तफलहेतुत्वम्, किन्तु स्वकारणोत्पादनकारणेनैव । स्व-
कार्यं च प्राक् प्रवृत्तिः । सा च न सामान्याकारा, किन्तु विशेषा-
कारा । विशेषोऽपि माधुर्यसत्यत्वगाम्भीर्याप्रतिहत[सर्वमङ्ग]....
लकत्वविशेषधर्मोपवृंहितत्वम् । एवम्भूतेन विशेषाकारेणोपलक्षिता
वाणी सर्वलोकं मतिरेखावतः पुरुषस्य प्रियङ्करं कुर्यादिति ॥

या वा तत्रैव.....

.....लब्ध्वा तस्मादेव समेधते ॥

[२६६]

अयमर्थः—या तत्रैव निहोपरि गोलकाभागे रेखात्रयसुस-
ज्जता रेखात्रयेण एक.....सुसज्जता सुश्लिष्टा या रेखा
सा नम्राख्या । तथा सर्वो लोकस्तस्मादेव पुरुषात् सुखं लब्ध्वा
समेधते सम्यग्बुद्धते । या खलु नम्राख्या रेखा तथा ते पुरुषा
स्तेभ्योऽन्ये तेभ्य एव सुखं लब्ध्वा वृद्धन्ते । कथमिति चेद्
ब्रूमः—एषा रेखा सुखं सूचयति । सुखे च जाते मनसि तस्य....
अपि व्यथाया अभवात् । व्यथायाश्च शोषहेतुत्वात् । तदभावे
च वृद्धनकारणसमुज्जृम्भणान्नम्रेखया सम्पन्नाः सर्वे लोकं सुखं
लभयित्वा वृद्धयन्तीति ॥

.....तत्र पिटकद्वन्द्वं संज्ञासंज्ञितमानतम् ।

तथा सर्वोऽपि लोकः स्याद् दुःखी रेखाभिधा तु सा ॥

अयमर्थः—तत्र यत्तत् पिटकद्वन्द्वं संज्ञासंज्ञितं सा रेखाभिधा ।
तथा सर्वोलोको दुःखी स्यात् । यद्यानतं चेत्पिटकद्वन्द्वं वक्ररूपं
चेदाकारतस्तर्हि एतत्पिटकद्वन्द्वं संज्ञितमपि रेखाभिधा स्यात् । सा
रेखाभिधास्मिन् भवेत् । इदं पिटकद्वन्द्वं रेखाख्यं भवेदित्यर्थः ।
अन्यथा वक्ररूपत्वाभावे इदं संज्ञासंज्ञितम् । तत्र वक्ररूपत्वेन रेखा-
ख्यत्वे सर्वलोकदुःखित्वं फलम् । स्वनिमित्तं सर्वो लोको दुःखी
स्यादिति । तद्वतः पुरुषस्य फलकथनं संज्ञासंज्ञितत्वे पुनर्वक्ररूप-
त्वाभावेन यदि स्यादरेखाख्यत्वं तदा फलान्तरम् । किं तदिति
चेत्सर्वो लोकः सुखी स्यादिति द्रष्टव्यम् । तदनुक्तमिति चेन्न,
संज्ञाशब्देन चोक्तत्वात् । कथं संज्ञा नाम चेतना ? चैतन्यवत्त्वे च

[२७०]

सुखसंसिद्धिः चैतन्यस्य बलापरपर्यायस्यात्राभिधेयत्वात्, बलस्य च सुखहेतुत्वात् । अतः सुखित्वं फलम् । नासूत्रितमिति । एवं जिह्वोपरिगोलकागतानां रेखाणां पुनतभागानां च लक्षणादि दर्शितम् ॥ तत्रैव निम्नदेशफलानि विना संज्ञाभिर्लक्षणैरेव समं दर्शयति—

निम्नता तत्र कृष्णाभा स्फुटयेद् बहुवर्त्तिनीम् ।

या तत्र कृष्णाभा निम्नता सा बहुवर्त्तिनीः सूचयेत् ।

एतदुक्तं भवति—तत्र यदि कृष्णोभागः निम्नो भागस्तर्हि,

तद्वानसौ पुमां स्त्री वा बहुमार्गो भवेत्[?ध्रुवम्] ।

मार्गशब्देन विषया उच्यन्ते । बहुविषयवा[?सनायुक्तो]..... भवेदित्यर्थः । किञ्च मार्गशब्देन दर्शनमार्गोऽप्युच्यते । बहुदर्शनगामी भवेदिति तदर्थः ।

पीताभा यदि सैव स्यात् पित्तरोगी भवेदसौ ।

सा निम्नता पीताभा यदि स्यात्तर्ह्यसौ पुरुषः पित्तरोगी भवेत् । कुत आरभ्येति चेत्सप्तवर्षावसाने यः प्रथमो मासस्तस्मादा-
रभ्येत्यर्थः सिध्यतीति ॥

पुरुषस्पर्शा यदि स्यात्साकं फलाविरोधिताम् ।

सूचयत्यन्तरोच्छिन्नान्तरकालञ्च सा पुनः ॥

[२७१]

यदि सा तत्र निम्नता परुषस्पर्शा पूर्वोक्तया साकं स्यात् तर्ह्य-
सौ[१फलवि]....रोधितां सूचयति । यद्यन्तरा छिन्ना सा भवेत्तर्हि
पुनरन्तकालश्च सा सूचयति । पुनश्शब्देनैतदाह—पूर्वं भुक्तभो-
गस्य, तदनन्तरमन्तकालश्च सा सूचयति । सतीत्य-
वगन्तव्यम् । एवं निम्नभागः सफलं लक्षितः । इदानीं कण्ठग-
तानां चिबुकाधोभागगतानाञ्च रे[१खाणां].....

[१या कंठनालादारभ्य]....चिबुकां त्वाधिगच्छति ।
अधिगन्त्रीति विज्ञेया फलं नारकसंश्रयः ॥

अयमर्थः—कण्ठगताया रेखा मूलादेवारभ्य[१चिबुकान्तं या-
वत्]....गच्छति, स्फुटा सा अधिगन्त्रीति प्रशस्ता शास्त्रेषु । किं त-
त्फलमिति चेत्तदाह—फलं नारकसंश्रय इति । नारका नरकयोग्या
दुष्टाः पुरुषाः, तत्संश्रयस्तथो[१क्तम्].... । एतदुक्तं भवति—कण्ठना-
लादारभ्य काचिद्रेखा चिबुकपर्यन्तं गच्छति, तर्हि तस्य दुष्टा
एवाश्रया भवेयुरिति ।

किञ्च—

यस्तत्र निम्नभागः स्यात् सुवर्णाभिः सुरोत्तमः ।
तदा स पुरुषः प्रोक्तः फालचन्द्रवशाद्यथा ॥

यस्तत्र चिबुकदेशे निम्नोभागः सुवर्णाभिस्तेन तदाश्रयस्य
पुरुषस्य सुवर्णाभाख्येन निम्नभागेन सुरोत्तमत्वं स्यात् । यथा

[२७२]

फालचन्द्रवशात्, फाले हि यस्य चन्द्ररेखा स्फुटतरा प्रादुर्भवेत्तस्य
साम्राज्यं स्यादिति हि स्थितम् । तद्वदस्यापि पुरुषस्य तत्साम्राज्यं
स्यात्, यत्सुरोत्तमोपयोग्यम् ।

किञ्च—

यच्च तत्र स्फुटं किञ्चिदर्धचन्द्राकृतिप्रभम् ।

निम्नत्वं तदपि स्वच्छं बालः सूत्रयति ध्रुवम् ॥

यच्च तत्रैव चिबुके स्फुटतरमर्धचन्द्रप्रभम्, चन्द्रार्धप्रभया सम-
प्रभम्, किञ्चित्स्वल्पनिम्नत्वं तत्स्वच्छं बालोऽस्य सूत्रयति सूक्ष्म-
तरम् । एतदुक्तं भवति—चन्द्रार्धसमप्रभमर्धचन्द्राकारनिम्नत्वं
स्वच्छसूक्ष्ममृदुधवलतरपटसंसर्गं सूचयतीति ॥

किञ्च—

यच्च वर्तुलसंकाश निम्नत्वं तत्र दृश्यते ।

तदपि प्रोच्चलद्वाङ्गि मधुरां पटसम्पदम् ॥

यच्च पुनस्तत्रैव दृश्यते वर्तुलसङ्काशं वृत्ताकारं दृश्यते तत्र
प्रोच्चलद्वाङ्गि मधुरा पटसम्पत् प्रकर्षेण उच्चलन्तीभिर्भङ्गीभिर्मधुरा
पटसम्पत् । एतत्प्रमाणसिद्धम् । अतो न प्रष्टव्यमिति भावः ॥

किञ्च—

रेखाबाहुल्यमत्र स्याद्यदि यतः परो भवेत् ।

[२७३]

निविडं नाम तत्प्रोक्तं मरणं तत्र कथ्यते ॥

अत्र चिबुके यदि रेखावाहुल्यं स्यात्तर्हि तन्निविडं नाम कथ्यते । तत्फलं परो यत्नः, परः अनिर्देश्ययत्नः क्लेशः स्यादिति चेद् ब्रूमः—पर इत्युक्तप्रायमपि प्रकटतया ब्रूमः—यः खलु व्याधिः परमपुरुषार्थविरोधी स एव हि परशब्दाभिधेयः, परशब्दस्य सर्वोत्कर्षवाचित्वात् । तस्य च तादृशस्य सर्वातिशायित्वात् । अतः स एवात्र व्याधिर्विवक्षितः, स च रागादिरेव । नान्यः, अतथाविधत्वात्, तस्य च तथा विधत्वात् । न च रागादौ व्याधिशब्दस्याप्रयोगादयोग इति वाच्यम्, तथापि तस्य तदर्थत्वोपपत्तेः । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरे गङ्गाशब्दस्य वृद्धयोगाभावेऽपि गङ्गाशब्दस्य तीरार्थम् । एवं व्याधिशब्दस्य रागादौ प्रयोगाभावेऽपि [गङ्गायां घोष इत्यादि].....नाकार्येण कारणलक्षणतया सोऽभिधेयः स्यात् । रागकार्यत्वञ्च व्याधिकजातस्य सिद्धम् । यथा हि—कश्चित्सशलकान् सकण्टकान् मत्स्यान् खादन् राग[म्] तत्रानुभवति । परन्तु यदि जिह्वादिषु कण्टकादि प्रवेशोभवति तदा].... परतापं करोति । अहो विवेकहीनोऽहमतोऽहं दुःख्यहं किं करोमि न जान इति प्ररुदन् व्याधि[समूहसहितो].... तद्वेषवशात्तथा कश्चिन्नो विवेकितया कस्माच्चित्[स्थानात्].... कल्याण[कामनया कस्यचिद्भूयतेः द्वारमुप]गतं तत्पालकैर्दर्शनमाशङ्कमानः सहायभूतैः कैश्चिद्विप्रतिपत्तौ सञ्जातायां दर्शयामस्त्वां सर्व[वस्तुजात].... मेतत्प्रयोजनं पश्यामः । अन्यथा दैवं दर्शयिष्यति । यद्येवं नेच्छति तर्हि त्वमेव सर्व-

३५ स्क० शा०

[२७४]

मानीतं वस्तुजातमादाय तत्पुरतो गच्छ इत्युक्ते तदुक्तिमसहमान अकु-
 र्वाणश्च तद्विषयं द्वेषं लभते । द्वेषेण च किमपि कर्तुमशक्तौ सत्यां
 तैश्च स्वयं निदर्शिते विशेषतो द्वेषो जायते तथापि किमपि स्वय-
 मशक्ते कर्तुं परितापं बहुतरं लभते । ततश्च परमव्याध्यावृततैरेव-
 द्दोऽप्यहतोऽपि मृतिं स्वयमा[श्या]ति । एवं रागद्वेषयोः सकल-
 व्याधिनिदानभूतत्वाद् व्याधिशब्दाभिधेयता लक्षणाया । अतः
 परो यत्न इत्यनेन स उक्तः । किञ्च-परमेयरागादिरेव यत्न-
 स्य । परमत्वं नाम फलोत्कर्षः । रागाद्यभिधानस्यैव यत्नस्य फलो-
 त्कर्षः रागादिवशात् सर्वप्रयत्नानां प्रोद्भवात् । अतो यद्यत्कर्षफलं
 तत्सर्व रागादिफलम् । न च फलानि कर्मजन्यानि नित्यानि दृष्टानि
 येनानया सहेतुत्वं स्याद् , किन्तु जन्यान्वेव, अतो जन्यफलस्य
 रागादिः प्रवर्त्तयति दुःखहेतुत्वमेव, रागादेः सर्वफलहेतुत्वञ्चेति
 स परः प्रयत्नः व्याधिरूपश्च । यदि वा कुष्ठभगन्दरादिः । अतोऽ-
 पि न दोषः, तस्य परप्रयत्नत्वात् । सर्वव्याधीनां मध्ये स हि वरः
 श्रेष्ठः यत्नरूपश्च, यत्नहेतुत्वात् । यत्नो हि तद्विषयो महान् दृश्य-
 ते लोके तदपनोदनाय । यदि वा परप्रयत्नशब्देनाधिकतरः प्रयत्न
 एवोच्यते । तदनेन साहसिकः स्यात्पुरुष इत्युक्तं भवति । ननु
 कथमुक्तेष्वेषु फले व्याख्यानविकल्पेन प्रदर्शितेषु वा लक्षणानु-
 गतिर्घटते, विरोधादुच्यते-यद्यपि प्रतीतिको विरोधो ऽस्ति तथापि
 नैषां फलानां रागादीनां विरोधो विचारपदवीमुपारोढुमर्हति । का-
 र्यकारणभावेन व्यवस्थितत्वादिति न किञ्चिदवयवम् ।

[२७५]

या कण्ठे पुटिकाकारा कण्ठमूलसमुद्गता ।

अधोमुखी प्रथमाख्या तथात्वग्दोष उच्यते ॥

या खलु कण्ठे कर्णमूलात् समुद्गता पुटिकाकारा रेखान्तरसम्मेलनेन पुटिकाकारद्वयावभासा प्रयत्नाख्या रेखा, तथा त्वग्दोषाख्यः कुष्ठारख्यः फलं भवति । इ.....ते विद्वद्भिः । अधोमुखित्वमप्यस्या विशेषणम्, किन्तु तस्य प्रायिकत्वमेवेति मन्तव्यम् । यदि रेखान्तरसम्मिलिता प्रायशोऽधोमुखी कर्णमूलसमुद्गता[?स्निग्धारेखा तथा शैशवा].....न्तरे त्वग्दोषो भविष्यतीत्यवसेयम् । कः कालविशेष इति चेत् यः स्वप्ने भूयो भूयो विकारस[?मूहदर्शनेना].....पि कोऽपि विकारः प्रादुर्भवेत्स कालविशेषं सूचयतीत्यर्थः ।

या वा तत्रैव वृत्तस्था बहुशाखासमन्विता ।

प्रवृत्ता नाम सा प्रोक्ता तथा कुक्षिरुगिष्यते ॥

या तत्रैव कण्ठे बहुशाखासमन्विता बह्वीभिः शाखाभिरुपेता वृत्तस्था वर्तुलसंस्थानविशेषस्थिता सा प्रवृत्तानाम । तथा 'कुक्षिरुग्' फलं भवतीतीष्यते । पूर्वोक्तायाः सन्निधौ वर्तुलाकारा बह्वीभिः शाखाभिरुपलब्धिता उपवृंहिता च सा यदि स्यात्तर्हि कुक्षिरोगं सूचयति । कुक्षिरोगश्च बहुविधः स नात्र विशेषित इति ।

या तत्र बहुवर्णाङ्गी बहुशाखासमन्विता ।

[२७६]

कल्माषाख्या तु विज्ञेया सा गुरुत्वं प्रयच्छति ॥

अयमर्थः—या तत्रैव बहुवर्णाङ्गी वहवै वर्णा आकारविशेषा यस्याङ्गस्य सह वर्त्तत इति तथा । बहुशाखासमन्विता इति व्याख्यातम् । कल्माषाख्या सा ज्ञेया । फलमाह—सा गुरुत्वं प्रयच्छतीति । गुरुत्वम्=गम्भीरत्वम् पीनत्वञ्च, न वक्रत्वमभिमतम् ।

किञ्च—

या तत्र कण्ठदेशे सा पीताकारा प्रवर्त्तते ।
उमेति नाम तस्यास्तु फलं पर्याप्तिरिष्यते ॥

या तत्र कण्ठदेशे पीताकारा पीतवर्णा रेखा प्रवर्त्तते सा उमेति नाम । तस्याः फलं पर्याप्तिः । पर्याप्तिर्नाम तत्तदभीष्टफलसंसिद्धिः । तत्रापि विशेषोऽस्ति, फलपरमकाष्ठाविशेषसमुद्गता ये भावविशेषाः प्रभवन्ति तत्सर्वसम्पत्तिरिति ॥

या कृष्णवर्णा संश्लिष्टा रेखाद्वन्द्वेन सा धृतिः ।
(मया ? यमा)दि सूचयेत् सा तु प्रतिष्ठा चापितस्य वै ॥

या कृष्णवर्णा तत्र कण्ठदेशे रेखा रेखाद्वन्द्वेन संश्लिष्टा च सा यमादियोगाङ्गं सूचयेत् प्रतिष्ठाञ्च । किं तद् यमादीति चेद्

[२७७]

ब्रूमः—यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधयश्चित्त-
निरोधः । कल्याणचिन्ता चक्षुरादीन्द्रियनिर्मादनम् । आत्मानं
चित्तस्वास्थ्यमित्येतत्प्रतिष्ठा इहलोकफलसिद्धिः । सा च सुखपर्य-
न्ता इति ॥

यच्च लोहितवर्णाभं किञ्चिदुन्नतमाश्रयात् ।

स्वभावतः परिभ्रष्टं तत्फलं स्थाननिहवः ॥

यच्च पुनर्यत्रैव कण्ठदेशे लोहितवर्णाभम्-लोहिते वर्णाभे
यस्य तथाभूतम् । किञ्चित्स्वरूपम् । आश्रयात् स्वभावतः परि-
भ्रष्टं स्वस्याश्रयभूतादस्थन इति यावत् । स्वभावतः परिभ्रष्टं
श्लथितं तदुन्नतम् । उन्नतत्वं यदिभवेत्तर्हि तत् प (?) नाम तेन
स्थानभ्रंशाख्यः फलञ्च भवेत् । एतदुक्तं भवति-यदि कण्ठे किञ्चि-
दुन्नतत्वलोहितवर्णाप्रकाशं तर्हि तौ स्वस्थनाम्ना स्थानभ्रंशो भवेत् ।
स्थानं नाम तत् 'यच्चिरकालविषयभूतामास्थाबन्ध[स्वरूप].....विष-
यञ्च, यत्र चावस्थान काले तत एव कारणात् कण्ठकचोरादिभ्यः
परित्राणाय यतो भवति जन्तुः । यत्नोभावेन चारित्रजाते तस्मिन्
बहुषु अनर्थपरम्पराधिगमे भूयो भूयो मनः परितप्तं भवेत् । यस्य
च केनापि कारणेन परिक्षितौ सत्यामात्मनो ऽपि परिक्षतिर्दुर्वारा
सम्भाव्यते । तदेतत्सर्वं स्थानशब्देनाभिधीयते । तस्यस्थान[स्य-
परिभ्रष्टे].....जाते पुनरुक्तिर्न सम्भाव्यते तथा तथा परिक्षितो ऽभि-
प्रेतः न कथञ्चित्परिक्षयमात्रम् । तन्मात्रेण स्थानस्य बाधाभावात् ॥

.....ला प्रोक्ता कदर्यत्वं भविष्यति ।

[३७८]

या पुनस्तत्र कण्ठदेशे धवलाकारा काचिद् गडुरीक्ष्यते सा धवलेति प्रोक्ता । तथा लोकः कदर्यो भवेत् । कदर्यः स्वोदरपूरको भवेत् । एतदुक्तं भवति—यद्येषोक्तलक्षणा रेखा भवेत् तर्हि तदाश्रयः पुरुषः कदर्यो भवेत् । कदर्यशब्देनैतदाह—सर्वं प्रयोजनजातं स्वार्थमेव समर्पयति नान्यार्थं किञ्चिदपि समर्पयति । यद्यन्यार्थं किञ्चित्समर्पयति तर्हि स्वार्थमेव तत्पर्यवस्यति । यदि तथा न पर्यवस्यति तत्तर्हि शोचन्ति पश्चादिति सर्वदा दुःखस्थः स्यादिति ॥

कचिद्गडुः स्थविष्ठा चेत्कृष्णाकारा च सा पुनः ।
मतिभङ्गं समाख्याति भ्रमश्चापि मतेस्तथा ॥

यदि तत्र कण्ठदेश एव कृष्णाकारा काचिद्गडुः स्यात्सा स्थविष्ठा चेत्स्थूलतमा चेत्तर्हि मतिभङ्गं समाख्याति । सा मतेर्भङ्गं मनोव्यापारस्य भङ्गम् । तेन विचारजन्याया बुद्धेस्तत्फलस्य प्रवृत्तेश्च भङ्गं समाख्याति । मतेर्भ्रंशश्च फलं भवेत् । कीदृश इति चेन्मरुमरीचिकादिषु जलभ्रमवत् शुक्तिकादिषु रजतादिभ्रमवत् । एकचन्द्रादौ द्वित्वादिभ्रमवच्च व.....ध्यायमित्येतादृशोऽयं सम्पद्यत इति ॥

या कण्ठवामभागे च रेखा निम्नतरा ध्रुवा ।
परिष्फुरन्तं सा नूनं सूचयेत्प्रतिभागतम् ॥

[२७६]

या पुनः कण्ठस्थं वामभागे निम्नतरा रेखा ध्रुवा च सा प्रति-
भागतं सकलविषयप्रतिभानगतं कश्चिद्विशेषं सूचयति । विशेषमित्य-
ध्याहारः । एतदुक्तं भवति—यद्येषा रेखा कण्ठवामगता निम्ना
अगाधतरा ध्रुवा यदि स्यात्तर्हि सा प्रतिभागता काचिद्व्यक्तिरपि
स्यात् । सा च हृदयपरिस्फुरन्ती यां काञ्चनशब्दार्थप्रतिभागलक्ष-
णास्फुरणसंविन्मयी प्रतिभाञ्च सूचयति । तावता च पर्यवसानाञ्च
फलान्तरसंवित्तिः फलिष्यतीति । अतः ध्रुवेति नाम ।

किञ्च—

गुणानां शब्दगन्धादेर्वेत्ता भवति सः पुमान् ।
यस्य कण्ठे कपालाख्या वृत्ताकारा प्रशस्यते ॥

यस्य खलु कण्ठे कपालाख्या कपालसंज्ञा रेखा वृत्ताकारा
केरकपालपरिमाणा प्रशस्यते प्रकर्षेण विज्ञायते । ‘सर्वलोकैरभ्य-
स्यत इति यावत् । तस्य पुंसः गुणाः शब्दादयो विज्ञायेरन् गन्धा-
दयश्च । यद्यपि शब्दादय इत्यनेनैव तार्किकपरिगणितानां चतुर्विं-
शद्गुणानां ग्रहणं शक्यते.....तथापि शब्दादय इत्युक्ते गन्धा-
न्तानां ग्रहणं माभूदिति शब्दगन्धादेरित्युक्तम् । गुणानां पृथक्
ग्रहणं किमर्थमिति चेदत्रब्रूमः—गुणशब्देन वीर्यशौर्यप्रतापादीनां
ग्रहणम् । ननु गुणग्रहणेनैव वीर्यशौर्यादीनाञ्च ग्रहणं कर्तुं शक्य-
मेव । किमर्थं पृथक् शब्दादेरिति ग्रहणम् । उच्यते—सत्यं गुणग्र-

[२५०]

ह्येनैव सर्वेषां गुणानां ग्रहणं शक्यमेव । तथापि विजातीयत्वं शौर्यादीनां शब्दादीनाञ्च अतः शब्दादेः पृथग् ग्रहणम् । तर्हि किं...
 ...गुणानामित्युक्ते तेषामेव बुद्धिपदारोहणमिति ब्रूमः । यदि वा गुणानामिति सामान्येन सर्वेषां [रूप रसगन्धादीनां गुणानां] तदुपलक्षणं शौर्यादेरपि इति न दोषः । के ते शौर्यादयः ? किञ्च तेषां स्वरूपमिति चेद्ब्रूमः—

वीर्यशौ[?]...?...ग्यौज्वल्यवीर्यं नामाप्रतिहता शक्तिः । शौर्यं नाम समसमत्वं विजृम्भणी नवनवोन्मेषा तद्विशेषभूता काचिदपरा शक्तिः प्रति...?...श्रवण एव भयजनकत्वम् । भाग्यञ्च सद्यः स्मरण एव समीहितसिद्धिपात्रता । औज्वल्यं दर्शनसमय एवाद्भुत विषयता योग्यता कान्तिः । कश्चित्कालं गत्वा पुनरद्भुतधीविषया कमनीयता मनोहरता इत्येवं विभागः । के ते शब्दादय इति चेच्छब्दादयश्चतुर्विंशद्गुणाः । तेषां सर्वेषां गुणानां [?] भवेत् । ज्ञातेत्युक्त्यापि तत्पात्रतैवोक्ता । ज्ञात्वा सम्पादनं विना कार्यान्तरभावात् । न च ज्ञानमेव प्रयोजनमिति वक्तुं युक्तम् , पुरुषार्थत्वाद् ज्ञानस्य । ननु ज्ञानस्यापि पुरुषार्थसाधनत्वात्पुरुषार्थत्वम् , सत्यम् , अत एव गुणज्ञानस्य गुणपात्रतापर्यवसानेन फलपर्यन्तता सम[?]ता इति न दोषः । ननु वीर्यशौर्यादिगुणानां पात्रत्वेनास्तु फलपर्यन्तता । तज्ज्ञानस्य शब्दादिगुणानां ज्ञानेन न किमपि स्यात् । नैतत्सारम् । शब्दादीनां ज्ञानेन भूततन्मात्राणां ज्ञातत्वेन द्रव्याणामपि नवानां ज्ञातत्वादात्मनाऽपि नवद्रव्यान्तर्भावा-

[२८१]

दात्मातिरिक्तसर्तपदार्थानां ज्ञातत्वेनात्मनश्च ज्ञातत्वेन ज्ञानस्य च प्रयत्नलभ्यस्य च सिद्धत्वेन परमानन्दावात्स्यादि फलं सुखसिद्धमिति । यदि वा शब्दादीनां गुणानां ग्रहणमुपलक्षणात्, द्रव्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानस्य कथमिति चेत्शब्दादयोगुणा द्रव्याणामयन्तः क्रमेण स्वाश्रयभूतानि द्रव्याणि ज्ञापयन्तः द्रव्यातिरिक्तं पदार्थषट्कमपि द्रव्यस्थाः द्रव्यलक्षणाद्वारा तत्सम्बन्धात्तदितरपदार्थजातमपि लक्षयति । अतः शब्दादिज्ञानस्य विषयोपभोगसाधनत्वात्, तस्य च पुरुषार्थत्वात्, स एवेह फलत्वेनाभिमत इति नास्ति दोष इति । न चात्र व्याख्यान विकल्पेन लक्षणास्य व्यभिचारदोष आशङ्कनीयः, व्याख्यान विकल्पोक्तानां फलानां कार्यकारणभावेन व्यवस्थितत्वात् । यदि वा ति[वि]रोधाभावात् विकल्पो न व्यभिचारमावहति । समुच्चयेऽपि न दोष इत्यनुसन्धेयम् ॥

दुर्वाकारा तु या तत्र प्रसृता प्रोर्ध्वगामिनी ।
तथा मन्दप्रवृत्तिः स्यात् पुरुषः कामिनी तथा ॥

तत्र कण्ठे दुर्वाकारा दूर्वाश्यामा प्रोर्ध्वगामिनी यदि वा प्रच्छादितमूला ऊर्ध्वगामिनी इत्युभयविधेरेखे ते स्त्रीपुरुषयोरपि मन्दप्रवृत्तित्वमेव.....प्रसृतेति प्रसिद्धा पुरुषाणां मन्दप्रवृत्तित्वलक्षणं फलं प्रसृतपदग्रहणञ्च नामप्रदर्शनायेति । मन्दप्रवृत्तित्वञ्च न सर्वत्र व्या[१ पारे पुरुषाणां स्त्रीणामपि चमा]न्यं दर्शयति किन्तु कचिदेव

३६ शा० स्क०

[२८२]

गतम् । यत्र हि प्रवृत्तीनामप्रतिहततयास्वल्पकालविर्वाह्यतापेक्ष्यते
तत्रचिरकालपेक्षा स्यात् । यत्र पुनः कालनियमाभावेन निर्वाह्य-
तामात्रमपेक्ष्यते तत्र न मन्दप्रवृत्तिता, किन्तु स्वतोमन्दप्रवृत्तिता
भवत्येव । विशेषमात्रं तु भविष्यतीति ॥ या तत्रैव निम्नानां भा-
गानां सहयुक्तिः साप्युक्तमेव फलं सूचयेदित्याह—

या तत्र बहुरेखाणां सङ्गतिः संविभाव्यते ।

प्रदीप्ता नाम विज्ञेया तथा सम्पत्समृद्धिवत् ॥

या तत्रैव कण्ठदेशे बह्वीनां रेखाणां सङ्गतिः सम्यङ्मेलन-
प्राप्तिः संविभाव्यते विज्ञायते सा प्रदीप्तानाम् । तथा सम्पत्फलं
विज्ञायते । समृद्धिर्नाम दिवसोपभोग्यं द्रव्यजातम् । तस्यैव शरी-
रसमृद्धिहेतुत्वात् । ततश्च दृष्टफलत्वात् । तद्वदियं सम्पदपिभजेत् ।
या स्वकुलोपभोग्यास्थिरायशस्करी सकलफलोपभोगसाधनतामि-
यात् सेयमविच्छिन्नप्रवाहा प्रवर्धते । तत एव च दृष्टफलापि भव-
तीति समृद्धिसाम्यमस्त्येव । संविभाव्यत इत्यत्र समित्यस्योपसर्ग-
स्यायमर्थः । कण्ठदेशे बह्वीनारेखाणां संहतिर्नदेशविशेषनियता,
किन्तु यत्र कुत्रापि भवेत्पृष्ठे पार्श्वयोः पुरतो वा, तत्रापि कणादिषु
विशेषतोऽन्वेषणीया स्वत एव दुर्गमत्वात् । अतः सम्यग्बुद्ध्या
पर्यालोक्यसंहतिस्वरूपं निर्णयित्वा एवं वक्तव्यम् । तथा च तत्स-
म्यग्विभावनं विना तदुक्तिर्नयुक्ता, अतः प्रयत्नेक्रियमाणे या
सम्यग्विभाव्यते सा उक्तं फलं सूचयतीति । किञ्च तत्र छिन्नाः

[२८३]

काश्चन रेखाः स्युः । तासां लक्षणमाह—

छिन्नाः स्यु काश्चन सूताः प्रजावृद्धिर्मनस्थिताम् ।
सूचयन्ति स्वजातिश्च स्वस्थानन्दस्वभावताम् ॥

याः काश्चन छिन्ना छिन्नाया रेखास्ता प्रसृतास्ताः यदि
स्युस्तर्हि प्रजावृद्धि सूचयन्ति । स्वस्थानन्दस्वभावताञ्च स्वस्थ
आनन्दस्वभावश्च स एवेति तथा तस्य भावः, स्वस्थानन्दस्वभावता,
ताञ्च सूचयन्ति । स्वजातिञ्च सूचयन्ति । का स्वजातिरिति चेद्
ब्रूमः—या या स्वभावभूता स्त्रीपुरुषाणां प्रकृतिविशेषसमधि[?]ता
यत्तच्छूद्रालुता, तामपि सूचयन्ति । सर्वस्यास्य फलत्रयस्य विशे-
षणं मनः स्थितामिति । मनः स्थितां प्रजावृद्धि मनःस्थितां स्वस्था-
नन्दस्वभावताञ्च । मनः स्थितत्वं नाम स्वत एव बुद्ध्युपाख्यता ।
एतदुक्तं भवति—यदि प्रसृता नाम रेखा स्युः[?]तदा आत्मनोऽ-
नुकूला प्रजावृद्धिः]वा भविष्यति वा । प्रजाशब्दश्च सन्ततिमात्रे
वर्तते । तत्रापि विशेषोऽवगन्तव्यः । येषां स्त्रीद्वारासन्तति-
वृद्धिः.....शाखोपशाखाभेदेन नानाविधत्वमेवमात्मिकां प्रजा-
वृद्धि सूचयति स्वजातिश्च उक्तरूपां स्वस्थानन्दस्वभावताञ्च ।
सर्वेषु जन्तुषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु यथायथमनुकम्पास्वभावता
अद्वेष स्वभावता च, अनाग्रहस्वभावता च, अकृत्रिमस्वभावतां च.....
पेक्षा स्वभावता च । तथा चैवं स्वभावत्वे सिद्धे स्वस्थता तावत् समुज्जृ-
म्भते । सकलेन्द्रियाणां स्ववशगतत्वात् । तथा चानन्दस्वभावता-

[२८४]

विषयेभ्यां व्यावृत्तस्वभावत्वाद् विषयनिमित्तं दुःखसम्वन्धाभावात् ।
 नन्वेवमपि सुखस्वभावता न घटते, धर्मत्वात् । तस्य न परमप्रेमास्प-
 दत्त्वलिङ्गेन तत्सुख-पताया अनुप्रेयत्वात् । किञ्च सुखमहम-
 स्वाप्सवम्, इति परामर्शः सुप्तोत्थितस्य दृश्यते । तेन सुप्तौ सुखानुभ-
 वोऽस्तीति गम्यते । न च तत्र कारणान्तरमपि मनसोऽतिरिक्तमस्ति ।
 मनसश्चेन्द्रियसहायसम्पदव सह स्वातिरिक्तानुपसाधनत्वम् । किञ्च
 तदपि बाह्येन्द्रियैः सहैव स्वप्रकृतौ पी[ली]नमेव अतो मनसोऽपि तद-
 भावः । अतः स्वपकाशानुभवगम्यतैव सुषुप्ति सुखस्य । तथा च न
 कर्मतेति चेत्तथाऽस्तु तथापि मामहं जानामीति जाग्रत्प्रत्ययवदस्तु प्र-
 त्ययः । विशेषस्त्वस्ति, तस्य सविकल्पकत्वात् शब्दसंश्लिष्टता ।
 अस्य तु सुषुप्ति सुखानुभवस्य न तथा विधत्तम्, कारणजन्यत्वाभा-
 वात् । कारणजन्यं विज्ञानं प्रत्यक्षादिशब्दवाच्यं भवति । इदं तु न
 कारणजन्यम्, तदानीं करणाभावात् । किन्तु स्वस्वरूपमेव । अत
 आनन्दस्वरूपता सिद्धा । ताञ्च सूचयतीति । अत्र फलत्रयं समुच्चयेन
 योज्यम् । कुत्रचिद्येतावत् । विषयेष्वनास्थावन्धा देवज्ञतादिषु च
 विशेषतः सक्ता उपभोग्यवस्तुनि मधुरान्नादौ किञ्चिदनुरक्तमनसस्ते
 तैरेतैः उक्तैः फलैः सङ्गता भविष्यतीति । तत्र समुच्चयेन फलानां सूच-
 नम् । इतरत्र तु विकल्पेन । कथमिति चेत् ? कचिद्राजादौ स्वजातिं
 सूचयन्ति, येषां पुनः प्रजाः श्रद्धयापेक्षकसन्निधिसम्मुखीकरणमाग-
 मनं चानुवर्त्तन्ते तेषामुक्तलक्षणा रेखा बहुप्रजत्वं सूचयन्तीतिभावः ॥

केशास्तु परुषा येषां ते खरा इति कीर्त्तिताः ।

[२८५]

एवं कण्ठगतानां रेखादीनां लक्षणादि दर्शयित्वा कण्ठाश्रय
भूतशिरोगतानां लक्षणानि दर्शयन्ति । तत्र तावत् केशानामुच्यते—
येषां तावत्पक्षाः केशास्ते खरा नाप येषां च खराः केशास्ते खराः
क्रूरात्मानः क्रूरमनस इति कीर्त्तिताः । अतस्तथाविधा ज्ञेया इति ॥

येषां वक्रा मृदुस्पर्शा मृदवस्ते स्मृता बुधैः ।

येषां पुनर्वक्राः वक्राकारामृदव वह्नैर्मृदवः मृदात्मा
नः स्मृता अवगताः । अतस्तथावगन्तव्यास्ते साम्प्रतिकैरित्यर्थः ॥

येषां [?] तेषां विरुद्धैव स्मृतिस्तथा ।

येषां पुनर्दीर्घा नातिदीर्घा धूसरास्तुङ्गाः केशास्तेषां प्रवृत्तिः
स्मृतिश्च । एतदुक्तं भवति—मतिस्मृतिभ्यां हि लोके सर्वेषां प्रवृत्ति-
र्दृश्यते सर्वविषयेषु । तत्रस्मृतिर्जन्मान्तरानुभवजन्या । मतिस्तु प्र-
माणजन्या । तत्र प्रथम विषयेषु प्रमाणजन्येऽनुभवे सति मनसि
कोऽपि विवेकः प्रादुर्भवति । तच्च विवेकं रागादिभिः प्रेरयति ।
रागादिना च प्रेरिते विवेके ततः परितोषञ्च गम्यमाने स्मृतिबोध-
कहेतुसम्पादनाज्जन्मान्तरानुभवजनिता स्मृतिरूपजायत इत्येवं मति-
स्मृतिभ्यां क्रमेण जाताभ्यामिष्टानिष्टसाधनप्रवृत्तिनिवृत्ति तद्य-
था—जातमात्र एव बालः प्रथमं मात्रादिबोधेऽपि जाते प्रमाणवशात्
पश्चात् क्षुद्रागादिप्रेरित विवेके च सञ्जाते तत्पश्चात्परितोषञ्च
गम्यमानेज्जन्मान्तरानुभवजनितां कामपि स्तन्यपानादिस्मृतिमनुभव-

[२८६]

ति । ततश्च तत्र प्रवर्त्तते । अन्यथा कथं तत्र प्रवृत्तिः स्यात् , अबु-
द्धस्याप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् , तथैव दृष्टत्वात् बोधमात्रेणान्यत्रापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादेवं मतिस्मृतिभ्यां तत्र बालप्रवृत्तिः । तथा च
तत्सिद्धौ प्रतिस्मृतिभ्यामिष्टानिष्टसाधनप्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धे उक्ते ।
एवं चोक्तलक्षणफेशसम्बन्धवतां मतिस्वरत्वम् , ततः स्मृति
स्वरत्वम् , ततश्च प्रवृत्तिस्वरत्वञ्च स्यात् । किं तत् स्वरत्वमिति
चेद् ब्रूमः—

अनुचितत्वमिति । अनुचितत्वश्च विषयवैपरीत्यम् । तच्च
सकलपुरुषस्य व्यापीति फलानां त्रैविध्यमुपपन्नम् । यद्यपि प्रवृत्ति-
स्वरत्वमेवात्र फलत्वेन वक्तव्यम् । कार्यस्वरत्वं हेतुस्वरत्वं विनान
घटते, यतस्तथा[त्रा]पि कार्यस्वरत्वदाढ्याय हेतुस्वरत्वाभिधान-
मिति न हेतुस्वरत्वाभिधानवैयर्थ्यदोषः ॥

जर्जरास्तु कचाः सूक्ष्माः फलं दुःखं महत्तु तत् ।

सूचयन्त्येव रामा[? णाम्] विपरीतं तु वै नरे ॥

जर्जराकाराः सूक्ष्माश्चेत्कचाः स्त्रीणां तर्हि दुःखं फलं सूच-
यन्ति । विशेषश्च केवलजर्जराश्चेत्तर्हि दुःखमात्रम् । सूक्ष्मत्वंजर्जरत्व-
श्चोभयं समुच्चितं चेत्तर्हि तन्महत् कालतोमहत् देशतो वस्तुतश्चा-
सम्भवात् । देशोपभोग्यं हि यद्वस्तु तद्देशतो[? स्वच्छिन्नं] छिन्नं
भवेत् । यच्चमूर्त्तं तद्वस्तुतोऽवच्छिन्नं स्यात् । न चोभयं दुःखे
सम्भवति, देशोपभोग्यत्वाभावादमूर्त्तत्वाच्च । अतः कालतो-

[२८७]

महत् । तेन^० यावन्मृतिस्त[१ वित्पर्यन्तं कथित]लक्षणकचानां
फलमुक्त्वा पुरुषाणां तल्लक्षणकचानां फलमाह-विपरीतं तु
तन्त्रे इति..... ।

(१)काराः परागास्तु यस्य मूर्द्धनि सा स्फुटा ।

तस्य नेत्ररुगत्यन्तं भवेदिति विनिश्चितिः ॥

यस्य खलु पुंसः भस्मवर्णाः पांसवः स्फुटाः सम्पद्यन्ते ।
स्फुटत्वं नाम विशीर्णता । विशीर्णत्वे चायं विशेषः कण्डूयनाव-
स्थायां पूतिमयः यथा गन्धोभवति तथाचेत्कण्डूयनं करोतीत्ययं
विशेषः, तर्हि तस्य नेत्ररुग्भवति । ननु कथं तत्र निश्चितिरुच्यते
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्लेष्मयुजां पुरुषाणां कण्डूतिपांसुमन्तिशि-
रांसि दृश्यन्ते । तेषाञ्च नेत्ररोगः कीदृशः ? इति चेदुच्यते-ताराया-
श्चन्द्राकारायाः परिवेषाकारेण कापिरेखा समुल्लसति । सा च
द्रोणकुसुमसदृशी बहुशाखोपपन्ना च । शाखाः कीदृश्य इति चेदुच्यते-
मण्डलाका[१रा शाखा]काचित् प्रथमतः समुल्लसति तद्वहिरेखा ततो
ऽपि बहिरन्येति तासां परस्परानुबन्धश्च भवेत् । परस्परानुबन्धोनाम
कोणचतुष्टये दिक् चतुष्टये च प्रोतरेखासम्बन्ध इत्येवमेका रोगः ।
अपरश्चन्दन विस्मृतिखण्डसमनिभः पथ्युषितोदननिभश्च कोऽपि समु-
न्नताकारः स नयनान्तं व्याप्नोति । तेन च तिरोभूतं भवति नय-
नमण्डलम् । गोलका च विशकलिसिरा तन्मण्डला सम्पद्यते
तथा च रूपदर्शनासमर्थं भवति चक्षुरिति भावः ।

[२८८]

किञ्च—

पृथवः बहुशाखकेशाः सन्ति कचिज्जने ।
तस्य मृत्युः सन्निधत्ते जङ्घा चावृत्तरोमका ॥

अयमर्थः—केशाः कचिज्जने पृथवः प्रसिद्धरोमचतुष्टयपरि-
मितास्तदर्धपरिमिता वा बहुशाखाः किञ्चिदङ्कुरितद्वित्रिशाखोपपन्नाः
सन्ति । तं जनं मृत्युः सन्निधत्ते । सन्निधानं च तत्, यत् षट्-
त्रिंशद्वत्सरपर्यन्तायुष्कत्वं, किञ्च लक्षणान्तरमप्यस्ति यद्गोमा-
वृत्तजङ्घत्वम् । अस्यार्थः—आवृता अङ्गीकृता रोमका रोमपङ्क्तिर्यथा
तथाभूता । तेन रोम कम्बलसमावृतेत्युक्तं भवति । तच्च जनं मृत्युः
सन्निधत्ते यस्य जङ्घा रोमकम्बलसमावृता इति योज्यम् ॥

अपरञ्च—

यस्य केशा दीर्घतां वै गता नैव च वक्रताम् ।
तस्य स्यात्पुरुषा व[?।चां] वृत्तिर्नातिमनोहरा ॥

यस्य खलु पुंसः केशा दीर्घतामेव गता, न वक्रताम् तस्य
पुरुषा वाचां वृत्तिः स्यात् । किञ्चायुक्ता च ततो नातिमनोहरा
स्यात् सर्वपुरुषाणां नापि मध्यमानाम् । युक्तियुक्ता हि वाक्
सज्जनमनोरञ्जनीभवतीति हि प्रसिद्धम् । तस्मात्तदभावान्न सज्ज-
नमनोऽनुरञ्जनीति ॥

[२८६]

किञ्च—

यस्य मांसलता मूर्द्धनि विद्यते तस्य निम्नता ।
उन्नतत्वं तथा सिद्धं प्रमेहः सङ्गतो भवेत् ।

यस्य मूर्द्धनि मांसलता निम्नता उन्नतत्वञ्च विद्यते तस्य
प्रमेहः सङ्गतो भवेत् । निरन्तरानुबद्धो भवेत् ।

किञ्च—

यस्य केश[?]स्तन्तुवन्निहता इव भान्ति च ।
[?] तस्यैव प्राणिनो] दोषस्तनौ बुद्धौ कृतिः पुनः ।

यस्य पुनः केशस्तन्तुवन्निहता इव भान्ति उदग्राश्च.....
तस्य दापस्तनौ भवेत् । किमुच्यते बुद्धौ बुद्धिकार्यत्वात् सर्वप्रवृ-
त्तीनाम् । कोऽस्य दोषः कारण.....णव विज्ञायते । अतः कथं
वक्तव्यम् । तनौ दोषे सति बुद्धौ दोषोऽस्तीति । तस्मात्सर्वथा
तथाविधलक्षण्य[व]तां दुष्टता अस्पृश्या तज्जन्मापरिहार्या भवेदिति ।

किञ्च—

यस्य बुद्धिविकारस्य हेतुः काचित्समुन्नतिः ।
शिरसिप्राप्तकल्याणः स पुमान् भवति ध्रुवम् ॥

यस्य खलु पुंसः सर्वजनबुद्धिविकारहेतुः कापिसमुन्नतिः शिर-

३७ स्क० शा०

[२६०]

सि भवेत्तस्य यदा सा प्रवर्त्तते तदैव वेगेन प्राप्तकल्याणता स्यात् ,
 प्राप्तकल्याणं येन तस्य भावः प्राप्तकल्याणता । कल्याणं स तदेव
 प्राप्नोतीत्यर्थः । नित्यानित्या च समुन्नतिर्दृश्यते शिरोगता । तत्र
 नित्या चेत्तर्हि स पुमान् कालेन प्राप्तकल्याणो भवेत् । यद्यनित्या-
 तर्हि यदा सा समुन्नतिस्तदेव वेगेन कल्याणं प्राप्नोति । यद्यव्या-
 धिमूलः समुन्नतिविशेषस्तर्ह्यन्यथा व्याधिविशेषमूलत्वे समुन्नतेर्न
 किञ्चित्फलम् । यदि वा व्याधिरेव प्रोज्जृम्भते इति सम्भवति वा
 फलम् । समुन्नतिश्च न गडुरूपा सम्भवत्यत्र विवक्षिता, किन्तु
 चतुरश्रपरिमाणा त्रिकोणपरिमाणा दण्डाकारा वा कपोतपक्षपरि-
 माणा वा काकपक्षपरिमाणा वा गिलिगिलिपक्षपरिमाणा वा, तेष्वे-
 तेषु पक्षेषु तद्वर्णाताप्यपेक्ष्यत इत्यवगन्तव्यम् । कल्याणञ्च न सा-
 मान्यमत्र विवक्षितम् , येन विशेषविवक्षया कल्याणविशेषेऽन्यत-
 मोऽत्र फलं स्यात् । किन्तु विशेष विवक्षया कल्याण विशेषः स
 क ? इति चेदुच्यते—

कल्याणं हि शुभमशुभश्च सर्वस्माच्छुभजाताद् यदधिकं तत् ।
 तच्छब्देनाभिधातुं योग्यम् । अधिकञ्च सर्वस्माच्छुभान्निरुपाधिक
 सुखजनकम् । तच्च पुत्रजन्मैव । ननु कथं पुत्रजन्मनो निरुपाधिक-
 सुखहेतुत्वेन परमशुभत्वं वक्तव्यं स्यात् , उच्यते—

निरुपाधिकत्वादेव तज्जन्यसुखस्य, अन्यजन्यसुखस्य सोपा-
 धिकत्वाच्च । ननु भिन्नस्त्रीनां लोकानां यद्यदभिमतं तत्तस्य सुख-
 हेतुः । अस्ततदेव शुभतममिति । सत्यम् , तथापि सर्वेषां पुत्रजन्म-

[२६१]

न्यविवाद एव निरतिशयसुखहेतुत्वे । किञ्च परलोकादिहेतुत्वेनापि पुत्रजन्मनः सुखहेतुत्वमतो[? बुद्धिमद्भिस्]तदेव शुभतमम् । किञ्च यदि प्रियासुखप्रसवादेः सुखहेतुत्व मुच्यते तदापि न दोषः, प्रिया-सुखप्रसवस्य निरतिशयसुखहेतुत्वाभावात् । ततः पुत्रजन्मैव कल्याणशब्देनाभिधीयते इति ।

एवं तावत् कण्ठादुपरिभागगतानां रेखासमुन्नत्यादीनां लक्षणानि प्रदर्शितानि ॥

इदानीं कण्ठगत.....[?]

[? या रेखा]पृथुला पीताकारा शाखाद्वयान्विता ।
समुन्नतिः स्फुटतरा तथा सर्वो लभेत शम् ॥

या पुनः कण्ठगा.....सर्वो लोकः शंलभेत । शंनाम न वैषयिकं शम्, 'किन्तु कर्मजनितम् । तच्च देशकालादिवस्त्रपेक्ष काणोत्तरादिति ।

.....रोमाणि व्याप्य तिष्ठति ।

'सूक्ष्मकृत् स तथा सर्वो हि लोकः

स्यात्काणः क्लीबानुसार्यपि' ।

यस्य पुनः कण्ठे काचिद्रेखा रोमाणि व्याप्य तिष्ठति सा सूक्ष्मकृन्नाम । तथा सर्वो लोकः काणः स्यात् । किञ्च सः क्लीबानुसार्यपि स्यात् । क्लीबं नामोत्पादनाक्षमं वस्तु । तदनुसा-

[२१२]

यपि पुरुषः स्यात् । एतदुक्तं भवति—समयता यद्यस्या उक्तल-
क्षणायाः स्यात् तर्ह्युक्तं फलमपि भवेदिति । किञ्च—

सधर्मा सा यदि भवेज्जर्जरा तनुरप्यसौ ।
तया मृतिं लभेल्लोकः प्रशस्तश्च ध्रुवं भवेत् ॥

या खलु कण्ठगता जर्जराकृतिः सूक्ष्माया रेखा सा सधर्मा
नाम । तया लोकः मृतिं लभेत । लोकः प्रशस्तश्च भवेत् । ननु
कुतः प्रमाणादेतन्निर्णयः ? न तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगम्यते,
तयोरदर्शनात्, नापि प्रमाणान्तरात्, तस्यासम्भवात्, उच्यते
अन्वयव्यतिरेक[शङ्का]तावत् प्रमाणमेव, तयोरेवास्मिन् विषये
प्रमाणात्वात्, ततश्च न प्रमाणान्तरगवेषणानवकाशोऽस्ति हि । तेन
पक्षान्तरमपि निरन्तरं वेदितव्यम् ।

किञ्च—

निम्नो भागो यदि भवेत् रेखामात्राकृतिः स्फुटा ।
न सम्पाज्जिदितं [?] तत्तु राज्यं भवेद् ध्रुवम् ॥

या पुनः कण्ठगता स्वच्छमृदाकारा स्वच्छा च मृदाकारा
चेति तथा, रेखा यदि भवेत् तर्हि सास्य पुंसस्तत्फलं सूचयेत् ।
यन्न सम्यग् विदितं न सम्यक् प्रथितं फलम् । अमङ्गलमिति
यावत् तद्वेत् । यदि सा रेखा निम्नो भागः स्फुटाकृतिश्च भवेत् ।
स्फुटा आकृतिराकारो यस्याः सा तथा तर्ह्येव तदेवममङ्गलाख्यं

[२६३]

फलं भवेत् । यद्येतदेवं न स्यात् तर्हि फलविशेषं दर्शयति । साम्राज्यं तदा ध्रुवं भवेत् । भवेद्द्रुवमिति वा योजना । तदा निश्चयार्थो ध्रुवशब्दः । पक्षान्तरे तु नित्यार्थः । अत्र स्फुटाकारेति नामेत्यवगन्तव्यम् । ननु कथं साम्राज्यं फलमस्य रेखाया उच्यते सामान्येन साम्राज्ययोग्यतायाः सर्वत्राभावात् , नैतद्युक्तम् , साम्राज्यस्य तल्लक्षणं तद्यद्यन्यत्र ब्राह्मणादावपि स्यात्तर्हि त[तेषाम]पि तत्स्यात् लक्षणस्य बलवत्त्वात् । किं तद्वलवत्वमिति चेदत्र ब्रूमः—

लक्ष्यव्यापकत्वमिति । ननु तदेवासिद्धमिति चेन्न, व्यापकत्वं विना लक्षणस्य लक्षणत्वस्याभावात् । ननु मास्तु लक्षणस्य लक्षणत्वम्, नैतदपि समञ्जसम्, आप्तवचन विरोधात् । आप्तवचनं हि शास्त्रम् । तस्मिंश्च समर्थितम्.....तत् । अतो लक्षणत्वमङ्गीकर्त्तव्यमेव । लक्षणत्वे च सिद्धे तस्य व्यापकत्वात् । अतश्चोक्तं चोद्यानवकाशः । यदि वा साम्राज्यशब्देन क्षत्रियादन्यत्र तदभि[?] मतं मन्यतेतर्हि]तल्लक्षणस्य न दोषः, व्याप्तिश्च । किञ्च—

या प्रभित्तिः कण्ठगता वर्तुला मांसलस्पृशाः ।
तथा मेधाखण्डा सम्प[?]ग्वैशित्यं समुदीरयेत्] ॥

.....योगः । अत्र अस्मिन्नर्थे विचारयोगः विचारसम्भवः नैव स्यादिति । अयं भावः—यस्य यस्य पुंसः..... वा दक्षस्तनोपरि कोपवर्णो विकारस्तस्य तस्याश्चर्यवत्कर्म भवति, भूतञ्च, भविष्यति च । यथा भगवतो नारायणस्य श्रीलक्ष्म्या-

[२६४]

ख्यवर्णविकारयुक्तस्य । यथावा भगवतः कल्परूपस्य तस्यैव ।
तस्मादधुनापि तथैव भवितव्यम् । नन्वेकत्रैतद्दर्शनेन कथं सर्वथा
तत्कल्पना युक्ता वक्तुम् । अत्रब्रूमः ।

एकस्मिन् विष्णौ तल्लक्षणैर्...ने सर्वातिशायि विचित्रं कर्म
दृष्टम् । तस्मादन्यत्रापि वैचित्र्यमात्र युक् कर्म भविष्यतीति वक्तुं
युक्तम् । न केवलं विष्णौ तल्लक्षणं तथाविधं च कर्म दृश्यते ।
तस्माद्युक्तमुक्तमिति । वामस्तनस्योपरि सन्निवेशे वर्णप्रदो यदि
दृश्यते चेत्तर्हि अत्र भूयः सकलं ।

विचित्रं...त नास्तिक्यधिया स्वयञ्च ॥

अस्यार्थः—वामस्तनस्योपरिदेशे यद्ययमुक्तविधो वर्णविकारो
दृश्येत चेत्तर्हि अत्रास्मिन् पुरुषे भूयो भूयः पुनः विचित्रं कर्म
नश्येत् । किञ्च नास्तिक्यधीः स्वयं जायते । ततो हेतोः स्वयमपि
पुरुषो नश्येत् । अत्रापि नास्त्यत्र विचार योग्य इत्येतदनुषञ्जनी-
यम् । किञ्च—

यदि वर्णप्रभेदस्य सम्बन्धी कोऽपि तत्परः ।

वर्णभेदः प्रदृश्येत तर्हि श्रीशालिता भवेत् ॥

एषोऽर्थः—यः कोपि दक्षस्तनस्योपरि वर्णविकारस्तत्सम्बन्धी
कोऽपि वर्णविकारः स्याच्चेत्तर्हि स च तत्परः तस्मात् प्रकृतात् परः

[२६५]

अन्यः तर्हि श्रीशालिता भवेत् । श्री मानसौ पुरुषः स्यात् यदि
दक्षस्तनस्योपरि यो वर्णविकारस्तत्सम्बन्धी तद्विपरीतःकोऽपि वर्ण-
विकारः स्याच्चेत्तर्हि प्रवृद्धसम्पदयं पुरुषः स्त्री वा स्यादिति तात्पर्यम् ।

वर्णद्वयस्य सम्बन्धे तेन दुष्टः पुमान् भवेत् ।

स्त्रीणां तु नैतदेवं स्यात् विपरीतार्थसम्भवात् ॥

अयमर्थः—वर्णद्वयस्य यदि सम्बन्धो भवेदाद्येन वर्णेन दक्ष-
स्तनोपरिभागे पूर्वोदितेन तेन तर्हि पुरुषस्य दुष्टता भवेत् । स्त्रीणां
चेद् तदेवं न स्यात् यत्पुरुषाणाम् , तल्लक्षणस्य फलत्वेनादितम् ।
कुतः ? विपरीतार्थसम्भवात् । दुष्टतालक्षणो योऽर्थस्तस्य विपरीतो योऽ-
तस्तस्य सम्भवात् । शुद्धता लक्षणस्य[स्त्रीपुंभोः]सम्भवादिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति—दक्षिणस्तनस्योपरि वर्णत्रयसन्निवेशो यदि भवेत्
पुरुषाणां तर्हि महापातकदोषाणां सम्बन्धः स्यात् । तेषु...न्यतम-
सम्बन्धो नियतः । स्त्रीणां तु नैतदेवम् कथमिति चेद् दक्षस्तनस्यो-
परि वर्णत्रयसम्बन्धे शुद्धिरेव स्यात् । कीदृशी सेति चेत् महापा-
तकसम्बन्धव्यावर्त्तनप्रदर्शिनोति ब्रूमः । तस्मात्तत्र वर्णत्रयसम्बन्धः ।
पुरुषाणां दोषसूचनाय । स्त्रीणां तु न, प्रत्युत तद्विपरीतसूचनायेति ॥

मध्ये पिटकसम्बन्धः पुरुषा..... ।

..... ॥

अयमर्थः—पुरुषाणामुरोमध्ये यदि कश्चित्पिटकसम्बन्धः सम्भ-

[२६६]

वेत्तर्हि स शुभावहः, स्त्रीणां तु स नियमो त्र कुप्याकुप्य-
 द्वयमुच्यते । तदुद्भवं नियमेन प्रतिबध्नाति । पुरुषाणां तु यद्यदिष्टं
 हितञ्च तत्सर्वं सम्पद्यते । तद्विसुखम् । तस्मात्पुरुषाणां
 तत्सम्पत्तिर्युक्ताः । स्त्रीणां तु न युक्ताः । शुभाशुभफलहेतुत्वा-
 दिति । तदधस्तु प्रमापकः, मरणसूचक इत्यर्थः । नन्वेतदपि लक्ष-
 णं पुरुषगतं प्रतीयते । न च पुरुषमात्रस्यैतल्लक्षणम् । अन्यत्रापि
 दर्शनादिति । सत्यम् । पुरुषमात्रस्यैतल्लक्षणम् किन्तु स्त्रीणामपि
 तर्हि को विशेष इति वक्तव्यम् ? अत्र वदामः—

तदधस्तात् स्थितत्वेऽपि पार्श्वयोः शाखाद्वयं स्वरूपभूत-
 मवेक्ष्यते । न केवलं तदेव, 'अपि तु विशेषान्तरमपि, त-
 त्किमिति चेद् ब्रूमः य.....द्वये पिटकद्वयसम्बन्धित्वं तदेवेति । यदि
 वा प्रमापक इत्यस्यार्थान्तरम् । प्रमापको ज्ञापक इति । तत्राध्या-
 हारश्च कर्त्तव्यः । स च बलात् सिद्ध्यति । स.....पीति । न
 च सर्वज्ञतात्र विवक्षिता, अपि तु प्रायिकी सर्वज्ञता । तेन यत्र
 यत्र बुद्धिप्रवेशाय यत्नते तत्र तत्र प्रसृतबुद्धितया ऋटिति
 तद्विषयं यातवोच.....दतरं जृम्भते प्रतिभाति लक्षणं न
 ऋटित्युपपत्त्या ऋटिति विनाशः प्रमोषगन्धासहत्वात् तत्पुरुषादेः ।
 तथाचैतल्लक्षणवतां पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च तद्वतीनां विवक्षितविशेष-
 वत्त्वे ज्ञानलाभः सर्वविषयः प्रायेणभवति मरणं च भवत्यचिरेण ।
 ननु तत्रापि कालशब्देन कियत्पर्यन्तं वयो गत्वा मरणमादिश्यात्र
 ब्रूमः—यावत्तत्प्रतिभादिलक्षणो दोषः सर्वविषयः परमकाष्ठं गत्वा

[२६७]

स्वकार्यभूतां गुणगणविचनमयीं कीर्त्तिमातनेति तावदायुः स्थितिः ।
तस्याञ्च कीर्त्तिलाभसन्तुष्टौ जातमात्रायां मरणमादिश्यत इति ॥

यस्य हाराख्यरेखा तु विच्छिन्नतिः परिलक्ष्यते ।
स्थानत्रये तस्य मृत्युर्नित्यसन्निहितो ध्रुवम् ॥

यस्य खलु पुंसो हाराख्यरेखा तु त्रयो भङ्गाः स्फुरेयुः ।
स्फुरन्ती च तस्य मृत्युर्नित्यसन्निहितः । अत्र न किञ्चित्संशयका-
रणमस्ति । एतदुक्तं भवति-हाररेखाणामविच्छेदपरिवृत्ततात्यन्त-
मपेक्ष्यते । तत्र यदि त्रयोभङ्गाः सम्भवेयुर्दृश्यन्ते वा तर्हि स
नियतरोगी भवेत् । नियतरोगिणां पुरुषाणामायुर्नित्यसन्दिग्धम् ।
तदिदमुक्तम्-नित्यसन्निहितो मृत्युरिति । केषाञ्चित् पुनरेतासां
रेखाणां त्रयोभङ्गाः सम्भवेयुः । किं तल्लक्षणमिति चेच्छृणु-
वदामः-यत्तासामेव रेखाणां कण्ठसन्निधौ निम्नत्वम् । एतदेव
तल्लक्षणम् । तथा च येषामेतल्लक्षणं दृश्यते हाराख्यरेखाभङ्गसू-
चकम्, येषाञ्च तद्भङ्गत्रयं दृश्यते तेषां सर्वेषां नित्यरोगितया
तद्भङ्गाशङ्कया तदायुर्भङ्गभयाच्च तस्माधनाय नित्यप्रयत्नः कार्यः ।
अन्यथा मतिमद्भिरपि पुरुषैः.....

.....धवलाकारयोगिनः ।

तस्य शुकं भवेदल्पमिति ब्रूयात्प्रसाधने ॥

एषा योजना-यस्य खलु पुंसः साक्षाद्.....ब्रूयात् ।

३८ शा० स्क०

[२६८]

कदेति चेदाह-प्रसाधन इति । प्रसाधने गर्भाधाने पृच्छ्यमान इत्यर्थः । ननु किं तदल्पं.....उच्यते । अत्र हि गर्भाधानं पृष्ठम् । उत्तरवचनाय शुक्लं विषयं तदा धातुस्तथा च शुक्लप्रयोज्यं यद्वस्तु गर्भरूपं पुंलक्षणम् प्रष्टुः समोहितं तदेवाल्पमित्युत्तरं..... दिना वक्तुं युक्तम् । अतस्तदेवेकप्रत्राल्पमिति । न चान्यदाशङ्कनीयम् प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसङ्गात् किञ्च शुक्लस्यैवाल्पमत्रोक्तम् तथापि तत्कार्यभूतस्य गर्भेवस्तुनोऽल्पत्वं सिद्धयेत् । किं तदल्पत्वमिति चेदाभासत्वमिति ब्रूमः । आभासत्वं चाकार्यकरत्वम् । नन्वकार्यकरत्वाभासत्वे जनितमात्रापित्रोर्भरणत्वात् प्रागेव स्वनाशेन भाव्यमित्येवं नियमः न जन्मनः प्रागिति न च जन्मानन्तरमिति च । न च जातमात्र इति च । तस्मादयोगः विवक्षितसि[द्धि]भावात्, न आभासत्वस्य तावन्मात्रेणासिद्धेः । आभासत्वं हि अकार्यकरत्वमिति सर्वसिद्धम् । कार्यश्चात्र गर्भसम्पाद्यं पित्रादिविषयं बह्वस्ति । प्रथमं तावद् गर्भे सञ्जाते काप्यपरिमिता प्रीतिः सञ्जायते । तदनन्तरं तत्परिपूर्णतया । ततो जन्मानन्तरं पुत्रमुखदर्शनादिनिमित्तम् ततस्तत्क्रमेणादिनिमित्तम् । एवं बहुकार्यता तदेषु नामकरणात् प्राक्तनेषु कार्येषु गर्भजन्ममात्रव्यतिरिक्तेषु अन्यतमभूतं यत्कार्यम्, तदेकमपि भवितुं युक्तमित्येतदाभासत्वमभिमतम् । एवञ्च न विवक्षितासिद्धिरिति ॥

यस्य वक्षः पृष्ठभागे कृष्णा रेखाः समुद्भूताः ।

समुद्भूताख्यास्तस्य स्यात् सर्वत्रापि पराजयः ॥

[२६६]

अथमर्थः—यस्य खलु पुंसः पृष्ठे उरः प्रतियोनिभागेया-
 समुद्रता रेखास्तासामुद्रता इत्यवगन्तव्या । तत्फलं यत्र यत्र तत्प्र-
 वृत्तिस्तद्वतः पुरुषस्य तस्य तत्र सर्वत्रापि पराजयः । स्त्रीणां तु एतल्ल-
 क्षणं विपरीतं फलं सूचयति । तत्र कश्चिद्विशेषोऽवगन्तव्यः । ऊ-
 र्ध्वगामिन्यः, अधोगामिन्यश्च रेखाः सम्भवेयुः । तत्रोर्ध्वगामि-
 न्यश्चेत्तर्हि न पराजयः स्यात् । अधोगामिन्यश्चेत्तर्ह्युक्तं फलं
 नियतमेव । स्त्री पक्षे तु अधोगामिन्यः शुभं सूचयन्ति । ऊर्ध्व-
 गामिन्यास्तु विशेषः शुभजातं सूचयन्तीति । ननु कथं सर्वस्यापि
 प्रवृत्तिविषयस्य फलं पराजयः स्यात् । या जयार्था प्रवृत्तिस्तस्या
 एव पराजयः फलमेतद्रेखावतां स्यान्नान्येषामन्यत्रेति । सत्यम् ,
 तथापि प्रवृत्तिः फलाय हि क्रियते । तथा च तदसिद्धौ पराजय
 एवेति तदुक्तेरुक्तता न वक्तुं युक्तेति समञ्जसम् ॥

इति स्कान्दशारीरके षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वर्त्तमानर्क्षपर्यन्तेष्वद्विव्यादिषु योजयेत् ।
 वारांस्तिथिश्च तांसङ्ख्यां गुणयेच्च पृथक्क्रमात् ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च सप्तषट्काष्टभिः क्रमात् ।
 निशेषहरेणेष्वेषु त्रिषु यात्रा न शोभना ॥
 आदिशून्ये महत्पीडा मध्यशून्ये महद्भयम् ।
 अन्त्यशून्ये महद्भानिस्त्रिशून्ये मरणं भवेत् ॥
 त्रिस्थानं शून्यरहितं सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 वर्त्तमानर्क्षपर्यन्तं जन्माक्षाद् गु[ग]णयेद्बुधः ॥
 चतुर्भिः गुणयेत्सङ्ख्यां शुक्लप्रतिपदादितः ।
 तिथयस्तत्र[? संयो]ज्यां वाराः सूर्यादयस्तथा ॥
 विभजेन्नवभिः शेषैः फलं तत्र समादिशेत् ।
 तापः कान्तिं मृतिं लक्ष्मीं श्रियं सौख्यं यशः कलिम् ॥
 बहुचिन्ता क्रमान्तुणां ब्रू [याच्चा] त्र दिने दिने ।
 लग्नाद्वैनाशिकक्षेत्रे संस्थिते गुलिकेऽर्कजे ॥
 भौमदृष्टेऽथवा युक्ते तद्दशान्ते मृतिं वदेत् ।
 पञ्चाङ्गयटिकायुक्ता योजयेत् राशिनाडिकाम् ॥
 संयोज्य गुलिकस्यापि नाडिकार्कविभाजिता ।
 शेषराश्यष्टमाधीशदशान्ते मरणं वदेत् ॥

[३०१]

एवं तावत्कण्ठादर्वागतानामन्तर्बहिर्भागगतानां च रेखादीनां
लक्षणादीनि दर्शितानि । स्तनोर्ध्वगतानां लक्षणानि तत्फला-
नि च सर्वाण्युक्तानीति प्र[१५]शो मत्वा तदर्वागतानां लक्षणा-
दीनि दिदर्शयिषुः प्रथमं हृत्तत्पृष्ठयोर्लक्षणादि दर्शयति ।

तद्गतानां च ।

तदेव हृदयं प्रोक्तं यत्तत्पृष्ठ...मस्थितिः ।

तत्पृष्ठञ्च तदेव स्यात् यदृजुस्थिरमायतम् ॥

अयमर्थः—यत्पद्मसमस्थितिः, पद्मेन समा स्थितिरव-
यवसंस्थानं यस्य तत्तथाभूतम् । हृदयं तद्विद्भिः प्रोक्तम् ।
पद्मसाम्यञ्च गुणैः कोमलत्वमनोहरत्वस्निग्धत्वाख्यैः । वृत्ताकारेण
च । न च स्निग्धत्वं तैलादौ साधुः अतस्तत्साम्यमत्रापेक्षितव्य-
मिति युक्तं वक्तुम् । यावन्मात्रं पद्मागतं स्निग्धत्वम्, तदेव च त-
त्पृष्ठं नान्यत् । एतल्लक्षणावृत्तमहृदयभागं तत्पृष्ठयोः । मध्य-
मानां तु गुणैकदेशैकयोगो हृदयतनुपृष्ठयोः । अधमानां तु हृदयं
तत्पृष्ठयोरुदीरितलक्षणगन्धोऽपि नास्त्येवेति । तद्गतरेखादि-
लक्षणमाह—

तद्गता पृथुला वृत्तस्थितिः कण्डूतिसंश्रया ।

तथा सर्वोऽपि लोकः स्याद्वशे वश्यस्तु भीतिकृत ॥

[३०२]

अस्यार्थः—तस्मिन् हृदये पृथ्वाकारा वृत्तसंस्थितिः कण्डूति-
समाश्रयाणाम् । अकण्डूतिसमाश्रयत्वं विशेषणञ्च न नाममात्रम् ।
तथा रेखया सर्वोलोकावशे भवेत् । यदि कोऽपि वश्यो भवेत् ,
तर्हि स भीतिकृत् स्यात् । वशभवनस्य वश्यत्वस्य च को विशेष
इति चेदुच्यते—स्वत एव यद्वशे भवनमिष्टकारित्वम् , तद्वशे भवनं
विवक्षितम् । यच्च प्रवृत्तिवशात् वशेभवनमिष्टकारित्वञ्च तद्वश्यत्व-
मिति । तत्र यदि कश्चिद् वश्यो भवेत्तर्हि स नित्यं भीतिकृत् स्या-
त् । कथम् ? नन्वयं मम सर्वमेव पुरुषार्थं.....दयं वश्यो नुस्या-
त् । किं वानेति भयपरवशहृदयतया सुखं न कदाचिच्छेतेति ।
तत्पृष्टे.....ताभिः सर्वस्यापि निजवस्तुनः अन्तो
विनाशः स्यात् । नात्रसंशयकारणमस्ति । ननु सर्वस्य निजवस्तु-
नोऽन्तमेताः कथं सूचयन्ति ? देहादेरपि निजवस्तुत्वात् । तस्य
च मोक्ष एव विनाशात् । मोक्षश्चेत्स्यात् तर्हि इष्टसिद्धिरेव सूचिता
स्यात् । नैतद्युक्तम् , निजशब्दस्यात्र सङ्कुचितवृत्तित्वात् । तत्कि-
यद्वस्तु तेनोच्यत इति वक्तव्यम् ? उच्यते यदभिमततरं पुत्रव्यतिरिक्तं
मियावस्वादि वस्तु, तदेव निजवस्तुशब्देनोच्यते । तथा च न को-
ऽपि प्रसङ्ग आपत्ततीति ॥

निम्नस्तु पृष्ठभागश्चेत् प्रसिद्धं सूचयत्यसौ ।

गुणलोपश्च तत्र स्यात् यदि कण्डूतिसम्भवः ।

अस्यार्थः—तत्र पृष्टे यदि कश्चिन्निम्नो भागः स्यात्तर्हि असौ

[३०३]

प्रसिद्धिं सूचयति भाविनीम् । प्रसिद्धिश्च गुणख्यातिरेव । तथा च न दोषानुषङ्गः । एषा सूचयतीत्युक्तं भवति । किन्तु निम्नेभागे तत्र यदि कश्चिद्वृत्तिर्हि गुणलोपश्च स्यात् । कस्य गुणस्य लोप इति चेत् उच्यते न वीर्यशौर्यादेः किन्तु शमादेः, शमादिश्च शमो-
दमस्ति तित्त्वा इत्येतत्त्रयम् । तस्य लोपः स्यात् लोपो नाम तिरो-
भावः । तिरोभावश्च वासनासहिताया अविद्याया अदर्शनम् । तच्च चिन्त[१त्त]व्याक्षेपाद् भवति । तेन चिन्त[१त्त]व्याक्षेप एव गुण-
लोप इत्यभिधीयत इति ।

रोमाणि रोमकूपेषु तत्र स्युर्यदि तस्य वै ।

अपत्यभङ्गो विज्ञेयस्तत्पुत्राणां त्वधीरता ॥

अयमर्थः—तत्र रोमकूपेषु रोमाणि यदि स्युस्तर्हि अपत्यभङ्गो विज्ञेयस्तत्पुत्रभङ्गो वा सर्वथा हृदयतत्पृष्ठयो रोमकूपेषु रोमसम्भवः ।
अपत्यविनाशहेतुः ।

किञ्च—

तत्रैव यदि संश्लेषो रेखाद्वयसमुद्भवः ।

मृतिरेव भवेत्तस्य द्वात्रिंशद्वत्सरादयः ॥

अयमर्थः—तत्र हृदयतत्पृष्ठयो रेखाद्वयसमुद्भवः रेखाद्वयजन्यः कश्चित् संश्लेषो भवेत्, तर्हि द्वात्रिंशद्वत्सरादर्वाङ् मृतिर्भवेत् ।

[३०४]

किञ्च—

दीर्घतराणि स्यू रोमाणि पृथुलान्यपि ।
तर्हि तत्रैव मरणं यत्र कर्माणि सञ्चरेत् ॥

एषोऽर्थः—तत्र हृदयतत्पृष्ठयोः पृथुलानि दीर्घतराणि च रो-
माणि चेत्स्युस्तर्हि तस्य पुंसो यत्र यदा कर्मसु प्रवृत्तिर्भवेत्, निर-
न्तरं तत्तत्कर्म कुर्वन् भवति स्वयं तत्र तदनुगुणं भवति । ननु
तत्रापि विशेषो न नियतो निर्धारित इति चेदत्र ब्रूयः, एतावन्मात्र-
स्यैवेदं लक्षणमिति । किञ्च तत्र यद्यूर्ध्वशाखा=ऊर्ध्वशिखा
काचिद्रेखा सम्भवेत्, तर्हि सा सरस्वती संज्ञा । तथा सोऽयं पुरुषः
पण्डितः स्यात्स्वकर्मनिरतश्च । स्वस्य ब्राह्मणादेः कर्माणि नित्या-
मिहोत्रादौ सन्ध्योपासनादौ च निरतः तत्पर इति । एवं हृदय
तत्पृष्ठयोर्लक्षणमुक्तम् । तद्गतरेखादिलक्षणं फलञ्च, सम्प्रत्युदरग-
तानां रेखाणां निम्नादिभागानाञ्च लक्षणादि दर्शयति—

उदर.....मृदुत्वक् शुद्धधीर्भवेत् ।

यत् स्वत एव निम्नं सर्वतस्तदुदरं विदुः । तत्पृष्ठभागश्च सः
यो मृदुत्वक् । अत एव.....शुद्धधीर्भवेत् । धी शुद्धि-
स्तस्य सुतरां भवतीत्यर्थः ॥

रेखात्रयं समुल्लङ्घ्य रेखान्तरमनन्तरम् ।

दृश्येत यदि तस्य.....गभूयस्त्वमञ्जसा ॥

[३०५]

उदरगतानां वलीसंज्ञानां रेखाणां यत्त्रयं लोकसिद्धं तस्मा-
दन्यदप्यवसानेन रेखान्तरं यदि दृश्येत तर्ह्यञ्जसा रोमभूयस्त्वं
स्यात् । आ मविना कायक्लेशादिकारणं तत्समुद्भवः भूय-
स्त्वञ्च सकलव्याधिसम्पर्कः ॥

न्यूनताचेदलक्ष्मीवान् स्याच्चेदपि विरोधतः ।

लक्ष्मीर्यदि भवेत्तर्हि मलि [? ना] ध्रुवसङ्गतिः ॥

एषा योजना-रेखाणां न्यूनता चेत्स्यात् सर्वत्रावमतिः ।
अत्रापि रेखात्रयं न्यूनता चेत्स्यात् तर्ह्यलक्ष्मीवान् भवेत् । लक्ष्मी-
वतः पुरुषादन्यो भवो यदि वा विरोधतः स्याच्चेदपि विरोधेन
सहलक्ष्मीः स्याद्वा तत्र यदि स्यात्तर्हि मलिना अध्रुवसङ्गतिश्च ।
अध्रुवा सङ्गतिः समुन्नतिः.....वा यस्याः सा तथा । एतदुक्तं
भवति-रेखात्रयान्न्यूनरेखता यदि भवति तर्ह्यलक्ष्मीः भटिति समु-
ज्जृम्भते । तस्याविरोधतः विरोधेन लक्ष्मीः स्याच्चेत्तर्हि मलिना
स्यात् । अप्रयुद्धगतिश्च । ननु विरोधेन भवनमविरोधेनालक्ष्मीभ-
वनं चेदुभयं विरुध्यते न क्रमेण कालभेदेनाविरोधात् यदि न्यूनता
तर्ह्यविरोधेनालक्ष्मीरेव स्यात् । स्वतः विरोधेन लक्ष्मीर्यदि भवति
कालान्तरे तर्हि मलिनत्वादिदोषो भवेदिति ।

तासां यदि छिद्रयोगः कृष्णं तस्य भवेद् ध्रुवम् ।

नोचेदेकाप्युदरगता तस्य लक्ष्मीर्विनश्यति ॥

३६ शा० स्क०

[३०६]

अस्यार्थः—तासामुदरगतरेखाणां छिद्रयोगो यदि भवेत्
छिद्रच्छेदः तद्योगस्तास्वन्यतमाया अपि रेखाया यदि कचिच्छेदः
विच्छेदस्तर्हि तस्य कृष्णं भवेत् । कृष्णं नाम दोषमात्रम्,
तद्योगः । सर्वासां छेदे तु का कथा सर्वथा दोषो भवेदिति, यद्ये-
कापि नोचेद्रेखा तर्हि सुतरामनर्थपात्री भवेत् । सर्वथा दोषभयाज्जो-
वनं सन्दिग्धं लभेत स पुमानिति ।

कचित्प्रवर्द्धते सा प्रिया रेखा मदजृम्भिणी ।

नाभेरुर्ध्वमुखी साक्षात्तया शान्तिं लभेत सः ॥

अस्यार्थः—यस्य या नाभेरुर्ध्वमुखी नाभिमुखादूर्ध्वं गच्छ-
न्ती काचिद्रेखा समुन्मिषति सा जृम्भिणीनाम । सा वर्द्धते च
क्रमेण वयसा सार्द्धं क्षीयते च तथा तेन सार्धम् । तथा स पुरुषः
शान्तिं लभते शान्तिर्नाम शमः, स च कर्मानुसारेण ज्ञानलाभ-
हेतुः क.....न्मनोविकारः । एतदुक्तं भवति—नाभेरुर्ध्वं गच्छ-
न्ती हृदयानुप्रवेशार्थमिव या रेखा वर्द्धते क्षीयते च वचसा समं सा
कालपरिपाकवशात् कर्मभिरुत्पद्यमानं शमं ज्ञानहेतुं सूचयतीति ॥

किञ्च—

नाभेरुर्ध्वनिम्नभागो योऽसन्निहितस्तद्विरूक् ।

स वृद्धिकृदिति प्रोक्तस्तेन वृद्धिं लभेत ना ॥

यो नाभेरु.....तस्य वृद्धिर्भवति । वृद्धिर्नाम किं

[३०७]

सम्बन्धिनीति चेद् ब्रूमः—लोकस्य हि नानाविधो बुद्धिवृत्तिभेदः
 कस्यचि.....दौदासीन्यगतः कस्यचित्तत्पच्युतिगतः । तत्र
 तस्य यदभिरुचिः यस्मै च प्रवृत्तिस्तद्विवृद्धिरिति स.....
 नन्वनिष्ठेऽपि प्रवृत्तिर्दृश्यते यथा राजाज्ञया स्वशूलपातादौ । एवञ्च
 सत्यनिष्ठवृद्धिहेतुरयं स्यात् । न तत्रतस्याः प्रवृत्त्याभासत्वात् । सम्य-
 ग्भूता.....प्रवृत्तिरत्र विवक्ष्यते नेयं सम्यग्भूता तस्माद-
 ज्ञान पूर्विकायाः प्रवृत्तेराभासरूपाया न विनियोजकत्वम् । सम्य-
 ग्भूतायास्तु विवेकमूलत्वादनाभासत्वात् तद्विषयतया प्रवृत्तिविषयस्य
 पुरुषार्थरूपत्वमिति सा सूच्यते । तद्विवृद्धिर्वा इति नास्ति दोषः ।
 किञ्च नाभेरुपरि निम्नभागाद्विरूढं विपरीतः पिटकरूपउन्नतोभा-
 गोयदि दृश्येत तर्हि पूर्वोक्तात् फलादपि हि रूढं अन्यत्फलं भवेत् ।
 किं तदन्यदिति चेदयमत्र ब्रूमः—वृद्धिर्हि पूर्वं फलत्वेनोक्ता । तद्वि-
 परीतस्य फलस्य नाशरूपत्वं वक्तव्यम् । नाशश्च न मुख्यः ।
 अतो मुख्यपश्रीकत्वफलं भवेदिति ॥

किञ्च—

गडुर्नाभेरुपरिगा श्रियं हन्ति निजात्मिकाम् ।

शाखा च तत्र यद्येका सुतरां हन्ति पुरुषम् ॥

अयमर्थः—नाभेरुपरिगता या गडुः सा श्रियं हन्ति । कीदृ-
 शीमिति चेदाह—निजात्मिकाम् । स्वात्मस्वरूपिणीं निजजीवनहे-
 तुभूतां वृत्तिकरीमिति यावत् । तत्र शाखा स्याच्चेदेका तर्हि सुतरां

[३०८]

पुरुषं पुरुषं हन्ति । एतदुक्तं भवति—केवला गडु नाभेरुर्ध्वगता
स्वजीवनकर्त्री वृद्धिं हन्ति । तत्र शाखा चैकासम्भवेत्तर्हि प्राणाप-
हारिणी भवताति कियद्व्योगत्वाप्राणापहारित्वं तस्याः चेदिति
ब्रूमः—यदास्थनां सन्धिवन्धः शिथिली भवति शिथिलीभावश्चाङ्ग-
तोटनाख्येन रवेण तत्समर्थेन निवेद्यते । तदा तावद्व्यो गत्वाचेति ॥

स्वच्छन्दं वर्त्तते तस्य लक्ष्मीर्जाया च रम्यधीः ।

चतुरङ्गुलमूर्ध्वं तु गत्वा यस्य गडुर्भवेत् ॥

अस्यार्थः—यस्य खलु पुंसश्चतुरङ्गुलं नाभेरुर्ध्वं गता गडुर्भ-
वति तस्य जाया स्वच्छन्दं वर्त्तते, रम्यधीश्च भवति । जाया रम्य-
धीर्भवति स्वयश्च रम्यधीर्भवति स्वस्य रम्याधीश्च भवति । ततश्च
लक्ष्मीः स्वच्छन्दं वर्त्तते । लक्ष्मीरपि यथातथं तत्प्रियङ्करणा
भवतीति ॥

किञ्च—

आवर्त्तैस्त्रिभिराश्लिष्टैः सुखी भवति नित्यदा ।

यदि तत्र त्रयश्छेदा दुःखी भवति नित्यदा ॥

अयं भावः—नाभिर्यदि त्रिभिराश्लिष्टैः परस्पराश्लिष्टैः प्रथ-
ममेकः ततोऽनन्तरमेकः, ततोऽनन्तरमेक इत्युत्तरोत्तरं दर्शनपथं गतै-
रावर्त्तैः सुसुखी भवति । यदि तत्र तेष्ववर्त्तेषु एकैकस्मिन्नयस्त्र-
यश्छेदा भवेद्युस्तर्हि नित्यदा दुःखी भवति । किं कारणं तत्सुखं

[३०६]

किं कारणं तदुःखमिति चेदत्र वदामः—यद्धि सुखकारणं सर्व-
सिद्धं यच्च दुःखकारणं तदुभयनिमित्तमुभयम् ।

किञ्च —

सर्वाहृदय जर्जराकारभाग् यदि ।

तर्हि दुःखं भवेद्भूरि न चे रम् ॥

अस्यार्थः—हृदय विकारः जर्जराकारभाक् यदि धूस-
राकारभाग् यदि भवेत्तर्हि दुःखं भूरि भवेत् । सर्वशब्देनैतदाह—
.....स्य विकारस्य विकारद्वयस्य विकारत्रयस्य वा जर्जराकारता-
यामेतत्फलं भवेत् । सर्वविकारस्य तद्भावे सत्येव तत्फलं भवेदिति ।
यावच्छरीरनिवृत्तिः दुःखानुवृत्तिरस्त्येव । तथा हि—लोके सर्व-
स्यापि जन्तोः सुखप्रेप्सा जायते अन्यथा हि प्रेप्सा नोपपद्यते ।
प्राप्ते प्रेप्सानुपपत्तेः । प्रेप्सा हि प्राप्तुमिच्छा, सा चाप्राप्ते विषये
भवति । अतो नित्यमप्राप्तमेव सुखस्य । ननु नित्यमप्राप्तत्वं सुख-
स्यास्तु, नैतावता नित्यदुःखानुवृत्तिः शक्या कल्पयितुम् , सुखा-
भावस्य दुःखरूपत्वात् , दुःखस्य सुखाभावादन्यत्वाच्च । न तं
सुखाभावे दुःखस्य प्रसरः शक्या कल्पयितुं जलाभावे दहनस्येव ।
तथा च प्र.....प्रत्योः सम्भवे दुःखप्रवृत्तिर्यथाकथञ्चिद्भवेदेव, दुःख-
वासनाया नित्यसिद्धत्वात् । वासनायाश्च सत्यां तदुद्बोधहेतौ जाते
प्रसरप्रवृत्त्योश्च सम्भवे दुःखं भवति कार्यरूपम् । तदुद्बोधहेतुनस्त्य-
त्रेति चेन्न, विषयेन्द्रियादेः सम्भवात् । अतः सुखाभावे सर्वदा

[३१०]

दुःखं भवत्येव । सुखाभावश्च सर्वदा नित्यप्रेप्सान्ध्यानुपपत्त्या सुखस्य
 निरन्तरं सत्त्वाभावो न साधयितुं शक्यते, प्रेप्सायाः प्राप्तेऽपि दर्श-
 नात् । द्विविधा प्रेप्सा काचिदप्राप्तविषया, यथा नगरस्थस्य देव-
 दत्तस्य ग्रामविषया । कोचित्प्राप्तविषया, यथा खलु चैत्रः स्वक-
 ण्ठगतं चामीकरं भ्रान्त्या निस्सारितस्सन् अहो मे कण्ठगतश्चामी-
 करो नष्टः हा सन्तप्तोऽहम् कथमहं लभेयमिति स्वकण्ठगतमेव चा-
 मीकरं पुनः पुनः प्रेप्सते, नित्यप्राप्तमपि अप्राप्तभ्रमवशात् । अतः
 सुखप्रेप्सा न सुखाभावं सूचयति । तथा च नित्यं सुखाभावसिद्धौ
 सुतरां दुःखानुवृत्तिर्न शक्या कल्पयितुम् । नैतद्युक्तम्, सत्यम्,
 प्राप्तेऽपि प्रेप्सा सम्भवति, तथाप्यप्राप्तभ्रमनिवृत्तीच्छालक्षणा प्रेप्सा
 युज्यते सैव सुखप्रेप्सा । साऽपि नित्यं सुखाभावं भ्रान्त्या बोध-
 यति,, तथापि सुखाभावः सिद्धः, कालत्रयसम्बन्धी प्राङ्मोक्षात् ।
 तथा च दुःखानुवृत्तिः शक्या कल्पयितुम् । किञ्च सर्वदा लोके
 दुःखजिहासो वा वर्तते । जिहासा च प्राप्त एव भवति । जिहासा
 हि हातुमिच्छा । हानश्च प्राप्त एव भवति । अतः सर्वदा च जि-
 हासोपावर्तते । अतः सर्वदा दुःखानुवृत्तिरस्त्येव । नन्वप्राप्तेऽपि
 जिहासा दृश्यते । यथा भ्रान्त्या स्वमञ्जीरलग्नं फणिनं प्रति, अतः
 प्राप्तेऽपि जिहासा.....प्तेऽपि दुःखे त.....या नित्यदुःखानुवृत्तिः
 कल्पयितुं शक्यते । नैतदपि युक्तम्, अप्राप्तत्वे दुःखस्य प्राप्तभ्रम-
 निवृत्त्यर्थं येच्छा.....ध्यति । एवं नित्यदुःखमनुवर्तते ।
 अतो नैतदुःखमात्रं फलम् । तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—भूरीति ।

[३११]

सर्व.....सर्व जर्जराकारश्चेत्स्यात्तर्हि दुःखं भूरि भवेत् । न
दुःखमात्रम् , तस्य नित्यानुवृत्तत्वात् । ननु नित्यदुःखं नानुवर्त्तते
सुषुप्ते तदभावात् । न च सुषुप्ते सुखस्याप्यभाव.....त्र दुःख
स्याप्राप्तत्वात् । तत्राभावो न दोषायेति वाच्यम् । तत्र सुखस्य
भावात् । तत एव च दुःखस्याप्राप्तकालत्वात् । ननु सुषुप्ते सुख-
मपि नास्त्येव, विषयेन्द्रियाभावात् । न तावत्सुषुप्ते विषयोऽस्ति,
आत्माद्वैतस्यैव तत्र विद्यमानत्वात् । नापीन्द्रियाणि सुषुप्ते सन्ति,
सकलेन्द्रियोपरतिरूपत्वात् सुषुप्तेः, जाग्रत्काले हि शब्दादिविष-
येषु व्याप्ततानापीन्द्रियाणां तद्व्यापारजनितश्रमापनोदनार्थं स्वका-
रणे परमात्मनि अन्तः करणाविद्याद्वारेण लयः सुषुप्तिरिति हि त-
ल्लक्षणं वदन्ति । सुखस्य च विषयेन्द्रियजन्यत्वनियमः । अत-
स्तत्र सुखाभाव एव । ननु न नियमविषयेन्द्रियसम्बन्धं विनापि
दुःखाभाव लक्षणस्य सुखस्य विद्यमानत्वात् । मोक्षलक्षणस्य
सुखस्य च यद्यपि विद्यमानता तथापि तस्य सुखरूपत्वे वादि विप-
त्तिपत्तिसम्भवात् । तन्नाङ्गीकुर्मः । तत्र च व्यभिचारान्न वदामः ।
केवलं सुषुप्ते तं वदामः । अतः सुषुप्ते सुखस्यास्य भावादुःख-
स्याप्राप्तकालत्वात् । तत्र भवान्न दोषायेति चेन्न, सुषुप्ते सुखस्य
भावात् , यद्यपि विषयेन्द्रियजन्यं सुखं दृष्टम् , विषयेन्द्रियाणि च
सुषुप्ते न सन्ति, तथापि वैषयिकस्य विषयेन्द्रियजन्यत्वनियमः,
अनित्यत्वात् , नित्यस्य पुनरात्मसुखस्य तदभावात् , सुषुप्तेऽपि
सम्भवेऽस्ति । किञ्च सुख महमस्वाप्तमित्युत्थितस्य परामर्शाद्यन्य-

[३१२]

यानुपपत्त्यापि सुषुप्तेः सुखं कल्प्यते । तथाहि—परायणो नाम
 प्रत्यभिज्ञानात्मकमनुसन्धानम् , स च सद्रूपत्वादेव संस्कारप्रवेक्ष्य
 प्रवर्त्तते । संहारश्च पूर्वानुभवः । न च पूर्वमिन्द्रियादिजन्यः कश्चिद्
 नुभवः सज्जात आत्मरूपोऽनुभव एव स सुखानुभवः । न च न
 बाधयितुं शक्यो युक्तिभिः, उक्तप्रमाणेनार्थापत्तिप्रमाणसिद्धत्वात् ।
 तथा च सुषुप्ते सुखसिद्धौ दुःखस्यापि प्राप्तकालत्वात्तदप्यस्त्येवतदा
 ननु सुषुप्त आत्मसुखस्यैव सम्भवः, तस्मान्मनः स्वरूपमेव न च
 दुःखमात्मनः स्वरूपम् , अनित्यत्वात् अतो न तस्य तदा सम्भवः
 न च विषयेन्द्रियादिजन्यं सम्भवति सुखवत् । तस्मात्तत्र दुःखस्य
 प्राप्तकालत्वान्नानुवृत्तिः शक्या कल्पयितुम् । नचैतच्चतुरश्रं विषये-
 न्द्रियजन्यस्य दुःखस्य स्थूलरूपस्य तदाभावेऽपि सूक्ष्मरूपस्य
 दुःखस्य तदाप्यनुवृत्तिरस्त्येव । अन्यथा सुषुप्तिमुखस्य मोक्षरूप-
 त्वमसज्जात् दुःखानुषङ्गाभावेन निरतिशयसुखत्वात् । किञ्च सुषु-
 प्तिमुखस्यात्मरूपत्वेऽपि दुःखानुषङ्गोऽस्त्येव । अन्यथा सुषुप्तिरेव
 मोक्ष..... दण्डपगमनादि कस्यचित् तत्कस्यहेतोस्त-
 त्सुखस्य दुःखानुषङ्गादेव । कथं तत्र दुःखस्थितिरिति चेत्स्वका-
उत्थितः सन् पुनः संसरति । ननु यदि कारणोद्भूतं
 सुषुप्ते दुःखं पूर्वकालवदस्ति । तर्हि सुखमपि.....त् किमि-
 त्यात्मस्वरूपता तस्याभ्युपगम्यते उच्यते-बहलत्वात् सुखस्य, बहल-
 सुखं चात्मरूपमेव तदा सम्भवति सुखकारणभावात् सूक्ष्मरूपं तु
 सुखं विष.....यजन्यं तदापि कारणरूपेक्षानुवर्त्तत एव तत्तु न

[३१३]

व्यक्तं दुःखवत् । अन्यत्तु व्यक्तमेव । प्रकाशरूपात्मस्वरूपत्वात् ।
 अतः स्वोपादानकारणानुवृत्तिद्वारेण वैषयिकं सुखनित्यतयात्मरू-
 पसुखं चेत्युभयमनुवर्त्तते सुषुप्ते । तथा च दःखस्य सर्वथा प्राप्त-
 कालत्वाच्चदानुवृत्तिरस्ति । नन्वेवमपि मोक्षे दुःखप्रसङ्गात् त्वमुक्तं ?
 रमणीयम् । तथा हि—यद्यात्मरूपसुखसम्भवेन दुःखस्य प्राप्तका-
 लतया सुषुप्ते दःखानुवृत्तिः कल्प्यः, तर्हि मोक्षेऽपि तत्सम्भवेन
 तदनुवृत्तिः कल्प्येत । सत्यम्, अत एव हि मोक्षे वादिविप्रति-
 पत्तिदर्शनादित्यस्माभिरुक्तम्, वैषयिकस्यापि सुखस्य कारणानुवृ-
 त्तिद्वारेण सुषुप्तावनुवृत्तिरस्तीति च । अतो वैषयिकस्यापि सुखस्य
 कारणानुवृत्तिद्वारेण सुषुप्तावनुवृत्तिस्तत्र दुःखं साधयतीत्येवं वैष-
 यिकं सुखं दुःखञ्च सर्वदानुवर्त्तते इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः ।
 नन्वेवमपि मूर्च्छायां तदभावः स्वरूपसुखस्य वैषयिकसुखस्य च
 तत्राभावेनाप्राप्तकालत्वात्, दुःखस्य नतदुक्तम्, सत्यम्, स्वरू-
 पसुखमूर्च्छाया नास्त्येव । यदि स्यात्तर्हि अनुभूयेत, बहलतया
 परामृश्येत च प्रबोधानन्तरम् । न च परामृश्यते अतो नानुभूयते,
 तथा च नास्त्येवेत्यत्र न काचिदाशङ्का, तथापि वैषयिकं सुखं कार-
 णात्मना तत्रास्त्येव सूक्ष्मरूपम् अतश्च नानुभूयते न परामृश्यते च,
 विषयेन्द्रियाभावात् । ततश्च दुःखस्यापि प्राप्तकालतया मूर्च्छाया-
 मनुवृत्तिरस्ति । एवं सुखदुःखयोः सर्वदानुवृत्तिः । तथा च वैष-
 यिकसुत्वाद्दुःखमात्रमप्यस्फुटं सर्वदानुवर्त्तते । तत्र कदाचित्स्व-
 कारणोपचये सति सुखं प्रवर्द्धते कदाचित्स्वकारणोपचये दुःखम् ।
 नन्वस्त्वेवम्, तथापि सुखदुःखयोः सहानुवृत्तिर्युक्तता वक्तुम्,

४० शा० स्क०

[३१४]

विरोधात् सहावस्थानं प्य ? स्य तयोर्न युक्तमेतत् । अनुभवे सति हि विरोधः प्रादुर्भवेत् । अनुभवप्रयुक्तत्वादत्र विरोधस्य, अनुभव-प्रयुक्तत्वं चानुभवगतत्वात् । द्विविधो हि विरोधः, सत्ताप्रयुक्तोऽनु-भवप्रयुक्तश्च । तत्र सत्ताप्रयुक्तो यथा—द्वयोर्द्वययोस्तमः प्रकाश-योरेकाश्रयत्वप्रसङ्गे प्रकाशयुक्तो यथा एकाश्रययाज्ञानज्ञानयोर्धर्मा-धर्मयोर्वा । तत्र सर्वत्र स्वभावप्रयुक्तत्वं समानम् । तदेवं स्थित एकात्मगतयोः सुखदुःखयोः स्वतो विरोधेऽपि तस्य प्रकाशप्रयुक्त-तयैव स्फुटतायाः सम्भवात् । तस्याश्च कदाचित्.....पचय एवो-भयोर्विद्यमानत्वात्, न तयोः सहानुवृत्तिविरोधः । किञ्च कचिदुभयोः कारणोपचयसम्भवेन.....सुखानुवृत्तिर्दृष्टा.....सुखमात्रस्य नित्यानुवृत्तित्वेन तस्य !तल्लक्षणफलत्वाभावात् तद्व्यावर्त्तनार्थं भूरीति विशेषणम् । भूरित्वञ्च सकलसुखतद्वासनातिरोधाय कर्तुं दुःखस्येति सिद्धम् । नचेदेवं लक्षणं तर्हि सुखमनुत्तरं भवेत् । अत्रापि पूर्वोक्ता योजना, विशेषणवि.....नुसन्धेच्छा ।

किञ्च—

बलित्रयं यदि स्वच्छं पृष्ठमप्यनुवर्त्तते ।

नित्यसिद्धतया स्त्रीणां सौभाग्यं तत्प्रशस्यते ॥

यत् स्त्रीपुरुषयोः साधारणं बलित्रयं तद्यदि स्वच्छं निजव-
र्णोपेतं पृष्ठमपि नित्यसिद्धतया कारणभूततया वासनाकारेणेति

[३१५]

यावत् । पृष्ठमप्यनुवर्त्तते अनुगच्छति तर्हि स्त्रीणां तत्प्रसिद्धं सौभाग्यं स्यात् । किञ्च न केवलं भवनमात्रं शस्यते च । तत्प्रकर्षणं शस्यते । इतस्ततस्तज्जैलोकैः शस्यमानं स्यादित्यर्थः । पुरुषपक्षे तु—

स्त्रीशालिता भवेत्साक्षात् परतस्तु स्वयं स्थितिः ।
विशेषश्च भवेत्तत्र क्वचिद्गत्वा महत्त्वतः ॥

अयमर्थः—यदि पुरुषाणां बलित्रयं भवेत् , तत्पृष्ठगामी च तर्हि स्त्रीशालिता भवेत् , न तन्मात्रम् , किन्तु विशेषश्च भवेत् । को विशेष इति चेदाह—क्वचिद्गत्वा सा महती सा भवेत् । कश्चित्कालं गत्वा तस्या वृद्धिश्च भवेत् । कुतः—क्वचिद्गत्वा महत्त्वतः । क्वचित्कालं गत्वा श्रियो महत्त्वसम्भवादित्यर्थः । एतत्साक्षात्फलम् । फलान्तरमप्यस्तीत्याह—परतस्तु स्वयं स्थितिः । परतः परेण कारणान्तरेण रेखारूपेण सम्बन्धे सति स्वयं स्थितिश्च भवति, स्वयं स्वस्यात्मना स्थितिः । स्थैर्येणावस्थानम् । आयुर्भङ्गशल्वादिनिमित्तं भयमुत्सृज्य निश्चलतयावस्थानमिति यावत् ॥

किञ्च—

पार्श्वयोर्नाभिदेशस्य पाण्डिमा यदि वर्त्तते ।
तेनायुषो मध्यभागे लक्ष्मीभङ्गो ध्रुवं भवेत् ॥

अस्यार्थः—नाभेः पार्श्वयोर्यदि पाण्डवाकारो विकारो वर्त्तते

[३१६]

क्वचिद्गो, कश्चित्तिर्हि आयुर्लक्षणवशात् यावदायुस्वगतं तन्मध्यभागे लक्ष्मीभङ्गो भवेत् । ध्रुवमेतत् । नात्र संशयकारणमस्तीति ॥

ऊर्ध्वाधोभागयोर्यर्हि ब्रह्महन्ता भवेन्नरः ।

नारी तु भर्तृहन्त्री स्यादित्येषापि दृढा स्थितिः ॥

यदि नाभेरूर्ध्वाधोभागयोः पूर्वोक्तः क्वचिद्वा कश्चिद्भवेत्तिर्हि नरो ब्रह्महन्ता भवेत् । नारी चेद्भर्तृहन्त्री स्यात् । एषापि स्थिति-
दृढैव यथा पूर्वोक्ता तद्वत् स्थितिशब्दार्थः सन्निवेशवाचकः । एषो
ऽप्यर्थसन्निवेशो दृढ इत्यर्थः । यदि वा स्थितिशब्दो नियमवाचकः ।
सर्वथाप्यविरुद्धमेतत् वचनम् ॥

किञ्च—

नाभेरधस्तात्पद्माभा रेखावृत्तिर्यदीक्ष्यते ।

अचिराच्छ्रियमाप्नोति पुत्रसम्पदमप्यसौ ॥

एषोऽर्थः—नाभेरधस्तात्.....पद्माकारा यदि रेखावृत्तिः
रेखावर्त्तनमीक्ष्येत तर्ह्यसौ स्त्री वा पुमान् वा चिराच्छ्रियमाप्नोति ।
श्रीशब्द.....भूत्योः साधा.....मेतावन्मात्रं फलम् ,
किन्तु फलान्तरमपीत्याह—पुत्रसम्पदमपीति । पुत्रसम्पत्पुत्रस-
मृद्धिः बहुपुत्रतेति यावत् । अत्र विचारः—किं फलद्वयं युगपद्-
भुज्यते ? अथवा यदि न युगपत् , तन्न सम्भवति भेदाभाव प्रस-
ङ्गात् । श्रीशब्दो ह्युभयसाधारण.....क्तम् । तथा च विभूति-

[३१७]

रपि श्रीशब्दवाच्यायाः पुत्रसम्पदश्च विभूत्यन्तर्भावः । अतो वि-
भूतिः फललाभ एव पुत्रसम्पदोऽपि लाभात् पृथक्फलत्वं तस्या न
सिद्ध्यति यदि क्रमेण तर्हि पृथक्फलत्वं सिद्ध्येत् , तर्हि काल-
विभागे वाच्यः स च नोक्त इत्यस्तिदोष इति पक्षद्वयेऽपि न साधुता
गम्यते । अत्रोच्यते—युगपदिदं फलद्वयं भुज्यते । तत्र यद्यपि
विभूत्यन्तर्भावः पुत्रसम्पदस्तथापि श्रीशब्देन कान्तिपरिग्रहस्यापि
विद्यमानत्वात् फलभेदोऽस्त्येव । यदि वा विभूतिपरिग्रहोऽपि
दोषो नास्त्येव विभूतिशब्देन द्विविण्यस्थैवाभिधानादिति सम्पत्सा-
मान्यस्याभिधानम् , तर्हि फलभेदाभावो भवेत् । किञ्च न च तथा
तस्मान्न दोषः । किञ्च क्रमपक्षेऽपि कालभेदाकथनाद् दोषो न
भवति, कालभेदस्यार्थत्वात् । तथा हि—प्रथमं तावच्छ्रीशब्द-
वाच्ये फलेऽनुभूते पश्चात् पुत्रसम्पद्भवति क्रमोक्त्यैव । क्रमेणफ-
लानुभवस्यापि सिद्धत्वात् क्रमकथननिमित्तो दोषो न प्रादुर्भवति ।
यदि वा कालविशेषोऽत्र विवक्षित एव । क इति चेदेकेन त्रिशद्व-
त्सरपर्यन्तं श्रालक्षणं फलम् । तत आरभ्यैकोनपञ्चाशद्वत्सरपर्यन्त-
मपरम् । तेनैतदुक्तं भवति—पुत्रसम्पच्छब्दो बहुपुत्रानुभवजनितः
कोऽपि सम्मोद उच्यते । तथा च न कोऽपि विरोध उच्यत इति ॥

तत्पाद्वर्षसन्निधौ यर्हि कलधौताकृतिर्भवेत् ।

आकारः कलमाशाली प्रियङ्गुश्च स्फुटं प्रियः ॥

अस्यार्थः—नाभिपार्श्ववोर्यल्लक्षणमुक्तम् , तत्सन्निधौ रज-

[३१८]

ताकारः कश्चिद्विकारो भवेत् , तर्हि कलमाशाली प्रियङ्गवोऽस्य
प्रिया भवेयुः । स्फुटमेतन्नात्र विचारकारणमस्तीति ॥

अपरञ्च —

पार्श्वयोरुर्ध्वमूलस्य प्राग्भागस्थितयोर्यदि ।

विकारः कोऽपि मनसि भवेदुन्मत्तता तथा ॥

अस्यार्थः—उर्ध्वमूलप्राग्भागस्थितयोर्नाभिपार्श्वयोर्यदि को
ऽपि विकारः प्रादूर्भवेत् पिटकादिलक्षणः, तर्हि तथा तेन प्रकारेण
मनस्युन्मत्तता स्यात् । मनस्युन्मत्तालक्षणो विकारः स्यादि-
त्यर्थः । ननुर्ध्वभागयोर्नाभिपार्श्वगता युक्ता कल्पयितुम् मूल-
शब्दप्रयागेनोर्ध्वभागस्य निशेषितत्वात् । नैषदोषः पार्श्वशब्दस्य
लक्षणाया स्वसम्बन्धिप्रदेशवाचकत्वाभ्युपगमात् । उर्ध्वमूलभाग-
शब्दस्य च तस्माभ्युपगमादेव[१३]रुमूलाच्चतुरङ्गुलमुपरि गत्वा यः
प्रदेशस्तस्य नाभिपर्यन्तत्वमभ्युपपद्यते ॥

[१नाभिपृष्ठ] गे रेखा चेद्वर्तते संस्फुटाकृतिः ।

विरला नाम सा प्रोक्ता तथा विद्वं वशे भवेत् ॥

तत्पृष्ठ.....नाभिपृष्ठभागे संस्फुटाकृतीरेखावर्तते चेत्तर्हि सा
विरला नाम प्रोक्ता । तथा सर्वस्य विश्वं भवेत् । वशेभवनञ्च न
सम्यग्भूतं तद्विवक्षितम् । क्तिमात्रत्वादेतद्वचनस्य,
अपि तु द्वेषरहिततामात्रम् । अन्यथा सर्वस्यापि सर्ववशे भवने

[३१६]

सिद्धे न किञ्चित्कलान्तरमपेक्षितं स्यात् । अस्य लोकोत्तरफल-
त्वादिति द्रष्टव्यम् ।

एवं तावदर्वाग्नाभिदेशादुपरि तस्मादर्वाग् जघनादुपरि ये
रेखाद्वयस्थिताः सूचनहेतवस्तेषां लक्षणादिदर्शितम् अधुना भुज-
योः स्थितानां तेषां तद्दर्शयति—

बाहुमूले प्रविज्ञेया स्फुटा साध्वी समुन्नतिः ।

नीचता नीचतां यच्छेदिति साधारणी स्थितिः ॥

अयमर्थः—बाहुमूले कापि समुन्नतिः स्फुटाकारा साध्वी
प्रविज्ञेया नीचता निम्नता यदि भवेत्तर्हि सा नीचतां यच्छेत् स्वा-
श्रयस्य नीचतां स्वाश्रये सूचयेदिति यावत् । कस्मान्नीचतामिति
चेत् वर्णव्यतिरिक्तात्सर्वस्मादिति ब्रूमः । एतदुक्तं भवति—बाहु-
मूले यदि काऽपि समुन्नतिः सम्भवेत्सा निजमाश्रयं नीचेतरं सूच-
यति प्रत्युत समुन्नतमेव सूचयति । साऽपि समुन्नतिर्बाहुमूलगता
स्वाभाविका नावमन्विष्यते, अपि तु यापि कापि भवत्वौपाधिकी
स्वाभाविकी वा, तत्र यदि स्त्रियामेषा समुन्नतिर्भवेत्, सा च
स्वाभाविकी तर्हि राजमहिषी सा भूयात्, विद्वन्महिषी वा ।
यदिपुरुषाणां तर्हि स राजपुरुषो विद्वत्पुरुषो वा भवेत् यदि
बोभयत्रोभयं नो चेत्स्यात्तर्हि निम्नतैव बाहुमूलं सम्भावनीया ।
नो चेत्समुन्नत्यासमुन्नतिः फलं भवेत् । ननु यद्येवं किमिति तर्हि
समुन्नत[त्वाद्]बाहुमूलानां स्त्रीणां पुरुषाणाञ्चोक्तं फलं न दृश्यते ।

[३२०]

दर्शनेऽपि कचिदृश्यते न सर्वत्र, अतो नैतत्तत्त्वज्ञानमुक्तफलस्य ।
 अत्राच्यते—लक्षणमेवेदमुक्तफलस्य कथम् ? यदि स्वाभाविकी स-
 मुन्नतिस्तर्ह्येवोक्तं फलं स्यात् । नो चेत्तर्ह्यौपाधिकी समुन्नतिः ।
 तथा च तदनुरूपा समुन्नतिरेव फलम् । तथा च राजमहिषीत्वादेर्न
 फलता युक्ता न राजपुरुषत्वादेश्च । किन्तर्हि श्रीमानस्यैव फलत्वं
 युक्तम् । तस्य येन केनचिद् यत्किञ्चिद्विशेषादपि सिद्ध्यति । अतो
 न दृश्यत इत्युक्तमयुक्तमेव, दर्शनस्य भिन्नाकारत्वात् । किञ्च
 सम्प्रतिरपि बहुधा सम्भवति । तद्यथा—यदि साक्षाद्राजमहिषी
 न भवति राजपुरुषो वा न भवति तर्हि राजपुरुषमहिषी राज्ञः पुरुषो
 भवितुं युज्यते एवमपि समुत्कर्षोऽवश्यं भवत्येव । एवञ्चैवमवधार-
 णीयम्—यथाकथञ्चिद् येन केनापि प्रकारेण यस्मात् कस्माच्चित्
 प्रायशः समुदायाच्चेत्कर्षो भवत्येव । यदि बाहुमूले समुन्नतिरिति
 य.....समुन्नतिर्नास्ति तर्हि.....यस्य नीचतापि उक्त-
 प्रतिकूलयुक्तिभिरनुसन्धेयम् । तथा हि दृश्यते लोके—निम्नबा-
 हुमूलाः स्त्रियः पु.....दुर्गत.....सम्बन्धो भवतीति ।
 तस्मान्नीचबाहुमूलानामनुत्कर्ष एवेति स्थितम् । ननु बाहुमूलद्वय-
 साधारणी च न पृथग् लक्षणमिति भावः ॥

सन्धिबन्धादूर्ध्वदेशे दक्षिणस्य त्रयो मताः ।

विकाराः स्वर्णताम्रादिनिभास्तैर्वीरतोदिता ॥

एवं बाहुद्वयमूलस्य साधारणं लक्षणमुक्त्वा सम्प्रति विभा-
 गेन बाहोर्लक्षणं वक्तुकामः प्रथमं तावदक्षिणबाहुलक्षणमाह—

[३२१]

अनेन दक्षिणस्य बाहाः सन्धिवन्धान्मध्यगतसन्धेरूर्ध्वदेशे त्रयो
विकारा मताः । कादृश्विधास्ते । तदाह—स्वर्णताम्रादिनिभा
इति । एकः स्वर्णनिभः, अपरस्ताम्रनिभः, अन्या रक्तनिभः ।
किमेतैः फलैरित्याकाङ्क्षायामाह—तैरेतैर्वीरतोक्ता वीरता भवति ।
नन्वत्रैकेनैव विकारेणैतत् फलम् भवति । किं वा विकारणत्रयेण ?
उच्यते—विकारणत्रयेणैतत्फलं भवति । आभासतस्तु एकेनैव फलं
भविष्यति । फलस्य चाभासत्वमसाकल्यम् । अत्र च नैते रेखा-
रूपाः किन्तु वर्णविकाररूपा एवेत्यवगन्तव्यम् । इदानीं रेखा-
रूपाणां लक्षणमाह—

रेखारूपास्त्रयः प्रोक्ता अविच्छेदेन सङ्गताः ।

वृत्तमप्यनुरन्धानास्तैः प्रशस्तो भवेन्नरः ॥

अयमर्थः—रेखारूपा अपि विकारास्त्रयः अविच्छेदेन सङ्ग-
ताः । अविच्छिन्नेनानुवृत्ताकारेण सङ्गताः बाहुनेति शेषः । वृत्त-
मप्यनुरन्धानां वृत्तं वर्तुलाकारमनुरन्धाना अनुसन्दधानाः प्रोक्ताः
फलाविना भावनियमात्, तज्ज्ञैरादेरेणोक्ताः, तत्फलनियतं महत्
सम्भवति । किं तदिति तदाह—तैः प्रशस्तो भवेन्नर इति, नरस्तैः
प्रशस्तो भवेत् । अत्रापि रेखासाकल्येन फलसाकल्यं रेखाणां
न्यूनतायां फलन्यूनता चावश्यमनुसन्धेया । प्रशस्तिर्नामकेति चेदु-
च्यते एतासां त्रयाणां रेखाविकाराणां यद्येकत्र सम्भवस्तर्हि स
पुरुषो यत्प्रवृत्तावभिनिविष्टो भवति स तत्प्रवृत्त्या प्रशस्तो भवति ।

४१ शा० स्क०

[३२२]

तत्र तत्प्रवृत्त्या यत्फलं जायते तस्य फलस्य सिद्धिरत्र प्रशस्तिरभि-
धीयते न प्रशस्तिमात्रम् न तत्प्रवृत्त्यो प्रवृत्तिनिश्चय इति ।

नित्यसिद्धो गडुस्तत्र धनसम्पत्प्रवृत्तिकृत् ।

अनित्यश्चेद्बहुवचो द्वित्वैकत्वे श्रियं यशः ॥

इति अस्पार्थः—तत्र बाहोः सन्धेरुपरिदेशे नित्यसिद्धो गडु-
र्गण्डः धनसम्पत्प्रवृत्तिकृत्, धनं द्रविणां काञ्चनादि, सम्पत्-
धान्यजातं तयोरुभयोः प्रवृत्तिः सम्यगुत्पत्तिः, तां करोति, तदर्थं
पुरुषं प्रवर्त्तयतीति यावत् । तेन तत्प्रवृत्तिः पुरुषस्य सूचयतीत्युक्तम् ।
[?]श्वेत् । यथा स वचो बहुभवेत् । वाचालतां सूचयतीति यावत् ।
तत्रापि गडुद्वित्वं । यदिभवेदेकत्वं वा.....येन फलमाह—
.....श्रियं सूचयति । एकत्वे यशः, तेन गडुद्वयं श्रियं
सूचयति । एको गडुर्यशश्चेत्यु..... । नस्वेकस्य गडोर्नि-
त्यत्वेऽनित्यत्वे च फलमुक्तम् । तत्कथमेको गडुर्यशः सूचयतीति ।
किञ्च विरुद्धं चैतत्फलं धनसम्पत्प्रवृत्तिर्बहुवचनत्वञ्च पूर्वमुक्तम् ।
तद्विरुद्धं यश इति । नहि धनसम्पत्प्रवृत्तिर्बहुवचो वा यशो भवति,
फलफलं यश इति चेत्, तन्न फलस्य फलान्तरकल्पनायामनव-
स्थापातात् । अतो विरुद्धमिति सत्यम् तथापि भेदाऽस्त्येव, तथापि
धनसम्पत्प्रवृत्तिर्बहुवचश्च किञ्चिद्यश आपादयत्येव । चैतावता-
पृथगवक्तव्यता । कारणान्तरेणापि यशस्सम्भवात् कारणान्तरं
विद्यादि सम्भवत्येवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । न च द्वित्वे श्रीफ-

[३२३]

लस्य एकत्वपक्षोक्तेन धनप्रवृत्त्यादिफलेन गतार्थत्वं विरोधश्चेति वाच्यम् । अत्र श्रीशब्देन निरतिशयकान्तेरभिधानम् । अतोऽपि न तत्रापि दोषः समस्तीति ।

ब्रह्महत्यां सूचयन्ति बिन्दवस्तत्र काश्चन ।

अङ्गना खेदयन्त्येव पुरुषापापशङ्कया ॥

अयमर्थः—यदि तत्रैव पूर्वप्रकृते देशे यदि केचनबिन्दवस्ते स्युस्तर्हि पुरुषाणां ब्रह्महत्यां सूचयन्ति स्त्रीणां चेत्, तां अङ्गनाशब्दाभिधेयाः पुरुषापापशङ्कया स्वभर्तृभूतानां पुरुषाणां बाधाशङ्कया खेदयेयुः तदानीं वा खेदयन्ति, खेदहेतुं सूचयन्तीति यावत् । ननु ते बिन्दवः किद्विधाश्च कियत्प्रदेशगताश्च ? अत्रोच्यते—ये तत्र सिकता परिमाणां स्वर्णाकारा बाहुसन्धिमूलयोरन्तालदेशे अन्तर्वहिः सर्वतः कान्चनबीजानीव लोहपये पात्रे प्रक्षिप्तानि भासन्ते । ते बिन्दवः एवं विधाश्च एतावद्देशप्रसृताश्च । नन्वेतद्दर्शने किं मानम् । शृणु, वदामः—बुधवारं पञ्चम्यां वा तिथौ पौर्णमास्यां वा प्रातरेव कृतनियमः सन् प्रेक्षकः स्वाभिमुखं स्वसविधमागतः प्रेक्ष्यस्य तटस्थैश्च सङ्गतस्य स्वयमासीनो दत्त्वा स्वयमेव स्थितस्य पश्चादङ्जनतैलमध्वादिना द्रव्येण सप्तवारमभ्युक्ष्य गजवालरोम्णा तत्पञ्चकेन वा संशोध्य सुवर्णनिकषेण तत्तत्स्वपरिज्ञानवद् बिन्दुजालमवगच्छतीत्ययमुपायक्रमः । किञ्च—

नीलास्तु बिन्दवस्तत्र रक्तं भूरि ध्रुवस्थितिः ।

[३२४]

सूचयन्त्येव रामाणां पुरुषाणां तु तन्निजम् ॥

अस्यार्थः—तत्रैव यदि नीला विन्दवः स्युस्तर्हि स्त्रीणां चेद्
[१]स्थितिर्यस्य तथाभूतम् । ध्रुवत्वं नामात्र रक्तस्थ गर्भोत्पादनेऽप्य-
त्यभीष्टपुरुषसङ्गमेऽपि अ.....त्वम् । एवे स्त्रीणां
लक्षणं वीर्यं तथाविधं सूचयन्तीति ।

रेखास्त्वधो द्वित्राः पुरुषाणां प्रियंवदाः ।

स्त्रीणां शीलमेवैताः प्रथयन्ति न संशयः ॥

एषा योजना—तत्राधोगताः अधोमुखं गतं गमनं यासां तास्त-
थाभूताः । पुरुषाणां चेत्प्रियंवदाः, यद्येतेषां प्रियं तच्छंसन्ति ।
स्त्रीणां चेच्छीलमेव ताः प्रथयन्ति । शीलं प्रथयन्त्येव । अत्र न
संशयकारणमस्ति । इदं तात्पर्यम्—सन्धिदोर्मूलयोरन्यतराभिमुख्येन
याः स्थिता रेखास्ताः पुरुषाणां प्रियंवदाय, यदा स्वयं विज्ञायन्ते
तदा तदा प्रियं सन्निहितं सूचयन्ति । यदि नित्यं स्वयं विज्ञायन्ते
तर्हि नित्यं प्रियमपि सन्निहितं सूचयन्ति । यदि कदाचिद्विज्ञायेरन्
तर्हि कदाचित् सन्निहितं प्रियं सूचयेयुरित्येवमवधारणायम् । श्रीप-
क्षेऽपि यदि कदाचिन्नित्यता वा ता विज्ञायेरन् तर्हि कदाचिन्नि-
त्यदा या शीलं शोभनमेव सूचयन्ति । न शीलमात्रशोभस्यैव,
शीलस्यैतत्तल्लक्षणत्वात् । न च रेखाणामपि ज्ञप्तौ स्त्रीपुरुषपक्ष-
योर्व्यतिरेकोऽवगन्तव्य इति वाच्यम्, अन्वयमात्रस्यैव लक्षणत्वा-
त् । न चान्वयमात्रलक्षणेनाप्युक्तेनान्वयरूपेण व्यतिरेकस्यापि

[३२५]

सिद्धत्वात् । व्यतिरेकोऽपि तेन लक्षण्येन लक्षणीय इति युक्तं
वक्तुम् । व्यतिरेकस्याप्यत्र भावान्तररूपत्वात् यदि व्यतिरेकस्य
व्यतिरेकमात्रता स्यात् तर्ह्यन्वयोक्त्या सिद्धिः स्यात् । तत्सिद्धौ च
फलव्यतिरेकोऽपि सिद्धयेत् । न चैतत् सर्वमुपपद्यते, व्यतिरेकस्य
भावान्तरत्वपक्ष इति ।

एवं तावद्वाहुसन्धिमूलयोरन्तरालगतानां रेखादीनां लक्षणा-
न्युक्त्वा सम्प्रति सन्धिबहिर्भागस्य तलादुपरिभागस्य सम्बन्धिना
ये विकारा रेखादिरूपास्तान् लक्षयति-

स्फुरन्त्यः काश्चन सिराः सूचयन्त्येव तन्निजम् ।

सुखं दुःखञ्च यन्नित्यं निजोपक्षयकारणम् ॥

अस्यार्थः—सन्धिपश्चाद्भागे तलादवाक् स्थिते काश्चन सिराः
स्फुरेयुः तास्तन्निजं सुखं दुःखञ्च नित्यं सूचयेयुः । यदुभयं निजो-
पक्षयकारणम्, निजस्यात्मीयस्योपक्षयस्य अपक्षयस्य कारणम् ।
निजे हि सुखदुःखे जन्तोः कर्माधीन[?]याज्जन्मनः पुण्यपापात्मकं
हि विशिष्टं कर्म जन्तूनां जन्म प्रयोजयति । पुण्यपापे च निरन्तरं स्व-
स्वकार्यभूते सुखदुःखे प्रयोजयतः । अतश्च यावच्छरीरपातं शरी-
रकारणभूतयोः सुखपुण्यपापयोर्विद्यमानत्वात् तत्कार्यभूतयोः सु-
खदुःखयोरपि यावच्छरीरपातमस्त्येवेति निजत्वसुखदुःखयोः । न
चैवं सति नित्यं सुखदुःखे सूचयन्तीत्येतदयुक्तमिति वाच्यम्, स्वतः
सुखदुःखयोर्नित्यत्वेऽपि.....व्यक्ति-

[३२६]

भ्यामनित्यत्वोपपत्तेः । एवञ्च सति निजं यत्सुखं दुःखञ्च तन्नित्यं सूचयन्तीत्युक्तं युक्तमेव..... । त्वं तदभिष्यक्तं सू.....
 तथापि निजोपक्षयकारणार्थं कथं सुखदुःखयोः । नहि सुखदुःखाभ्यामुभाभ्यामन्येन वा कश्चित्कचिदपक्षयो दृश्यते । यदि दुःखेनापक्षयो दृश्यते तथापि न सुखेनापक्षयः क्वचिद्दृश्यते सुखस्य विवृद्धिहेतुत्वात् । सुखितो हि प.....ष्टो दृश्यते । तस्मान्निजापक्षयकारणमित्युक्तमयुक्तम् । अत्रोच्यते—सुखं हि वैषयिकस्य । तत् एव च जन्यस्य, दुःखानुषङ्गोऽस्त्येव । अनित्यता भयञ्च तत्र स्यात् । अतस्ताभ्यामुभाभ्यां धीपथं गताभ्यां सुखामिनिवेशवशाच्च निरन्तरं चिन्त्यमानाभ्यां निर्मृष्टनिखिलाविद्यादिदुःखजातात्मनानुबद्धमिव शरीरमपक्षीयेत । तस्मादपक्षयकारणमिति युक्तमिति भावः ।

सिरामग्नाः कथञ्चित्स्युः सुखायैव स्फुटं तदा ।

मग्नो[? न्]मग्नास्तथैवायुः क्षपयन्ति न संशयः ॥

अस्यार्थः—ता एव रेखाः मग्नाश्चेत् सुखायैव भवन्ति सुखसूचनायैव भवन्तीत्यर्थः । मग्नायां द्वयी गतिः तत्र कथञ्चिन्मग्नायाः सुखायैव स्युः । स्फुटमग्नायां तु सुखाय स्युर्दुःखाय चेति योज्यम् । मग्नान्मग्ना तु अत्यन्तमयुक्तेत्याह-मग्नामग्ना इति तथैव मग्नान्मग्ना इत्येकः पक्षः । तत्र तथाविधा रेखाः सिरालक्षणा आयुः क्षपयन्ति-आयुः क्षयं सन्निधिवर्त्तिनं सूचयन्ति । नात्र

[३२७]

संशयकारणमस्तीति । ननु विरुद्धं चैलक्षणान्तरं स्यात् का तत्र
सम्भावना उच्यते—उत्सर्गापवादन्यायस्तत्र स्यात् । यदि वा प्रब-
लस्य बाधकत्वं दुर्बलस्य च बाध्यत्वमिति मात्स्यन्याय इति न
किञ्चिदनुपपन्नम् ।

किञ्च—

मुखे सिराः स्फुटाः साक्षान्नित्यमायुःक्षयं वदेत् ।
अस्फुटाश्चेन्महत्कर्म लभते नात्र संशयः ॥

यदि सिरा अतिस्फुटाः प्रविच्छिन्नाश्च तर्हि नित्यं नित्यस्थि-
तमबाध्यमिति यावत् । प्रमाणान्तरेणेति शेषः । प्रमाणान्तरश्च
रेखादि । अस्फुटाश्चेन्महत्कर्म लभते ताभ्यां पुरुष इत्यर्थः ।
महति कर्मणि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । नात्र संशयकारणमस्ति ।
सिराशब्देन रेखाश्चोच्यन्ते । मुखशब्देनापि चिबुकप्रदेशादि ।
तत्स्थानं ललाटश्च ।

सिराबन्धः स्फुटः स्याच्चेच्चिबुके वातिको भवेत् ।

अस्यार्थः—यदि चिबुके स्फुटः सिराबन्धो भवेत् सिराबन्धः
सिराग्रन्थिः । तर्हि स वातिको भवेत् अतिक्लिष्टवातप्रधान इत्यर्थः ।
अत्रेदं रहस्यम्—न प्रत्यक्षेण ज्ञातुं शक्यते सिराग्रन्थिः, किन्तु
अङ्गुल्या चिबुकाधः प्रदेशे कठिनं स्पृश्यमाने विशेषतोऽवगम्येत न

[३२८]

चक्षुषा निरीक्ष्यमाणे सामान्यतोऽपि । तस्मादङ्गुल्या स्पर्शनं कृत्वा
स्पर्शेन पश्येदिति ॥

गण्डे गडुः स्पर्शगम्यः स्वर्गतिं साधु सम्बदेत् ।

यः पुनश्चक्षुषा दृश्यो गण्डगडुः सोऽपि स्पर्शगम्यः स्वर्गतिं
सम्बदेत्.....मित्यर्थः ॥

गलगण्डः पृथुद्रोहान्नात्र संशयकारणम् ।

पृथुद्रोहाना.....तः कश्चिद्वर्णविशेषः.....तन्निमित्तं
गलगण्डो भवति । गलगण्डो गलपिटकः ।

गले सिराः स्फुटाश्चेत्स्युः फलमे.....श्चयेत् ।

किञ्च एतत्फलनिश्चये कारणान्तरमस्ति । गले स्फुटाः सिराः
स्युश्चेदेतत्फलं विनिश्चयेदिति ॥

वक्षःस्थले तथापि च स्युर्न स्यादिति विनिश्चयः ।

तथापि वक्षःस्थले स्फुटाः शिराः स्युश्चेत्तर्हि न स्यात् ।
गलगण्डः वक्षः स्फुटसिराबन्धस्य मुख्यत्वात् । कठिनं वक्षः
पौरुषमिति हि सूत्रम् । काठिन्यञ्च स्फुटरेखाबन्धाद् भवतीति ।

स्तनयोः स्फुटतद्भावे भर्तृस्त्रीसङ्गतिर्नहि ।

एषा योजना—स्तनयोः स्फुटाश्चेत् सिराः स्युस्तर्हि स्त्रीणां

[३३६]

चेद्भर्तृसङ्गतिर्नहि । पुरुषाणां चेत् स्त्रीसङ्गतिर्न । सङ्गतिः सम्भोगः ।
सम्पूर्णो भोग इत्यर्थः ।

तथाविधाः स्युरुदरे समूलं नाशमाप्नुयात् ।

उदरे तथाविधाः स्फुटाः शिराश्चेत्स्युः समूलनाशम् । मूल-
शब्देन स्वपुत्रकलत्राद्यभिधीयते । तन्नाशेन सह नाशमाप्नुयात् ।
आप्नोतीत्यर्थः ॥

कटिबन्धे तथाचेत्स्युः पुत्राद्या नाशमाप्नुयुः ।

कटिबन्धः काञ्चीपदम् । तत्र यदि तथाविधाः सिराः स्युस्तर्हि
पुत्राद्या नाशमाप्नुयुः ।

जघने प्राणविध्वंसः.....

अस्यार्थः—प्राणः प्राणनाथा प्राणशब्देनोपचारात् भार्या-
विध्वंस इत्यर्थः ।

.....लिङ्गे मैथुन सङ्गतिः ।

लिङ्गेचेत्प्रतिदिनं मैथुन लाभः । किञ्च चित्रिणीनाम या
नायिका तत्प्रियत्वञ्च । अतोऽपि नित्यमैथुन लाभ इति :

पायौ शरीर विध्वंसः कफव्याधिप्रपीडनात् ।

४२ शा० स्क०

[३३०]

कफव्याधिप्रपीडनाद्धेतोः शरीरविध्वंसो भवेत् । श्लेष्मणः
पाय्वा निस्सरणञ्च ।

पृष्ठे चेत्कफविध्वंसः सर्वप्राणि विनाशकः ।

पृष्ठे चेत्स्युस्तथाभूताः सिरा कफविध्वंसो भवेत् ।

कफेन विध्वंसः सर्वप्राणिसमाश्रयश्च उपरि भागे पृष्ठ-
स्योक्तम् ।

मध्यमे त्वाहतोऽधस्तात् पितुर्व्याधिः (सन्ता-
पश्च) प्रियेजने ।

ऊर्ध्वभागादधस्ताच्चेत्तथाभूताः सिरास्तर्हि कलत्रजने प्रिय-
मात्रजने च नाशो भवेत् । अनास्थेत्यर्थः ।

ततोऽधस्ताद्वातरोगः.....

ततोऽधस्ताच्चेत् स्युः, वातरोगः महती वातपीडा स्यात् ।

.....कृत्रिमं सुरतं तथा ॥

इति फल वचनम् । दक्षिणे बाहौ पूर्वाद्धे पराद्धे च फलभे-
देन कथयति सिराभेदात् ॥

पूर्वाद्धे दक्षिणे बाहौ सिराश्चेत्तादृशा यदि ।

उत्तराद्धे तथाचेत्स्युः क्षयिष्णुत्वं निजेऽर्थके ॥

[३३१]

दक्षिणे बाहौ पूर्वाद्धे चेतस्युस्तथा सिराः फलं स्पष्टम् । परार्द्धे
चेत्तत्रापि स्पष्टम् ॥

वामबाह्वधौ तथा न स्यात् कार्यासिद्धिरिति स्फुटम् ।

वामबाहौ पूर्वाद्धे चेतस्यात्तदा फलविशदत्वादुपेक्ष्यते । परा-
र्द्धे तु महामोह अपस्मारो भवेद्ध्रुवम् । यदि वामबाहोः परार्द्धे सिराः
स्फुटाः स्युस्तर्हि कामानुबन्धो ध्रुवं भवेत् ।

.....और्वोः करतले तुल्यम् ।

करतल इति । करतलयोरित्यर्थः । और्वोः करतलयोश्च
यथोक्तं फलं भवत्येवेत्यर्थः ।

.....यदि भवेत् ।

फलमुक्तं विशदं तत्सन्धौ मरणं भवेत् ॥

जान्वोः पृष्ठे जान्वोः स(न्धौ?)न्धोर्यदि.....वत्तत्र सङ्करः
स्यात् । उक्तञ्च फलं भवेत् ।

जङ्घायां क्रूरचार्या स्यान्मतिमान्द्यस्तु विक्लवः ।

तत्र जङ्घोर्यदि पृथक् सिराबन्धा भवेयुः फलत्रयं भवेत् ।

पादयोस्तलयोः स्युश्चेन्मोहः कान्तिरनादरः ।

फलत्रयं तत्राङ्गुलीषु सिराबन्धाः शून्यताप्रदा इत्याह ।

[३३२]

अङ्गुलीषु सिराबन्धाः शून्यतां दापयन्ति हि ।

स्फुटा इति शेषः ।

तस्मात् सूक्ष्माः सिराबन्धाः शोभन्ते पर्यवर्त्मसु ।

प्राय इति शेषः । सिराबन्धोपसंहारश्चायम् ।

नाडीनां परिवृत्तिश्च वड्या देहे मनीषिणाम् ।

शून्यत्वं सर्ववेद्यानां परिवृत्तिर्नि ? सूचयेत् ॥

एकस्मिन् शरीरे द्वासप्ततिसहस्रं नाड्यः । तत्र प्रधाना द्वासप्ततिसहस्रास्ताभिरेकताभिः प्राधान्याप्राधान्येन व्यवस्थिताः । मूलाधारादुत्तिष्ठज्जारे जातवेदस्सहायभूतो वायुः सञ्चरति । य एव प्राणादिशब्दभागभवति । याभिश्च सञ्चरणात् तासामेतासां नाडीनां परिवृत्तिः परिवेषाकारः मनीषिणां शरीरेषु वड्या । यत एषां सर्वविज्ञानां शून्यत्वं सूचयति, अत इत्यर्थः । किञ्च ललाटे तावत् ।

परिवृत्तिः परिस्तीर्णा केशसन्धौ न शस्यते ।

अल्पायुष्ट्वं फलं चैषां सूचयेन्नहि संशयः ॥

या ललाटसन्धौ परिस्तीर्णा वृत्ताकारा, स्वरूपकथनमेतत् , नामार्थविवरणरूपञ्च । परितो वृत्तिरिति सैषा न शस्यते । नाल्पायुष्ट्वं सूचयतीति । कस्मिन् काल इति चेद्देहेन सप्तधा कृत्वा

[३३३]

यस्मिन्नंशे तन्नायाक्षरं प्रथमं भवति, तस्मिन्नंशे यो राशिः प्रकल्पः
स किं सङ्ख्यः, तत्सङ्ख्ये वयसि मरणं लभेतेति भावः ।

ग्रीवापृष्ठे वयोनाशः स्वस्तिकाकारता यदि ।
संशीतिरत्र कार्या स्यान्नैव सा व्यभिचारतः ॥

ग्रीवापृष्ठे पृष्ठोर्ध्वभागे नाडी परिवृत्तिर्यदि भवेत्तत्र स्वस्ति-
काकारता च तर्हि वयोनाशो भवेदचिरात्कालपरिमाणाभावाच्छिन्नं
शरीरं तस्य नाशो भवेत् । कस्मिन् वयसि वयः परिमाणे वय-
सीति ब्रूमः । अत्र संशीतिर्न कार्या, कुतः ? अव्यभिचारतः ।
व्यभिचारस्यादृष्टत्वादित्यर्थः ।

पृष्ठपृष्ठे शुक्तभाकारसूचिका परिवृत्तिका ।
नैव स्यात् कृमिदष्टत्व सम्भावनपरिश्रयात् ।

पृष्ठपृष्ठेऽपि परिवृत्तिका नैव शुभकारी स्यात् । कुतः ? कृमि-
दष्टत्वसम्भावनपरिश्रयात् कृमिः सर्पः तद्दष्टत्वमस्य नूनं भव-
तीति सम्भाव.....मित्यर्थः । कार्यात्
सापि न शोभते ।

उदरेऽपि न शोभन्ते परिवृत्तिपरिग्रहाः ॥

यत.....परिवृत्ति परिग्रहाः परिवृत्तानां परिग्रहा न
शोभन्ते । यतः शरैर्भङ्गो भवेत् । तादृशैरन्यैर्वा नाभेरधस्तात्

[३३४]

यदि परिवृत्तिर्नूनं तच्छरपातभङ्गो भवेत् अन्यभङ्गो वा । एवं
पार्श्वयोः स्तनमध्ये च सर्वथा यावन्मरणं न साक्षात् सम्पद्यते,
तावदेन केनापि भङ्गोऽवश्यंभावी ।

ऊर्वोश्चेत् परिवृत्तिः स्यात् संशीतिज्ञानगोचरे ।

अत्रापि न हि सन्देहः प्रमाणानिश्चयाद्भवेत् ॥

यद्यूर्वोः परिवृत्तिः स्यात् तर्हि ज्ञानविषयेषु संशयो भवति ।
न निश्चितः स्यात् । कुतः ? यतोऽत्र न संशयः । कुतः ? प्रमा-
णा निश्चयात् प्रमाणेन निश्चयाभावादित्यर्थः ॥

जानुपृष्ठे च नैवेद्यं शोभते कार्यगामिनाम् ।

कार्यविघ्नकरत्वात्तद्दोष एव प्रगण्यताम् ॥

जानुपृष्ठेऽपि परिवृत्तिर्न शोभते कार्यमुद्दिश्य गच्छताम् ।
कुतः ? तद्विघ्नकरत्वात् कार्यप्रति विघ्नहेतुत्वात् विघ्नसूचिकत्वा-
दित्यर्थः । अत एव घाषः परिवृत्तिशब्दः गण्यतां न परिवृत्तिम् ।

जङ्घोपरि ततो ज्ञेया नैव सा परिवर्तिका ।

मन्दता तत्र विज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

जंघयोरुपरिस्थले परिवर्तिका नैव शोभते मन्दत्वसूचक-
त्वात् । मन्दत्वं च न बुद्धिमान्द्यमात्रम् अपि तु सकलेन्द्रिय मान्द्य-
मिति भावः । तस्मात्तां परिवर्तिकां परिवर्जयेत् । नैव सा शोभत

[३३५]

इत्यर्थः । किञ्च यद्यपि मस्तके क्वचिच्छुभा व्यभिचारिणी परिवृत्तिर्दृश्यते तथाप्यभिचारहेतुरन्यः क इति चेत् परिवृत्तेर्विद्यमानाया दक्षिणेन परिवृत्तिमानमात्रं न शुभसूचनहेतुः किन्तु लक्षणान्तरमेव । किञ्च तत्त्रित्वादिकं वा । त्रित्वे साम्राज्यं द्वित्वे स्वर्गादिसिद्धिः गीतादि समानं चेति । तस्मान्न सम्यक्त्वं तस्या इत्यवसेयम् ॥

इति स्कान्दशारीरके विप्रकीर्ण लक्षण

कथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाऽष्टमोऽध्यायः ।

एवं तावद्वेखादीनां लक्षणानि प्रपञ्चयित्वा तत्फलानि चोप-
वर्ण्य तदुपकारिणां तदस्थ चेष्टादीनां लक्षणानि फलानि च प्रपञ्च-
यति अष्टमेनाध्यायेन ।

तत्र तावत् प्रेक्ष्यलक्षणान्यभिदधाति—

पादे पादं समाधाय तिष्ठेद्यदि नरः स्वयम् ।
आयुराप्त्यै भवेत्तत्र कार्या न स्याद्विचारणा ।

अस्यार्थः—प्रेक्ष्यस्तावत्स्वयं पादे पादं समाधाय तिष्ठेत् स्थितिं
करोति तर्हि आयुराप्त्यै भवेत् नात्र संशयकारणं दक्षिणमिति
रहस्यम् ।

किञ्च—

वामश्चेत्तदधस्थः स्यान्मृतिः सन्देहमृच्छति ।

तत्र विचारसमये वामः अध[स्थ]श्चेत् स्यान्मृतिः सन्देहमृच्छति
सन्देहं प्राप्नोतीत्यर्थः । कस्याधस्तादिति चेत् हिंस्येति सिध्यति ।

[३३७]

किञ्च—

अपरं पादमुद्धृत्य पादे स्थापयति स्वयम् ।

अस्यार्थः—अन्यस्य पादं स्वयमुद्धृत्य स्वस्य वामपादे स्थापयति चेन्मृतिर्ध्रुवा ।

किञ्च—

उच्चस्थं पादमाहृत्य पादे स्थापयति ध्रुवा ।

यदि पूर्व.....स्थापयति चेत्तदा मृतिर्ध्रुवा । अत्रेदं रहस्यम् । अन्यदर्शन परिहारायेति रहस्यम् ।

निजे पादे समुद्धृत्य वामं स्थापयति ध्रुवम् ।

तथा निजे पादे निजदक्षिणे पादे पूर्वमन्यस्थापितं अघःस्थितं वामपादं दक्षिणेपादे स्थापयति चेत् तदापि ध्रुवास्यतिः तथा वामविषयस्य दक्षिणोक्तमार्गस्य करणे स्थितिः फलं तद्वदित्यपि शब्दार्थः ।

किञ्च—

निर्गमे मूलरोगस्य यदर्शः संज्ञितं भवेत् ।

अर्शः संज्ञितं अर्श इति संज्ञा यस्य तस्य मूलभूतस्य निर्गमे

४३ स्क० शा०

[३३८]

प्रेक्षणं दशायां जायमाने मरणं ध्रुवं भवेदिति वदेत् । अत्र संशयो नास्ति ।

किञ्च—

रुधिरस्राव संसिद्धौ मरणं समुदीरयेत् ।

यदि रुधिरस्राव संसिद्धिः नवसु द्वारेष्वन्यतमेन द्वारेण यदि रुधिरं स्रवति प्रेक्षणसमये तदापि मरणमुदीरयेत् ।

किञ्च—

घ्राणद्वारं पिधायोच्चैर्यदि तिष्ठेत तत्र सा

यदि घ्राणद्वारमङ्गुल्यादिना पिधाय तिष्ठेत तत्रापि सा भवेत् तत्रापि मरणं न शङ्कनीयम् । इदमत्र तात्पर्यम् । दक्षिणेन करेण यदि पिधानं करोति तर्ह्येव मृतिः । तत्र वाम स्पर्शो यदि दक्षिणस्य नान्येन केनचित् यदि विद्यन्ते वामकरस्वेन तत्रापि नेति ।

किञ्च—

स्वरतोऽधः पिधानेन कण्ठस्य स्यान्न संशयः ।

यदि कण्ठस्य पिधानेन स्वररोधो भवेत् । तत्र न संशयः घ्राण संयमः स्यादेवेति ।

[३३६]

किञ्च—

पादयोस्तलयोः स्याच्चेत् योगः क्रीडा पुरस्सरः ।
तत्रापि माहृयाद्यदि हस्तस्पृशा [? भवेत्] ततः ॥

पादयोर्थे तले तयोर्थेदि योगः स्यात् क्रीडा पुरस्सरः तत्र
विशेषोऽपि । केा विशेष इति चेदयमिति ब्रूमः—यदि हस्तस्पृशा
हस्तस्पर्शः योगस्येति शेषः तर्हीति तत इत्यस्यार्थः ।

किञ्च—

श्रोत्रस्पृशा करेणापि नासा संयम्यते यदि ।
तदापि मरणं विद्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥

अस्यार्थः—श्रोत्रस्पृशाकरेण एकेतैव करेण श्रोत्रं स्पृष्ट्वा तत्
स्पृशन्नेव नासां पिदधाति तत्रापि मरणं विद्यात् नात्र संशयका-
रणमस्ति ।

किञ्च—

पृथुले लोचने साक्षाद्वस्ताभ्यां पिदधाति चेत् ।
तत्रापि मरणं विद्यात् कचिद्वस्तेन विस्तृतिः ॥

अस्यार्थः—यदि पृथुतरे लोचने हस्तद्वयेन पिदधाति तत्र
मरणं विद्यात् । व्यत्यस्येति रहस्यम् । विशेषश्च तुरीयेण पादेन
कथ्यते ।

[३४०]

किञ्च—

विशेषावगतिः स्याच्चेच्छ्वासस्य मरणं वदेत् ।

यदि श्वासस्य विशेषावगतिः प्रेक्ष्यगतस्य तदापि मरणं वदेत् ।

किञ्च—

मूत्रयन् पृच्छति पुरः शकृन्मुचन्न संशयः ।

यदि मूत्रयन् पृच्छति शकृन्मुञ्चश्च तत्रोभयत्र मरणं वदेत् ।

पिपासाः पृच्छति पुरे मैथुनं नाशमृच्छति ।

किंवर्णः पृच्छति ततो मरणं प्राप्नुयाच्चिरम् ॥

अज्ञातवर्ण इत्यर्थः । चिरमित्यनेनैतदाह—रेखाभिः सहमरणो
जगते.....च्छति ।

किञ्च—

मधुरं वस्तु भुज्जंश्चेत्.....

भुज्जान इत्यर्थः ।

प्रेक्ष्यत्वं ज्ञादिति व्रजेत् ।

भट्टितीत्यस्य भट्टितात्येवार्थः । पदद्वयमतिशयद्योतनार्थम् ।
तत्रापि मरणं विद्यादिति शेषः ॥

[३४१]

जरठा दृश्यते पृष्ठे मरणं संशयाद्भवेत् ।

जरठाकृति.....दि दृश्यते पृष्ठे तत्र संशयेन मरण-
मादिशेत् ।

किञ्च—

उपदेशो यदि भवेन्मध्ये कस्यचन ध्रुवम् ।

यदि प्रेक्षणा दशायां मध्ये पृष्ठमर्थं कस्यचन सम्बन्धिनः
कस्मैचनेत्यर्थः । तत्रापि ध्रुवं मरणम् ।

किञ्च—

वदन्ति चेद्भीषिकया केचिन्नात्र च पृच्छति ।

दैवज्ञात्तदपि प्रोक्तं मरणं नात्र संशयः ॥

अस्यार्थः—केचित् भीषिकया भियानुकारो भीषिका तथा
केचिद्वदन्ति त्वमल्पायुरित्यादि तदा यदि दैवज्ञात् पृच्छति प्रेक्ष्यः
तत्र मरणमादिशेत् ।

किञ्च—

वद्धहस्तस्तु पृष्ठेति निक्षिप्य यदि पृच्छति ।

परेण वा परेणास्य मरणं समुदीरयेत् ॥

पूर्वं वद्धहस्तं वद्धं हस्तं पूर्वं परेण वा ऊर्ध्वदिशा वा अधो-

[३४२]

दिशा वा द्वारेण यदि पृष्ठतो निक्षिपेत् तदैव यदि पृच्छति ततः
संयममादिशेत् ।

किञ्च—

परोक्तमनु निध्यायन् भेदं चापि फलं वदन् ।
मरणायैव स भवेत् सद्यो नात्र विचार्यता ॥

अस्यार्थः—यदि परोक्तमनु निध्यायन् परेण केनचित् कस्मि-
ञ्चिदर्थे उक्ते तन्निध्यायन् फलं च वदन् यदि पृच्छति व्याकुल
हृदयतया तर्हि तत्र मरणमादिशेत् । तत्र विशेषः । यदि भूमि-
स्वामी प्रष्टा भवेत् तर्हि तदेवं नान्यथेति ।

किञ्च—

स्वस्तिकं समभिष्टूय तथा कृत्वा च पृच्छतः ।
नास्त्यायुरिति सन्दिश्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥

अस्यार्थः—स्वस्तिक आसन विशेषः स्वस्तिकं कृत्वा स्वस्तिकं
समभिष्टूय स्थितः यदि पृच्छति तत्रापि मरणमादिशेत् ।

किञ्च—

धूमस्थो यदि पृच्छेत ध्रुवं तत्र न संशयः ।

अस्यार्थः—धूमस्थः स्वयं प्रेक्षको यदि पृच्छेत धूमस्थं तेन-

[३४३]

ता यदि पृच्छति तत्रापि मरणमादिशेत् । न संशयकारणमस्ति ।

किञ्च—

कृमि दर्शन सन्दष्टौ मरणं नात्र संशयः ।

कृपि सर्पादि तस्य दर्शनं चक्षुस्तदष्टौ सत्यां तदर्शने सति
यदि पृच्छेत तत्रापि मरणम् ।

किञ्च—

हुण्डुभादेः समीपस्थे वर्तने पृच्छति ध्रुवम् ।

कालेचापेक्षा इत्यर्थः । अयमादि शब्दार्थः ।

माज्जारश्च दिवाभीतो देवद्वेषी पृथुश्रवाः ।

दर्शिका श्रोत्र निष्पेषी न एते दर्शनेऽशुभाः ॥

किञ्च—

तिष्ठन्नुल्लङ्घ्य पादं स्वमेकं पृच्छति तत्र च ।

यदि तिष्ठन् स्वं पादमेकमुद्धृत्य यदि पृच्छति तत्रापि मरणम् ।

भुवं लिखन् पृच्छति चेत् पादेनाङ्गुलिनाथवा ।

पादेन भुवं लिखन् यदि पृच्छति तत्र मरणं यद्य.....

लिना तत्रापि ।

[३४४]

पादस्थेन च हस्तस्थान्न च स्यादिति निश्चितिः ॥

यदि पादस्थेन केनचिद्वस्तुना हस्त.....चेष्टा अन्या
अपि विनिर्दिशेत् ।

औचित्येन समीक्षयाथो धीमानूह..... ।

अकिप्रेक्ष्य चेष्टाः प्रेक्षणादशावर्तिनीः धीमान् सम्यगौचित्येन
निरीक्ष्य ऊहपरायणः फलानि वदेत् । अथमर्थः—मरणेषु प्रश्न-
विषयेषु तेजोभागो वरुण.....धकः आयुषः प्रष्टव्यस्य । अत-
स्तद्भागस्थाः सर्वाश्चेष्टाविरुद्धाः बाधित आयुषः तेजोभागश्च
दक्षिणः ऊर्ध्वभागश्च वामस्त्वनुगुणः स च सोमभागः तत्स्थास्तु
चेष्टाः सर्वा अस्यायुः परिपोषकाः अतस्ता न विरुद्धा अधाभाग-
स्थिताश्च । किञ्च यानि वस्तूनि दर्शने सत्यशुभावहानि तद्दर्श-
नानि तच्चेष्टाश्चायुर्भङ्ग सूचकानि यानि तदन्यानि शुभावहानि
तद्दर्शनानि चेष्टाश्चायुर्भङ्ग सूचकानि । किञ्च सत्तायां पृच्छ-
मानायां तदनुरूपा चेष्टा तां साधयति । अननुरूपतां नाशयति ।
अवेक्षानवेक्षाविषयश्च पादयोर्निक्षेपेण ज्ञातुं शक्यते । इष्टं प्रष्टु-
मुपक्रमे दक्षिणं पुरतो निक्षिपति । अनिष्टं प्रष्टुमुपक्रमे वाममिति ।
एवं प्रेक्ष्यलक्षणाभ्युक्त्वा सम्प्रति प्रेक्षक लक्षणाभ्याह—

यदवस्थः स्वयं तां ताववस्थां समुदीरयेत् ।

अस्यार्थः—स्वयं प्रेक्षकः सुखीचेत् तदा सुखावस्थां समु-

[३४५]

दीरयेत् पश्ये कृते । पश्चात्फलत्वेन । यदि दुःखी तर्हि दुःखा-
वस्थां समुदीरयेत् ।

यच्चभुक्तं तदेवास्यवदेति विनिश्चितिः ।

यच्चात्मना प्रोक्षकेण भुक्तमुपभुक्तं तस्मिन् दिवसे ततोऽन्य
दिवसे वा तदस्य वदेत् । किमर्थमिति चेद्विनिश्चितिः । यस्मादेवं
विनिश्चितीर्षिश्चासौ भवेत् तस्मादित्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—
यदात्मनाविशिष्टोपभोगभोग्यं वस्तूपभुक्तं तदस्मै प्रोक्ष्याय त्वया-
स्मिन्नहनि अतीतेदिवसेवोपभुक्तमिति वदेत् । नात्र संशय कार-
णमस्ति ।

किञ्च

लक्षणानि पुरोक्तानि प्रेक्ष्य यानि गतानि तु ।

वैपरीत्येन तान्यत्र जनयेद्यं परां विदम् ॥

यानि पुनः प्रेक्ष्य गतानि लक्षणानि पुरोक्तानि तान्यत्र
प्रोक्षकेऽपि वैपरीत्येन नातानि वैपरीत्यं प्राप्तानि परां विदं तच्चद-
नुरूपं जनयेयुरिति । एतदुक्तं भवति—प्रेक्ष्यस्य दक्षिणभागगताः
प्रोक्षकस्य वामभागगताः प्रेक्ष्यस्य वामभागगताः प्रोक्षकस्य दक्षि-
णभागगताः नेयाः । ततस्तथा फलसम्बन्ध इत्यवगन्तव्यम् ।

४४ स्क० शा०

[३४६]

एवं प्रेक्षक लक्षणान्युक्त्वा तदस्थ लक्षणान्याह—

आकाश हस्तः साक्षी चेन्मरणं तत्र विन्दति ।

आत्महस्तः स चेत्स्थान्तत्संशयो भवति ध्रुवम् ॥

साक्षी तदस्थः आकाशहस्तः पुनरतो यदि भवेत् तत्र प्रष्टा
मरणं विन्दति यद्यात्महस्तः तत्र ।

किञ्च—

ऊर्ध्वं पश्यति साक्षी चेदग्निस्थश्चेदपि ध्रुवम् ।

दक्षिणस्थस्तथा पृच्छेत्त्रयं मरण कारणम् ॥

साक्षी ऊर्ध्वं पश्यति चेदूर्ध्वदिग्भाक्षणं करोति चेत् अग्नि-
स्थश्चेत् दक्षिण दिक्स्थश्चेत् तदस्थस्तदेतत् त्रयं मरण.....द्वस्तु
विनिर्भेदं करोति तदस्थः स्थावरकुन्तनं च तदुभयं मरण लक्षणम् ।

किञ्च—

लक्षणं मरण लक्षणम् ।

एवं प्रेक्ष्यस्य प्रेक्षकस्य तदस्थस्य च.....सम्बन्धीन्यु-
क्तानि । अत्रान्तरे लाञ्छनान्युच्यन्ते । तथाहि—

कल्लप्ते फले स्वयं धात्रा प्रत्ययाय प्रकल्पितम् ।

उक्ते तु कथने चास्य विश्वासाय बदेदुबुधः ॥

[३४७]

स्वयं धात्रा क्लृप्ते फले कर्मानुरूप्येण तत्प्रकाशनाय रेखाः
कृत्वा तदनन्तरं तत्फलानि सूचयित्वा तत्प्रत्ययाय तस्मिन् फले
प्रत्ययाय प्रत्ययोत्पादनाय लाञ्छनं प्रकल्पनीयम् । जातावेकवच-
नम् । लाञ्छनानि प्रकल्पितानि । उक्ते तु फले तद्विश्वासाय
फलकथनस्य या यायार्थनिश्चयाय बुधः तत एव हेतोर्वदेत् ।
लाञ्छन जातमिति चेत् तदुच्यते ।

क्रिया विशेषः स्वच्छन्द चारित्रं वस्तुभञ्जनम् ।

क्रिया विशेषः प्रवृत्तिशेषः स्वच्छन्दचारित्रम् । चरित्रमेव
चारित्रं स्वच्छन्दं चारित्रं स्वच्छन्दचारित्रम् । यथेष्ट चरणमिति
यावत् । वस्तु भञ्जनं वस्तुनः अत्यन्तोपयोगि वस्तुन इत्यर्थः ।

विशेषावगतिः साक्षात् कस्यचिद्वस्तुनस्तथा ।

कस्यचिदिति । आकार विशिष्टस्येत्यर्थः ।

एवं यत्प्रेक्षणायां स्यात् सा दृग्विषयतां गतः ।

तत्फलानुभवे तस्य तल्लाञ्छनमुदाहृतम् ॥

एवमादि यद्यद् रेखादिलक्षणा परीक्षणो क्रियमाणो फलक-
थने वा यद्यत् स्वदृग्विषयतां गतस्तत्सम्बन्धितया सम्बन्धश्च यदा
आत्मनो दृष्टिपातस्तद्विषये तदा तस्यापि दृष्टिपातस्तञ्जनित इत्यर्थः ।
तत्सर्वं लाञ्छनमुदाहृतम् । तदात्मना कथ्यमान फलमाप्तावित्यव-
सेयम् । एवं मरण विषयाणि प्रेक्ष्य प्रेक्षक तदस्य लक्षणान्पुक्त्वा

[३४८]

तत्फलानि चोक्त्वा जन्मविषये तान्याह—

प्रेक्ष्यस्य निर्गतिः साक्षात् प्रसूतिं समुदीरयेत् ।

तदस्थस्यापि च तदा स्वल्पस्यापि तथैव च ॥

स स्पष्टार्थः । अत्रापि लाञ्छनं वक्तव्यम् । लाञ्छनं च समसमयोभयदृष्टिपात इत्युक्तम् । एवं सर्वत्रापि फले लाञ्छनं वक्तव्यमेव ।

किञ्च—

वस्तुनोऽन्यस्य जनन समुद्भव उतान्यथा ।

उत अपि । अन्यस्याचेतनस्येत्यर्थः । अन्यथेति चिन्ताकुल-
श्चेत् प्रेक्ष्यो वा प्रेक्षकः सादयपि स्वयं तत्र प्रसूति समये यो रोग
शूल निमित्ता । द्वित्राणि दिनानि तप्येत इत्यर्थः ।

किञ्च—

वस्तु दृष्टिस्त्रिभिर्वा स्यात्कृता तत्र न संशयः ।

मरणस्य तु गर्भिण्या वस्तुनस्तु नचास्ति तत् ॥

यदि प्रेक्ष्येण प्रेक्षकेण तदस्थेन वा धनदृष्टिस्तदा कृता
स्यास्तदा मरणं गर्भिण्याः वस्तुनस्तु तन्मरणं न ।

[३४६]

किञ्च—

छेदः स्थावर संज्ञानां मरणं दीपयेद् ध्रुवम् ।

यदि स्थावर संज्ञानां प्रश्नसमये छेदो भवेत् तदा तस्य
वस्तुनो मरणं विद्यादिति धीस्थानां बुद्धिस्थितानां प्रेक्षकस्य
पुत्रादीनां यदि स्वस्थता तर्हि ॥

.....स्थान्न संशयः ।

यदि धेनोः पशोः दर्शो दर्शनं भवेत् । सा चिर
स्थिति भवेदित्यर्थः ।

किञ्च—

दैवज्ञेन फले हृष्टे वक्तव्यं तद्विशेषतः ।

अन्यथा हानिरेव स्यात् तत्र मानं स्वयं प्रभा ॥

येन केनचित् पृष्टे फले दैवज्ञेन तद्वक्तव्यम् । विशेषत इदं न
भवताति वा अस्मिन् काले भवताति वा एतत्सफलमेतदफलमिति
च । इदमिदानीं कार्यमिदमिदानीं न कार्यमिति च । अन्यथाहानिः
स्यात् । लोक प्रच्युतिः स्यादित्यर्थः । तत्र मानं किमिति चेत्
सर्वत्राप्रतिहतं सर्वविषयगामां च तदाह—स्वयं प्रमेति । स्वस्य
आत्मनो दैवज्ञस्यनित्यसिद्ध परमेश्वर सान्निध्यवशात् समुन्मिषति
प्रभिमेति । जन्मविषये लक्षणान्युक्त्वा तदस्थानि गदितानि ।

[३५०]

सम्प्रति कार्यविषये तान्याह—

पूर्णकुम्भश्चन्द्र दृष्टिश्चकोरस्थ च दर्शनम् ।
 कृकलासस्य सन्दृष्टिर्मालिन्या अपि दर्शनम् ॥
 दीप[ि]सन्धुक्षिताकाश दर्शनं बन्धि दर्शनम् ।
 विशिष्ट विप्रदृष्टिश्च राज्ञो दर्शनमुच्यते ॥
 वामे मार्जार सन्दृष्टिः पृष्ठे च क्षुत दर्शनम् ।

तुतं कासः । दर्शनं श्रवणं दर्शनं चेन्न कार्यसिद्धिः पृष्ठेऽपि
 विशेषः कोण इति वक्तव्यम् ॥

गजानां दर्शनं चापि गजिनीनामशोभनम् ।
 वीराणां चापि सन्दृष्टिर्घनस्थापि निदर्शनम् ॥
 प्रत्यायनमित्यर्थः ।

मिथुनस्यापि सन्दृष्टिः प्रत्यक्षे च मुधागतिः ।
 शून्यत्वं कथयेत्तेषां फलानामिति शंसनम् ॥

एतानि प्रेक्ष्य प्रेक्षक तटस्थानां लक्षणानि कार्यविषये ।
 अयं तु नियमः —

उज्ज्वलं वस्तु दृश्येत तर्ह्येव नियमो भवेत् ।
 विपरीतस्य सन्दृष्टौ न कार्यलभिरिष्यते ॥

उज्ज्वलं वस्तु कान्तिमद्रस्तु कार्य विचारे प्रेक्षकेण दृश्यते

[३५१]

तर्ह्येव तस्य कार्यस्य नियमो भवेत् विपरीतस्य सन्दर्ष्टो न कार्यसि-
द्धिर्निश्चेतव्या । एवं विपरीत लक्षणाभ्युक्तानि किञ्च यात्रा-
विषयेतान्याह—

यत्रायां पृच्छ्यमानायां तस्याः कार्योन्मुखत्वतः ।

उक्तान्येव भवन्त्यत्र नान्यानि प्रकृतिं ययुः ॥

यात्रायाः कार्योन्मुखत्वात् तल्लक्षणान्येव । तल्लक्षणाणि
नान्यानि प्रकृतिं स्वभावं प्राप्नुयुः ययुरित्यस्य यायुरित्यर्थः ।
किञ्च मरणविषये स्वाप्नानि लक्षणाभ्युच्यन्ते—

“स्वाप्न स्वमतिमावहेत् ।

अस्यार्थः—यदि स्वाप्नं शैव लिङ्गविभेदः स्यात्तर्हि

ज्योतिषां परिवृत्तिश्च प्रभोः कस्यचन भ्रुवम् ।

ज्योतिषां.....स्य परिवृत्तिः परितो वर्त्तमानमाकारं त्रैलो-
क्य गोलकापरिवर्तनेन यावत्स्थानं तद्दर्शनं प्रभोः कस्यचन मृतिं
द्योतयति । किञ्च वसुह. पूर्णत्वे किञ्च तत्फलं धनस्य
स्वप्ने दर्शनमपि । यदि पूर्णत्वं तर्हि प्रियामृतिं द्योतयति ।

किञ्च—

अस्पृष्ट घोषितः पुंसो रेतसां सरणं तथा ।

वसुलब्धिं द्योतयति नात्र कार्या विचारणा ॥

[३५२]

अप्राप्त योषितः पुंसः बहुरेतस्खलनं स्वप्नगतं वसुलब्धिं द्यो
तयति । प्राप्तयोषितः पुंसोऽपि तत्तथैवेति पूर्वं किमुतेत्याशयः ।

किञ्च —

दन्तभेदो निजानर्थं द्योतयेत् स्वप्नगस्तथा ।

बाह्योऽपि दन्तभेदोऽनर्थं द्योतयति ।

छेदश्च सुतविध्वंसः स्त्रीणां चेदिति निश्चितिः ।

द्योतयतीति शेषः ।

किञ्च —

अद्भुताकारता यस्य स्वप्नस्य स इहान्यता ।

फलाभावं कथयति ह्यनर्थं वा स्वतः स्फुटम् ॥

स्पष्टार्थमेतत् । एवं स्वाप्नमपि फलमुक्तम् । एवं तावद्रेखाणां
तदन्तर्गतानां सिरादीनां च प्रेक्ष्य प्रेक्षकतदस्थचेष्टानां लक्षणान्यु-
क्तानि । सम्प्रति रेखोपयोगिनां श्वासप्रकार विशेषाणां लक्षणफ-
लानि कथयति । तत्र तावच्छ्वास स्वरूपस्थितिमाह—

अर्के कुजे च काव्ये च देवोऽवामगतो भवेत् ।

इतरेष्वितरस्थः स्यादिति स्वाभाविकी स्थितिः ।

अवामगत इति पदच्छेदः । द्वितीयाध्यायेनोक्त प्रकारेण

[३५३]

श्वास परीक्षां कुर्वत एवं वायुर्भवेत् । तत्र तस्य स्वाभाविकी स्थि-
तिरियमिति विशेष कथनाय पातनिकोपन्यासं विशेषमाह—

ऊर्ध्वभागस्थितो यर्हि तत्र कार्यं न चर्यताम् ।

अधोभागस्थितो यर्हि तत्र कार्यं प्रचर्यताम् ॥

अयमर्थः—यस्मिन् दिवसे यस्मिन् वारे वायुस्थितिः सञ्च-
रणं रूपिणी तत्र ऊर्ध्वभागगतो यर्हि यदि तर्हि कार्यं कर्त्तव्यमर्थं
न चर्यताम् न चरेदित्यर्थः । तत उपरि चेत्तदापि कुर्यात् । तत्र
साक्षादधः स्थितोऽत्र सिद्धौ प्रवर्तयेत् तदुपरिस्थितौ चिकित्सायै-
रित्यर्थः ।

क्रीडार्थं च तटाकादि सम्पादनाय च ।

एवं यानि सुकुमाराणि कर्माणि तत्र सर्वत्र प्रवृत्तिं कुर्यात् ।
तदुपरिस्थितौ धनलाभाय तदुपरिस्थितौ बन्धुसम्पादनीयेत्येवं
द्रष्टव्यम् ।

उभयोः पुटयोश्च स्यात् यात्रा कार्या न तत्र हि ।

स्पष्टार्थः ।

यदि तत्रापि बाहुल्यं स्वस्थाने न हि वारणा ।

उभयोर्वायुस्थितावपि तस्मिन् दिवसे स्वस्थानभूते बाहुल्यं
४५ स्क० शा०

[३५४]

चेत् तर्हि तत्र यात्रावारणा नास्ति हि । तत्र मरणोदरसम्भावि-
तत्वादिति ।

युञ्जन्मनितुः ? पृष्ठे स्याद् वायुर्दक्षिण भागगः ।

पृष्ठे पृच्छमाने वायुर्दक्षिणभागगो यदि शस्यते तर्हि नात्रा-
स्ति पुंस्त्वस्य विनिवारणा तर्हि शस्यते भद्रं भवति कुतः ? यतः
पुंस्त्वस्यात्र विनिवारणा नास्ति इत्यर्थः । वामगतत्वे तु स्त्रीत्वमव-
सेयम् । किञ्च यदि पुरुषः पृच्छति दक्षिणे च भागे स्थित्वा
पृच्छति तद्भागं स्पृशति च एतत्सकलं पूर्णं चेत् ततः पुरुष इत्यव-
सेयम् । एतेन एतदेव लक्षणं विपरीतया स्त्रीपक्षेऽपि योजनीयम् ।
असमग्रे तु उभयत्रापि पक्षद्वयेन स्थितिरिति तात्पर्यम् ॥

अनायुष्ट्वमसन्तोषं छिन्नः शंसति सन्मरुत् ।

अस्यार्थः—सत्परीक्षितो मरुद्वायुः अनायुष्ट्वं शंसति अस-
न्तोषं च तत्र विसरणे सन्तोषं विसरणं विप्रकीर्णतायोगेषु अत्या-
युष्ट्वम् ।

किञ्च—

यदि श्वासः परं रूपमाश्रित्य विनिवर्तयेत् ।

तत्रापि मरणं भविष्यति । अविच्छेदेन वायुर्बहिर्निगृह्य हस्ता-

[३५५]

दिकं रूपं स्पृष्ट्वा पुनर्यदि शून्यत्वमागच्छति ततोऽपि मरणं विद्या-
दिति तात्पर्यम् ।

एवं प्रेक्ष्यलक्षणासुपक्रम्य श्वासपर्यन्तं सर्वाणि लक्षणानि
रेखोपयोगितया रेखाभिर्यत्संख्यानि आद्युरादीनि यत्कालानि चाव-
[१०]म्यन्ते तान्येव तत्संख्यानि तावत्कालानि एतान्यपि सहका-
रिभूतानि गमयन्ति न पृथक् संख्यानि पृथक्कालानि । क्वचित्पुन-
र्यदि पृथक्संख्यानि पृथक्कालानि च फलानि द्योतयन्तीति तथा
कल्प्यन्ते । तर्हि तत्र संख्याकाल नियमे प्रमाणमुच्यते । तथाहि-
कथने वा प्रेक्षणे वा क्रियमाणे तत्र संकरश्चेत् तर्हि प्रेक्षकः स्व-
मनसि वाचि वा यञ्भटिति चकास्ति ततो हेतोस्तां संख्यां कालं
वा स्फुटमसंशयं प्रत्यूहं चाभिदधति । यदि न संकरस्तर्हि यत्संख्या
अङ्गुलयः प्रथमं प्रेक्ष्यमुखा दष्टास्तत्संख्यं दर्शकमतीतम् । तत्र य-
त्संख्या जनाः पञ्चकोपरि तत्संख्या अतीताः । पञ्चके प्रायेण
स एव प्रेक्ष्यः । प्रमाणं कथमिति चेत् । स एव क्वचित् कचित्
गणना मनसा करोति । तथा च दूरस्था हि वस्तूनि पश्यति ।
ततस्तत्सर्वगणनायां क्रियमाणायां द्विगुणेन सति पञ्चकसंख्या
सिध्यति । इत्यायुर्वत्सर संख्या सिध्यति । अयं तु प्रकारोऽन्य-
त्रापि प्रसङ्गमृच्छति । संख्यानि यमः कालनियम विशेषश्च प्राय-
शस्त्वेक एवायम् । तत्र फल विशेष नियमे संख्यानि यमस्तत्र
स्वैरेव जनैरवगन्तव्यः । न चेच्छक्यते तर्हीदं रहस्यम्-यावतीः
कालकलानाडिकाख्या आत्मना सह प्रष्टुः संवादः ता एव

[३५६]

नाडिकाः प्रमाणम् । यदि नाडिका एकापि न सिद्धा तेनैव फल-
स्यापि अपूर्णसंख्यत्वमवसेयम् । यद्यभासता फलानां तत्र तु
विशेषः काल विशेष संख्यानियमः स्वसंख्यानियमश्च दैवज्ञेन न
संभवत्व्यः । यदि निर्वन्धस्तर्हि प्रमाणं सः । पादे कालकला
यदि वा तत्र यानि धवलवस्तूनि दृढानि तानि प्रमाणमिति ।

वर्णलक्षणमाह—

वर्णः पञ्च प्रकारस्तु शरीरे विनिवर्त्यते ।

अस्यार्थः—पञ्च प्रकारो वर्णः सकल शरीरे विनिवर्त्यते
निषिध्यते । कुतः ? अल्पायुष्ट्यापादकत्वात् ।

रेखानुरूपतास्य स्यान्नियमश्च तदन्तिके ।

अस्य वर्णस्य रेखानुरूपता स्यात् रेखानुरूप्यं भवतु ।
ताश्च नियत वर्णाः अतस्तदन्तिके वर्णस्यापि नियमः । अतो वर्णो
रेखानुरूपः प्रमाणरेखा सहकारी च नान्यः । रेखाश्च त्रिवर्णाश्च-
तुर्वर्णा एकवर्णा द्विवर्णा वा । ततश्च यस्या यस्या रेखाया यो
यो वर्णो विहितः स संयुक्तो नान्यः । रेखाणां च सर्वासां साम-
ग्र्यमपि न पञ्चवर्णाता । यदि पञ्चवर्णाता । तर्हि मरणमावेदयन्ति
मरणसंख्ये वत्सरे इति ॥

[३५७]

अधुना प्रत्ययाय लग्नं वक्तुमुपायमाह—

यत्र स्थित्वा स्वयं पृच्छेत्

स्वयं प्रेक्ष्य इत्यर्थः । दूतो वा ।

.....सोऽयं लग्न उदाहृतः ॥

यदि वा यत्र तद्दृष्टिः सोऽयं लग्न उदाहृतः ।

(स्वस्य ? यस्य) प्रेक्षकस्य दृष्टिपातेन सह तद्दृष्टिः तस्य प्रेक्षकस्य दृष्टिः दूतस्य वा दृष्टिरित्यर्थः । किञ्च यस्तदा प्रश्नानन्तरं विशिष्टः पुरुष आगच्छति तं प्रति तन्नक्षत्रं पृष्ट्वा तदस्य नक्षत्रमित्युदीरयेत् । यदि वा तदा यो वर्णोद्दिश्यते ततः पूर्वमदृष्टस्तस्थले स्वागमन समये मार्गे दृष्ट्यात्मना तद्वर्णो यो राशिः सोऽयं लग्न उदाहृतः । तत्रैव च स्थले ये वर्णा यस्यां यस्यां दिशि स्थितास्तैः शुभाशुभग्रहाणां स्थितिरवगन्तव्या । यदि वा शरीरं समधा कृत्वा पुनर्द्वादशधा कृत्वा तस्य नक्षत्रं यदंशे तिष्ठति गणने सति तदज्ञाने स्पृशति वा कथिते सति स लग्न उदाहृतः । नवधा कृत्वा यत्र स्पृशति यद्दर्भश्च तद्दर्भस्य ग्रहस्य तत्र स्थितिः इति ज्ञात्वा पुनरन्य विज्ञानमपि लभेत । अंशक विज्ञप्तिस्तु तत्रैव देशविशेषस्थिति विज्ञानवशादवगन्तव्येति ।

तस्माद्यनिष्ठानिष्ठप्राप्तिपरिहारयोरुपायज्ञाने विना शक्यत्वात्

[३५८]

तज्ज्ञापनाय रेखादिलक्षणां कथनेऽस्माभिर्यत्नः क्रियत इत्युक्तम् ।
तदिदानीं सिद्धमित्युपसंहरति ॥

रेखाणां विविधानां या देहस्थितिरनन्तरा ।
प्रकाशिता विधात्रा सास्माभिः कथिता शृणुम् ॥

या विविधानां रेखाणां स्थितिरूपायभूता इष्टानिष्ट प्राप्ति
परिहारायोपायभूतानां देहगा स्थितिः प्रकाशिता परमकारुणिकेन
विधात्रा सा अस्माभिः शृणुं लक्षणादि कथनेन विचारणे (न)
च सह कथिता इति शिवम् ॥

छन्दोभङ्गो लिङ्गभेदः समासस्यापि संयतिः ।
नात्र प्रकरणे ज्ञेयो दोषः केनापि हेतुना ॥
माव्याख्यातुः क्वचित्कश्चिदिति हेतुः स्वयं स्थितः ।
अन्योऽपि हेतुरत्रास्ति लक्षणानां निरोधनम् ॥
वैचित्र्यं फलमत्रापि यदुक्तं लक्षणैर्न तत् ।
आचारादेव संसिध्येत् तस्मात्तस्मै नमो नमः ॥

इति स्कान्दशरीरके प्रेक्ष्यादिवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः

निरूप्य वस्तु सर्वस्वं यत्स्फुरेत्तद्वदेदिह ।
प्रमाणं वृत्तिरेवात्र न प्रत्यक्षादि सम्भवः ।

स्कन्दवारीरकस्य मूलश्लोकानामकारादिक्रमेण

प्रतीकानुक्रमणिका—

		अ		
श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
अकर्णपूर	...	१७	...	१२
अङ्गुल्यो	...	११	...	१३
अङ्गुलीषु	...	५२	...	२
अङ्गुष्ठोर्ध्वं	...	७८	...	१३
अङ्गुष्ठ	...	७६	...	१५
अङ्गुष्ठाग्र	...	८१	...	१४
अङ्गुष्ठापरि	...	१३८	...	२
अङ्गुष्ठान्तर्गता	...	१६६	...	१२
अङ्गुलीषु	...	३३२	...	१
अति	...	५६	...	१५
अतीव	...	५४	...	६
अत्युष्ण	...	१६६	...	१
अत्युच्चा	...	६६	...	१४
अद्यप्रियः	...	२०	...	६
अद्भुताकार	...	३५२	...	६
अधरोष्ठे	...	३५	...	१०
अधरोष्ठ	...	२४४	...	१
अधिष्ठान	...	२४	...	३
अधोगतासु	...	७६	...	१८
अनन्तकः	...	१६०	...	६

[२]

श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
अन्तश्चक्षु	...	१०५	...	१०
अन्तरीयान्त	...	२	...	६
अन्यावेशः	...	१४२	...	१४
अनर्थौषधि	...	१८	...	१२
अनामिका	...	६४	...	१०
अनामिका	...	६६	...	६
अनामिका	...	१५४	...	१६
अनामिका	...	१५६	...	११
अनामिका	...	१५७	...	२
अनाविला	...	२१८	...	१४
अनाविला	...	२१६	...	११
अनायुष्ट	...	३५४	...	११
अनालस्य	...	१८७	...	२
अनुगृह्य	...	२२	...	१
अनुमानिक	...	१४	...	५
अपरं	...	३३७	...	२
अपाद	...	२०	...	४
अपूर्व	...	१५८	...	६
अभू	...	२०	...	२
अमानुष्य	...	२०	...	८
अयस्कान्त	...	२२	...	७
अर्क	...	३५२	...	१५
अर्धोन्नत	...	२१	...	१३
अरुच्ये	...	१७८	...	२
अरुणा	...	७६	...	८

[३]

श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
मलङ्कार	...	१८२	...	२
मलपायुष्ट्व	...	१८८	...	७
अश्वागती	...	१५	...	४
अश्वद्रोहः	...	१८३	...	११
असत्यः	...	११४	...	११
असिकनी	...	७	...	१०
अस्थि	...	१४	...	१
अरूपृष्ट	...	३५१	...	१७
अहासा	...	१७	...	४
अहिकः	...	१६	...	१३
अत्रैव	...	१५६	...	४
आ				
आकर्णकृत	...	१८	...	८
आकाश	...	३४६	...	२
आत्मरेखा	...	८१	...	२
आत्मरेखा	...	८४	...	१३
आत्मभाग	...	१६७	...	२
आदि	...	३००	...	७
आद्यपर्व	...	१४५	...	१
आद्यपर्व	...	१४५	...	५
आमध्यं	...	१६	...	३
आमगन्धिः	...	१७४	...	६
आमूलान्ता	...	१२	...	१
आयाम	...	२३०	...	४
आरादर्शनं	...	१७६	...	२

[४]

श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
मावर्त्तै	...	३०८	...	१४
मात्रोटनं	...	१२४	...	२
		इ		
इदमन्धं	...	१	...	५
इन्द्रायुधा	...	१४	...	६
इन्दिरा	...	२०३	...	१३
		उ		
उक्तिप्रत्युक्ति		४६	...	१६
उच्चस्थं	...	३३७	...	६
उज्ज्वलं	...	३५०	...	१६
उत्तरोष्ठे	...	१२	...	१५
उत्तरीयान्त	...	२०६	...	६
उत्तब्धरोमा	...	२०६	...	११
उत्तराष्टगता	...	२४३	...	१३
उद्गर्भिणी	...	१६	...	७
उदर	...	३०४	...	१४
उदरेऽपि	...	३३२	...	१६
उपदेशो	...	३४१	...	५
उभयोः	...	३५३	...	१४
उभयाश्चेद्	...	५७	...	१४
उरःस्थली	...	११०	...	५
उरुप्रभा	...	१८	...	१०
उष्णभोजित्वम्	...	२०३	...	३

[५]

श्लोक		पृष्ठ		पङ्क्ति
		ऊ		
ऊर्ध्वदन्त	...	२६०	...	१५
ऊर्ध्वभाग	...	३५३	...	३
ऊर्ध्वस्थानं	...	२६७	...	५
ऊर्ध्वाधो	...	३१६	...	३
ऊर्ध्वोन्मुखी	...	१०६	...	४
ऊर्ध्व	...	३४६	...	७
ऊर्वोश्चेत्	...	३३४	...	४
ऊहनीया	...	२२	...	१३
ऊह्यास्यात्	...	६२	...	६
		ए		
एकाग्रत्वम्	...	१६४	...	६
एकानुयायी	...	२०	...	१२
एताः	...	१०	...	१४
		ऐ		
ऐतिह्य	...	१४	...	१३
		औ		
औचित्येन	...	३४४	...	४
		क		
कर्णत्वित्	...	५	...	१०
कर्णयोर्मूल	...	१०६	...	१६
कर्णरोगः	...	२०६	...	८
कर्मन्दिधौ	...	१५१	...	२
कथा	...	१३०	...	४

[६]

श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
कटाक	...	१७०	...	१२
कटाक्ष	...	११७	...	५
कटिवन्धे	...	३२६	...	७
कठोरवाग्	...	१३	...	१६
कण्ठनालं	...	३७	...	११
कण्डूः	...	८०	...	७
कनिष्ठिका	...	६	...	१७
कनिष्ठिका	...	६६	...	१७
कनिष्ठिका	...	६६	...	२
कनिष्ठिका	...	१५७	...	६
कनिष्ठिका	...	१५७	...	१५
कनिष्ठिकाग्र	...	१६०	...	१३
कनिष्ठिका	...	१६४	...	२
कनिष्ठभार्या	...	१६४	...	११
कन्दुर्नाम	...	१२५	...	१६
कन्धु	...	८५	...	१०
कर्पिः	...	१४८	...	१४
कपिस्थवृत्तिः	...	११६	...	१२
कपिला	...	६२	...	१५
कपोलतल	...	२३		७
कपोल	...	१०७	...	१२
कफगण्डो	...	१८१	...	१२
कफव्याधिः	...	१७१	...	१३
कफस्तु	...	१०५	...	१७
कमला	...	८५	...	१७

[७]

श्लोक		पृष्ठ		पक्ति
कम्बुः	...	१६२	...	२
कम्पकण्ठी	...	२०२	...	६
करतल	...	८५	...	४
करमध्याद्	...	८६	...	८
करिणी	...	१३६	...	२
करुणा	...	१७२	...	५
क्रमेक्रमे		५३	...	१५
कमाद्दैहिक	...	१६४	...	७
कल्हार		१८८	...	५
कचिद्	...	१४०	...	५
कचित्	...	१६८	...	२
कचित्फलं	...	१७३	...	६
कचिद्गडुः	...	२७८		६
कचित्	...	३०६	...	७
कार्गणजित	...	१२६	...	११
काञ्चनाख्या	...	२५७	...	११
कामिनी	...	१२०	...	१२
कालस्तु	...	१८८	...	६
काश्मीर	...	८	...	६
किरीट	...	१८७	...	६
क्रिया	...	३४७	...	७
किलष्टभोजी	...	२०८	...	१
कीर्त्तिः	...	१०		१२
कीर्त्तिः		२०३		११
कुमार	...	१८२	...	८

[८]

श्लोक	पृष्ठ	पक्ति
कुक्षिरेताः ...	१० ...	८
कृतात्वाङ्गुष्ठ ...	८८ ...	७
क्लेशस्तु ...	१०० ...	११
क्लृप्ते ...	३४६ ...	१६
केशगण्ड ...	१७१ ...	८
केशस्तु ...	२८४ ...	२१
कोटिस्तत्र ...	१०७ ...	४
कोर्पराधः ...	१५ ...	६
कोर्परस्थिति ...	१५७ ...	१०
कोलाहलः ...	११६ ...	२
कोशगन्धी ...	२१ ...	५
कौशिकी ...	११५ ...	२
ग		
गजानां ...	३५० ...	६
गजाह्वया ...	१४३ ...	१०
गण्डे ...	३२८ ...	३
गडुः ...	२३६ ...	७
गडुः ...	,, ...	२०
गडुर्नाभे ...	३०७ ...	१६
गन्त्री ...	५६ ...	१५
गन्धावलिः ...	६ ...	१६
गन्धावलिर्मता ...	११७ ...	२
गरिष्ठा ...	११६ ...	१०
गलगण्डः ...	१८८ ...	१२
गलगण्डः ...	३२८ ...	६

[६]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
गले	३२८	६
ग्रीवापृष्ठे	३३३	३
गुणानां	२७६	६
गुर्वी	१५१	१०
गृहो	१३	१४
गोदा	५	१६
गोः पृथुः	८६	१२
घ		
घ्राणद्वारं	३३८	८
घूर्णनं	२०८	७
च		
चतुःशाखा	२२४	७
चक्षुर्गालकया	२३२	१६
चक्षुरोगः	१६५	४
चिबुके	१०६	११
चिबुके	३१	५
चिबुकस्य	२४४	१०
चेतसा	१३६	१३
छ		
छन्दोभंगो	३५८	६
छिदिः	१२७	४
छिन्नाः	२८३	२
छद्दश्च	३५२	६
छेदः	३४६	२

[१०]

श्लोक		पृष्ठ		पंक्ति
		ज		
जघने	...	२०१	...	१
जघने	...	३२६	...	१०
जंघागतः	...	४८	...	२
जंघागता	...	१२८	...	११
जंघायां	...	३३१	...	१४
जंघोपरि	...	३३४	...	१४
जरठा		३४१	...	१
जर्जरत्वं	...	२००	...	१५
जर्जराङ्गः	...	२२५	...	५
जर्जरास्तु	...	२८६		१३
जानुपृष्ठे	...	३३४	...	६
जान्वस्थि	...	१२६	...	६
जान्वोर्वृत्त	...	४७	...	१०
जान्वोरघोषा	...	१८४	...	१५
जान्वोरन्यतरे	...	१३०	...	१२
जिह्वाभेदः	...	१८१	...	८
ज्योतिषां	...	३५१	...	११
ज्योत्स्नी	...	१४८	...	४
		ज		
डुण्डुभादे	...	३४३	...	७
		त		
तण्डुः	...	१४७	...	२
तत्सन्निधौ	...	१७०	...	५

[११]

श्लोक		पृष्ठ		पंक्ति
तत्सन्निधौ	...	२१६	...	४
तत्सन्निधौ	...	२५८	...	१७
तत्पाश्वर्	...	३१७	...	१८
तथाविधाः	...	३२६	...	३
तदधस्तात्	...	१८०	...	२
तदन्तर्वर्तिनी	...	३७	...	१
तदधो	...	१४३	...	५
तदन्त्यांश	...	१५२	...	३
तदन्तराले	...	६५	...	१२
तदन्तिकस्था	...	६१	...	१४
तदधो	...	१६३	...	७
तदधःस्था	...	१६४	...	११
तदधस्तात्	...	२३५	...	१६
तद्वता	...	३०१	...	१७
तदग्रहः	...	१६३	...	८
तद्वन्ध	...	१४१	...	१३
तद्वानसौ	...	२७०	...	६
तदुपान्त	...	११८	...	६
तदुपान्त	...	२१५	...	६
तदूर्ध्व	...	६८	...	८
तदेव	...	३०१	...	६
तन्मध्य	...	१६२	...	१७
तन्मूल	...	१४८	...	६
तमस्तु	...	१०४	...	५
तरुप्रेक्षा	...	१३१	...	१०
तर्जनी	...	७५	...	२१

[१२]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
तर्जनी ...	६०	६
तर्जन्यग्र ...	६५	१७
तर्जन्यधः ...	७७	८
तर्जन्यधो ...	७७	१८
तलेषु ...	१६७	१७
तले ...	५६	१
तले ...	१२१	५
तस्मात् ...	३३२	३
तस्योपरि ...	२२१	३
तत्र ...	६३	२
तत्र ...	२२६	१५
तत्र ...	२४२	६
तत्र ...	२५६	११
तत्र ...	२६६	१०
तत्रापि ...	६५	४
तत्रैव ...	६७	११
तत्रैव ...	१०२	२
तत्रैव ...	१०६	१५
तत्रैव ...	१४६	१३
तत्रैव ...	२१४	२
तत्रैव ...	२१८	८
तत्रैव ...	२२२	५
तत्रैव ...	२५३	१६
तत्रैव ...	२६७	१३
तत्रैव ...	२६८	४
तत्रैव ...	३०३	१५

[१३]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
तत्रोपरि ...	१६६	५
तत्रोपरि ...	२२७	१६
तारामंडल ...	२३२	१०
तासां ...	३०६	७
तिस्त्रस्तु ...	१६६	६
तिष्ठन् ...	३४३	१२
तीर्थोपमत्वं ...	२०१	१२
तुलानी ...	१६३	१४
तृष्णानुगा ...	२३	१
तं परीवृत्य ...	७८	५

द

दन्तरोगः ...	१६४	१५
दन्तभंगः ...	२०६	५
दन्तभेदा ...	३५२	४
दमना ...	१५१	१५
दया ...	६	१३
दयार्द्रत्व ...	१६८	८
दक्षिणे ...	१३३	१५
दक्षिण ...	२६१	६
दक्षिणभ्रू ...	२१५	१
द्वारवन्धी ...	८	१७
द्विजानां ...	१८४	६
दीप ...	३५०	४
दीर्घिका ...	१७६	१२
दीर्घतराणि ...	३०४	२

[१४]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
दीर्घाकारो ...	२१७	१३
दुग्धा ...	१४६	६
दुग्धा ...	७	१२
दुर्गर्वः ...	१६०	४
दुर्गन्धि ...	३२	१७
दुर्वाकारा ...	२८१	१४
दुर्भगत्व ...	२०१	६
द्वे पुनस्तदधः ...	१६७	१
देविका ...	१५३	१४
दैवज्ञेन	३४६	१०
दैविका ...	१३२	८
दोर्मूलयो ...	४३	४
दोषो ...	६	७
ध		
धन्या ...	३६	६
धन्वनी ...	८३	११
धनिरङ्गुष्ठ ...	१४०	२
धनिला ...	६४	१६
धरणि	१५३	१६
धर्माधर्म	१	११
धर्मसंस्था ...	२०३	६
धर्मस्थिति ...	१७६	७
धावने ...	२०८	६
धूमस्थो ...	३४२	१६
धेनुका ...	६	३

[१५]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
	न	
नखयो	४८	१५
नयनान्त	५३	३
नयनावारके	१०४	१४
नवप्रिया	२२	११
नाडीनां	३३२	५
नाभेरुपरि	४५	८
नाभेरधस्तात्	४६	७
नाभेरुर्ध्व	३०६	१७
नाभे	३१६	११
नासा	२४	२
नासापर्यन्त	३३	१३
नासा	२३७	१४
नासान्त	२२३	८
नासान्ते	२२७	१०
नासाध्व	२२८	६
नास्तिक्यं	१७५	२
निजे	३३७	६
निबन्धप्रमोदः	२०१	१६
नित्यानित्य	१७२	३
नित्यस्त्री	१७३	४
नित्य	३२२	३
निम्नता	२७०	६
निम्नस्तु	२१६	११
निम्नश्च	२१७	३

[१६]

श्लोक		पृष्ठ		पंक्ति
निम्नस्तु		३०२	...	१८
निम्नो	...	२६२	...	१३
निरूप्य	...	३५८	...	१७
निर्गमे	...	३३७	...	१५
नीरोगिता	...	१३२	...	३
नीलाश्मनि	...	२०७	...	१२
नीलास्तु	...	३२३	...	२०
न्यूनता	...	३०५	...	५
न्यूनान्युना	...	१३५	...	७
नेत्रान्तात्	...	३५	...	२

प

पतिः	...	१००	...	४
पतिस्तत्रैव		१५६	...	१०
पद्मिनी	...	१४	...	१५
परमा	...	८७	...	११
प्रसिद्धिर्या	...	१३७	...	७
प्रतिरोधो	...	२१	...	७
प्रतिपत्	...	२१		६
प्रधानत्वं	...	१७२	...	१
प्रसिद्धिः	...	,,	...	१७
प्रमानुबन्ध	...	१६	...	५
प्रसन्नता		१६४	...	४
प्रहृत्वं	...	१६८	...	१६
प्रस्फुटा		१५०	...	६
परिवृत्तिः	...	३३२	...	१४

[१७]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
परिकलेदः ...	१७१	१५
परिरन्त्रकरी ...	१३	८
परिस्तीर्णा ...	१५४	४
परिधिः ...	,,	८
परिक्लेश ...	१०५	२
परोक्त ...	३४२	४
पलण्डु ...	१६१	१२
पश्चात्कृतिः ...	२०५	६
पाणिहृदा ...	६	१५
पादयोः ...	३३१	१६
पादयोः ...	३३६	२
पादस्थेन ...	३४४	१
पादस्य ...	१२२	११
पादे ...	३३६	७
पापं ...	१०	४
पायौ ...	३२६	१६
पार्श्वयोर्यदि ...	२४३	४
पार्श्वयोर्यदि ...	२४७	१५
पार्श्वयोः ...	२५८	४
पार्श्वयोर्नाभि ...	३१५	१७
पार्श्वयो ...	३१८	४
पालनं ...	२५४	५
पार्णि ...	११	६
पाशस्तु ...	१००	१७
पिपासाः ...	३४०	७
प्रियव्रता ...	६६	२

३ स्क० शा०

[१८]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
प्रियङ्गवी ...	१४७	१०
प्रियालिका ...	१५२	११
पीतं ...	२३०	१३
पीताभा ...	२७०	१३
पुरुष ...	२७०	१७
पुरोभाग ...	२६१	४
पूर्णकुम्भः ...	३५०	२
पूर्वार्धं ...	३३०	१६
पृथक् ...	२८८	२
पृथुले ...	३३६	१४
पृष्ठपृष्ठे ...	३३२	१०
पृष्ठे ...	३३०	३
पृष्ठभाग ...	१४६	४
पृष्ठा ...	१२४	१७
प्रेक्ष्यस्य ...	३४८	२
पैङ्गल्यं ...	२००	१२
फ		
फालसन्धौ ...	२२६	६
फालसन्धौ ...	२२६	१६
ब		
बद्धहस्तस्तु ...	३४१	१५
बलिप्रयं ...	३१४	१६
बहुचिन्ता ...	३००	१५
बहुवर्णा ...	८२	८
ब्रह्मचर्यं ...	१८२	११

[१६]

श्लोक		पृष्ठ		पंक्ति
ब्रह्मत्यागो		१७५	...	६
ब्रह्महत्यां	...	३२३	...	४
बालहृद्या		७	...	६
बालहृद्या	...	१३८	...	१२
बालः	...	१०१	...	६
बाल्ये	...	१७६	...	११
बाहुमूले	...	३१६	...	६
बृंहितत्व	...	१६७	...	८
		भ		
भागः	...	३२	...	६
भार्गवी	...	३६	...	२
भाविनी	...	२४४	...	१७
भुवं	...	३४३	...	१४
भुवोरूपरि	...	२६	...	६
भुवोरूपरि	...	३६	...	२
भूतिस्तदूर्ध्व	...	१५६	...	७
भ्रूगता	...	२३२	...	३
भ्रूमध्यात्	...	२१३		१०
भ्रूमध्यात्		२२२	...	१३
भौमदृष्टे	...	३००	...	१७
		म		
मकरः	...	१३	...	४
मण्डला	...	५	...	६
मतिः	...	६	...	५
मण्डलानि	...	५६	...	८
मदः	...	१०१	...	१३

[२०]

श्लोक		पृष्ठ		पंक्ति
मदयन्ती	...	१४१		२
मदाघूर्णा	...	५१	...	१
मदाघूर्णा	...	१५२	...	१४
मदिरा	...	४०	...	६
मधुवता	...	४१	...	६
मधुरं	...	३४०	...	१२
मधुदुहा	...	१०	...	२
मध्यमे	...	३३०	...	७
मध्यमां	...	१३६	...	१२
मध्यगास्तु	...	१२	...	७
मध्याद्	...	२२४	...	२
मध्ये	...	१३	...	२
मध्ये	...	२४२	...	१४
मध्ये	...	२५६		१७
मध्ये	...	२६५	...	१७
मध्यमा	...	६२	...	१२
मध्यमाग्र	...	६५	...	७
मध्यमा	...	१५३	...	५
मन्दजिह्वः	...	१६६	...	३
मन्दप्रदीप	...	१७८	...	७
मन्युरावपनं	...	१६२	...	६
मन्दा	...	४७	...	३
मन्दोष्णदा	...	६३	...	७
मग्महेला	...	८	...	७
मन्दाकारश्च	...	२८	...	१३
मनुस्तदूर्ध्व	...	१५५	...	१६

[२१]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
मनोरमा	१४१	७
मनोबन्धनी	१४	३
मर्त्यभाषा	१५	८
मराल	४८	२
मलापहा	१४	४
मलावेष्टन	२०४	१
मलिनत्वं	१४३	१३
मलिष्टत्वं	५	५
मस्तक	१४५	६
महा	१३	१०
महागजेषु	२०२	४
महाजवा	५	८
महाजवा	३२	१४
महामति	६	१३
महामति	१६	१
महागजा	७	४
महामनुः	८	१३
महिषी	१४१	६
मही	६०	१८
महोत्पातो	५७	४
महोरस्कः	१४	३
मातुः	१७	१०
माधुय	२०७	२
मानदा	२२३	१
मान्द्य	२१०	१०
मान्यपूजा	२०७	५

[२२]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
मानुष्यं	२०८ ...	१२
मानोदण्ड ...	१८२ ...	१४
मामकीनः ...	१२७ ...	१४
मार्त्तण्ड ...	१४ ...	४
माला ...	२०६ ...	१६
मालाकरण ...	२०३ ...	५
मालिन्यं ...	१८१ ...	३
माव्याख्यातुः ...	३५८ ...	११
माहाधनु ...	१२ ...	३
मांसी ...	१२ ...	११
मुखे	३२७ ...	६
मूलदेशाद् ...	६८ ...	६
मूलं ...	६७ ...	८
मृत्रयन्	३४० ...	५
मेचकः ...	१४४ ...	४
मेदुरा ...	६ ...	११
मोचिका ...	१४४ ...	१२
य		
यश्च ...	२७२ ...	५
यश्च ...	२७२ ...	१२
यश्च ...	२७७ ...	५
यश्च ...	३४५ ...	३
यतिः ...	१६० ...	६
यतिकृत् ...	११० ...	१६
यथेष्ट ...	६४ ...	८

[२३]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
यद्वस्थः ...	७२ ...	१७
यद्वस्थः ...	३४४ ...	१८
यद्यन्मन ...	२५४ ...	६
यदि ...	१७६ ...	६
यदि ...	२५५ ...	६
यदि ...	२६४ ...	१५
यदि ...	३५३ ...	१६
यदि ...	३५४ ...	१६
यवकया ...	१४० ...	६
यविष्ठा ...	७ ...	१६
यविष्ठा ...	१५६ ...	२
यवीयस्तन्मृतिः ...	१६४ ...	१३
यस्तन्न ...	२७१ ...	१६
यस्यास्ति ...	४४ ...	१७
यस्य ...	२८८ ...	१२
यस्य ...	२८६ ...	२
यस्य ...	२८६ ...	७
यस्य ...	२८६ ...	१५
यस्य ...	२६७ ...	३
यत्र ...	३५७ ...	२
या कपोल ...	३० ...	१६
या कनिष्ठां ...	१६८ ...	१५
या कण्ठे ...	२७५ ...	१
या कण्ठ ...	२७८ ...	१८
या कृष्ण ...	२७६ ...	१४
या चक्षु ...	२३८ ...	७

[२४]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
या जिह्वामूल ...	२४७	६
या तत्रैयोत्तरांश ...	६७	४
या तदूर्ध्व ...	६८	१५
या तत्रैव ...	२१३	२
या तत्रैव ...	१७६	६
या तत्रैव ...	२२६	२
या तत्र ...	२७८	८
यातत्र ...	२८२	६
यादर्दुर ...	११७	२
याधरभ्रूगता ...	२३३	८
या नासा ...	२३६	१२
या नासा ...	२५७	२
या पुनर्नासिका ...	२३८	१८
या पुनाश्चबुकं ...	२४०	५
या प्रभृतिः ...	२६३	१५
या प्रोक्ता ...	११३	६
या बाहुमूलं ...	१७८	१५
या वा ...	२५६	२
या वा ...	२६२	५
या वाधा ...	२६३	१६
या वा ...	२६६	१४
या वा ...	२६८	१८
या वा ...	२७५	१२
या त्रिष्टुत् ...	६१	१८
या वै ...	२६	१६
या स्यात् ...	६६	५

[२५]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
या स्यात् ...	१२० ...	५
या स्यात् ...	६६ ...	१२
या स्याद्धः ...	७६ ...	४
या सुषिस्तत्र ...	२६६ ...	४
या हनुप्रदेश ...	३० ...	८
या हारस्थान ...	४१ ...	१७
यात्र ...	२६४ ...	१५
यात्रैवोर्ध्व ...	२६५ ...	१२
यात्रायां ...	३५१ ...	४
युक्ता ...	६४ ...	१५
युञ्जन्मनितुः ...	३५४ ...	३
युद्धे ...	४४ ...	८
युद्धस्पृहा ...	२०६ ...	२
येषां ...	२८५ ...	५
योनिस्तु ...	४५ ...	१३
यो मध्यपर्व ...	१४६ ...	२
यो वा ...	२६१ ...	१६
यो वा ...	२६२ ...	६
र		
रक्तश्रुतिः ...	१८४ ...	३
रक्ता ...	१४० ...	१३
रजो ...	१०३ ...	७
रतिप्रदा ...	६ ...	७
रतिप्रदा ...	८६ ...	१७
रतिर्दुःख ...	२०४ ...	६
रतिरङ्गुष्ठ ...	१४२ ...	४

४ स्क० शा०

[२६]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
रथनेमि ...	१८७ ...	१२
राजपीडा ...	१८६ ...	७
राजी ...	६३ ...	२०
रुता	१५८ ...	२
रुधिरस्त्राव ...	३३८	४
रेखा ...	८६ ...	२
रेखान्तरस्य ...	११७ ...	१७
रेखा ...	२७२ ...	१८
रेखात्रयं ...	३०४ ...	१८
रेखा ...	३२१	१०
रेखास्त्वधा	३२४ ...	६
रेखा	३५६ ...	१०
रेखाणां ...	३५८ ...	३
रेतसः ...	२०२ ...	१२
रोचिष्मती ...	१०	६
रोमत्थवृत्तिता ...	२३ ...	६
रोमकूपाः ...	५२ ...	१२
रोमसन्धौ ...	५४ ...	१८
रोमाणि ...	३०३ ...	६
रोहिष्ठा ...	८ ...	३
रोहिणी ...	७० ...	२
रोहिणो ...	१३६ ...	६
रोहितं ...	१६१ ...	१०
रोहिष्ठा ...	१६५ ...	२
	ल	
लम्बिनी ...	१०८ ...	१२

[२७]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
ललाट ...	२८ ...	२
ललाट ...	५० ...	२
लक्षणानि	३४५ ...	११
लाक्षा ...	६ ...	१७
लिङ्गमाला ...	२०१ ...	८
लूता ...	७ ...	१४
लूतान्त्यपर्व ...	१५२ ...	७
	ब	
वक्रोक्ति ...	२३ ...	३
वदन्ति ...	३४१ ...	६
वयस्या ...	२२ ...	६
वयाज्ञानं ...	१६० ...	६
वर्णद्वयस्य ...	२६५ ...	४
वर्णः ...	३५६	७
वज्र्यास्तु ...	१२ ...	६
वर्तमान ...	३०० ...	३
वरिष्ठा ...	६१	८
वरिष्ठा ...	६ ...	६
वसनं ...	२०६ ...	७
वसुमित्रार्यमा ...	६ ...	३
वसुप्रेक्षा ...	१३६ ...	४
वसुध्नी ...	१४२ ...	१५
वसुभद्रा ...	१६	५
वसु ...	३४८	१३
वस्तुना ...	३४८ ...	८
वक्षःस्थले ...	३२८ ...	१२

[२८]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
वाचां ...	१७२	६
वाणिज्य ...	१६६	४
वामे ...	३५०	६
वामभूसन्निधौ ...	२२०	१३
वामभू ...	२२८	१५
वामा ...	१८	२
वाम ...	३३१	३
वाम ...	३३६	१३
वाम ...	५६	८
वामिता ...	१८५	६
वायो ...	१६७	६
वारिरूपर्धा ...	१७५	१०
वालिका ...	१२२	२
वास्तोष्पति ...	२४	१
व्यावृत्तनेत्रः ...	४०	१०
विकारावस्थिता ...	३३	२
विचित्र ...	२६४	६
विच्छिन्ना ...	११	११
विद्योत्तमा ...	२३	५
विद्योत्तमाना ...	१८	४
विद्रम ...	१२३	२
विन्दुजालं ...	२३१	६
विरुद्धा ...	८४	५
विशिष्टधीः ...	२०	१०
विशुद्धा ...	१११	६
विशुद्धा ...	१३२	८

[२६]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
विशेषावगतिः ...	३४७	११
विशेषावगमा ...	१६६	६
विशोधनी ...	२३	११
विंशत्वत्सर ...	२६०	२
विहङ्गम ...	१५	१०
वीरद्रुहा ...	१७	१४
वृषणस्य ...	११	५
वृत्तिवश्यः ...	२१	११
वृत्ताकार ...	१४	११
वेतसानुगतिः ...	२३	१३
वेदनिन्दकः ...	१६७	८
वैराग्य ...	१८६	१०
श		
शङ्कुरावपनं ...	७	२
शङ्कुरावपनं ...	१२३	१०
शमो ...	६	६
शत्रुभङ्गः ...	१०८	६
शत्रु बन्धुषु ...	२००	४
शत्रूणाम् ...	२००	२
इमश्रण्यर्द्धगता ...	३१	१
इलक्षणाश्चेद् ...	२४१	१४
इलेष्मातको ...	८	१५
इवभक्षणं ...	१८०	११
शास्त्रात्रययुता ...	२२१	१५
शाखासहस्रं ...	२४८	३
शिप्रगताः ...	२४०	१५

[३०]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
शिक्षिता ...	८	५
शीघ्रयाचित्व ...	१८३	२
शुभग्रहः ...	२०५	१५
शुभास्याद्धूम ...	६०	११
श्रीवल्ली ...	८	१
श्रीभङ्गो ...	१६५	१५
श्रोत्रस्पृशा ...	३३६	८
	स	
सङ्कल्पः ...	११	१
सत्वं ...	१०३	१६
सधर्मा ...	२६२	३
सन्धि ...	३२०	१८
सन्निधौ ...	३४	७
सर्वनिन्दा ...	१८६	१६
सर्वा ...	३०६	४
सर्वानपि ...	४५	१
सर्वप्राज्ञ ...	२१	२
सरोज ...	१८८	३
सव्येतर ...	२२५	१६
सव्येतरा ...	२१२	८
सस्यनिर्गत ...	१६	१५
स्तनयोरंतरा ...	६०	४
स्तनयोः ...	३२८	१६
स्थलेष्वभिष्टवं ...	२१०	२
स्पर्धा ...	२००	६
स्फुरन्त्यः ...	३२५	६

[३१]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
स्फुरत्	१८	६
स्फुटास्तु	२५३	६
स्यात्कीलहत्	६०	२
स्यात्पवित्रतनुः	८७	१८
स्वल्पज्ञता	१८६	२
स्वरूचिः	१६३	२
स्वस्तिकं	३४२	११
स्वरतोऽधः	३३८	१४
स्वच्छन्दं	३०८	६
स्वयं	१७	६
स्वर्गन्धा	१६	७
स्वमी	१५	२
स्वराड्	१२	५
स्वरूपा	२२	५
स्त्रीशालिता	३१५	४
सामवाहा	१७	८
सारद्रावः	८	११
साविष्णुगीः	६०	१६
सिरातु	१६२	६
सिरामग्नोः	३२६	१३
सिरावन्धः	३२७	१४
सिंहिका	१५५	६
स्निग्धप्रियः	१६	११
सुखं	१८५	७
सुप्रसन्नमुखः	४६	७
सुक्ष्मा	३६	६
सोद्वेद	१६	१

[३२]

श्लोक	पृष्ठ	पंक्ति
सोमिस्तत्रैव ...	१५० ...	२
सोष्मा ...	४८ ...	६
सौकुमार्य ...	१६६ ...	६
सौहार्द ...	२०४ ...	११
संवीत ...	२२ ...	३
संयोज्य ...	३०० ...	१६
ह		
हनादूर्ध्वमुखी ...	२३३ ...	१४
हनौया ...	१०६ ...	७
हनौ ...	२३१ ...	१६
हनौ ...	२३४ ...	६
हनुनासा ...	१३ ...	६
हनुप्रिया ...	१७ ...	२
हास्तनी ...	१३ ...	१२
हस्तयोर्वहु ...	५१ ...	१०
ह्रस्वाकार ...	१७४ ...	४
ह्रया ...	१४२ ...	८
हारभागे ...	५८ ...	१४
हारा ...	६ ...	१
हेतिका ...	६ ...	५
हेमवल्ली ...	८७ ...	५
हेमप्रिया ...	१६ ...	११
होमावती ...	७ ...	८
क्ष		
क्षमागुणो ...	१८५ ...	१३

इति स्कन्दशारिरकस्य अनुक्रमणिका समाप्ता ।

शुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
केवलथो	केवलथो	१	१५
विना	विना	२	४
पायः	पायं	२	५
शरीर	शारीर	२	८
वदथमाण	वदथमाण	४	१०
सम्प्रभा	सप्रभा	५	७
कोपरी	कोर्परा	७	५
त्रोटजं	त्रोटनं	११	१६
अनुमानिक	बानुमानिक	१४	५
लवका	लवकी	२२	५
विदूषतः	विदूषितः	२३	५
प्रेक्ष्य	प्रेक्ष्य	२५	६
नियमः	नियमः, कश्च प्रेक्षकः	२५	८
गोचरण	गोचरग	२६	२
तस्यातु	तस्यास्तु	२८	१४
रम्या	रम्यः	२८	१६
प्रतिज्ञाया	प्रतिज्ञायाः	२९	१४
पुरुषस्यावस्थिति	पुरुषस्यावस्थिति	३०	६
अनेन	अनेन	३१	१
गण्डाधो	गण्डाधो	३१	१८
सम्बद्ध्य	सम्बध्य	३२	१
दैवगते	दैवगते	३३	१
नाशा	नासा	३३	१५

१ स्क० शा०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
अन्यथा	अन्यथा	३४	३
शतायुष्टव	शतायुष्ट	३६	८
तदन्तर्भाग	तदन्तर्भाग	३७	३
तदन्तर्भाग	तदन्तर्भाग	३७	३
अस्यार्थः	अस्यार्थः	३८	२
भविष्यति	भविष्यति	३९	१४
शिल्पादि	शिल्पादि	४१	१४
परिवर्त्तते	परिवर्त्तते	४२	३
योगाभ्यासशीलत्वं	योगाभ्यासशीलत्वं	४३	१
तस्या	तस्याः	४३	६
प्रयुत	प्रत्युत	४३	१०
वाक्यार्थः	वाक्यार्थः	४३	१३
सर्वत्र	सर्वत्र	४३	१४
स पां	सर्वेषां	४४	४
स्वासूत	स्वासूत	४४	१०
नामपीति	नामपीति	४४	११
सङ्गतः	सङ्गतः	४४	१३
तथामत	तथागतः	४४	१४
प्रेरणाथ	प्रेरणाय	४४	१४
शिखाद्	शिखा	४७	४
रुफुरन्	रुफुरन्	४८	६
मूलभागे	मूलभागे	४८	१५
कण्ठेः	कण्ठे,	४९	१३
पादाङ्गुलाच्चिति	पादाङ्गुलीच्चिति	५२	४
पुरुषः	पुरुषः	५२	१०

[३]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
मूर्खतात्वं	मूर्खतात्वं	५५	७
करमन्य	करमध्य	५५	६
इत्यनेन	इत्यनेन यानि यान्यभी- प्सितानिफलान्येतस्य		
	पुरुषस्य	५५	१५
महात्पातो	महोत्पाता	५७	६
मध्यपर्वगा	मध्यपर्वगा	५७	१४
षष्ठा	षष्ठी	५६	५
कण्ठका	कण्ठिका	५६	६
शिखात्रययो	शिखात्रयो	६०	१४
जनयाः	जनया	६३	१५
सपेदिर्भागता	[? सपेदिर्भागता]	६४	७
मध्यपर्व	मध्यपर्व	६४	१०
स्थानादुपर्युपर	स्थानादुपर्युपरि	६४	१६
यशा	यशो	६५	४
दाष	दोष	६५	१३
वचुल	वर्तुल	६५	१७
प्रतिष्ठ्युच्यते	प्रतिष्ठेत्युच्यते	६६	१
युवं	यैवं	६६	१
वाग्रेर्वैव	वाग्रेखैव	६६	१२
सर्दा	सर्वदा	६७	१५
लादारभ्य	मूलादारभ्य	६८	१२
चणं	च यैवं	६८	१४
परिमितं	परिमितं	६६	१६
चाकरतल	या करतल	६६	१६

[४]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
तदूर्ध्वस	तदूर्ध्वस	७१	१४
पारमाणे	परिमाणे	७२	२
प्रेक्ष चेति	प्रेक्ष्य चेष्टा चेति	७२	१४
मादिशेत	मादिशेत्	७२	१८
रागोत्पत्ति	रोगोत्पत्ति	७३	२
प्रेक्षका	प्रेक्षको	७३	१३
शाभनाकारः	शोभनाकारः	७३	१३
सः स	स स	७५	१८
नामेति	नामेति	७६	१४
रक्तपटादानाम्	रक्तपटादीनाम्	७६	१५
चाराणां	वीराणां	७७	१
दवद्यम्	दनवद्यम्	७७	५
रूपेति	रूपेति	७७	१३
प्रियप्रदत्व	प्रियप्रदत्व	८०	१७
अङ्गुष्ठान्तरम्	[अङ्गुष्ठान्त ?:]	८१	५
अङ्गुष्ठग्रमुखान्तरस्था	अङ्गुष्ठग्रमुखान्तरस्था	८१	१०
ईदृश्या	ईदृश्यो	८१	१६
अधो	अधोभागो	८२	३
मनाहराः	मनोहराः	८२	८
वर्धराङ्गयः	वर्धराङ्गयः	८२	१०
प्रवृत्ति	वृत्ति	८२	१३
राजद्वयं	राजद्वयं	८३	८
दारिद्र्यमपि	दारिद्र्यमपि	८४	३
दीर्घाङ्गीति	दीर्घाङ्गीति	८६	१
रित्यर्थः	रित्यर्थः	८६	३

[५]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
दार्घ	दीर्घ	८६	५
थस्याः	यस्याः	८७	१३
तजनीं	तर्जनीं	८७	१८
कल्प्येते	कल्प्येते	८८	५
अङ्गुष्ठस्योर्ध्वपर्वणीति	अङ्गुष्ठस्योर्ध्वपर्वणीति	८८	१५
सुदडा	सुदढा	८९	४
शाधस्था	शाधःस्था	९४	३
क्वचित्तिहि	क्वचित्तिहि	९४	५
किमुतान्य	किमुतान्ये	९४	९
न्यादाय	व्यादाय	९५	१७
लक्षश्माह	लक्षमाह	९६	६
कमठस्वास्तिः	कमठ ? ध्वस्तिः	९७	५
स्त्राणामेवेदं	स्त्रीणामेवेदं	९८	६
अस्यायमर्थः	अस्यायमर्थः	९९	७
तुखधारणे	तुरवधारणे	९९	१०
सताषु	सतीषु	१००	१
मृदुगर्भा	मृदुगर्भा	१००	७
अलस	अलसा	१०२	१
सद्गत	तद्गत	१०३	५
माता	मता	१०६	१६
रागत	रोगत	१०८	९
स्यादि	स्यादि	१०८	१०
उन्मुखा	उन्मुखी	१०९	८
द्रक्षेयते	द्रक्षेयते	१०९	९
शिवम्	शिवाम्	१०९	१७

[६]

मशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
यागं	योगं	१११	३
याजनीयः	योजनीयः	१११	४
पुरुषस्य	पुरुषस्य सुन्दरत्वंच	१११	५
मध्ये	मध्ये	१११	१२
समूहाभिरत	समूहानभिरत	११३	३
रात्मीयैरेव	रात्मीयैरेव	११३	१७
पार्थवं	पार्थवं	११४	८
चेदन्न	चेन्न	११५	१२
रेखान्तरस्य	रेखान्तरस्य-	११७	१८
प्रवृत्ता	प्रवृत्ताया	११७	१८
[? तथा]	[? तथा]	११९	१२
पश्यन्ताख्या	पश्यन्त्याख्या	११९	१५
न्यधुना	न्यधुनो	१२१	३
भवेत्	भवेत्	१२२	११
पूर्व	पूर्व	१२३	१२
व्याहारात्	व्याहारात्	१२३	१६
त्यस्यार्थः	त्यस्यार्थः	१२४	१९
पाप्पर्यन्त	पार्णिपर्यन्त	१२५	१८
मापतति	मायतेति	१२६	३
स्वरविकारो	स्मरविकारो	१२६	१५
प्ररोराहादौ	प्ररोहादौ	१२७	१०
प्रपुक्तश्च	प्रयुक्तश्च	१२७	१२
समवर्त्तन	समावर्त्तन	१२८	३
तदकालता	तदकालतो	१३०	१
एथाऽर्थः	एषोऽर्थः	१३१	१२

[७]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
मेघवर्णा	मेघवर्णा	१३१	१२
यतिव्रता	पतिव्रता	१३३	५
दृश्यन्ते	दृश्यते	१३५	७
प्राप्नोति	प्राप्नोति	१३५	१३
मध्यम	मध्यम	१३२	१०
मूल	मूल	१४२	५
तस्य	[तस्याः]	१४२	८
यद्यवा	यद्यद्वा	१४२	१२
पार्श्वामिमुखा	पार्श्वामिमुखी	१४५	२
संसारान्नित्यं	संसारान्नित्यं	१४६	१३
अधामुखी	अधोमुखी	१४९	१०
तर्जनामूल	तर्जनीमूल	१४९	१४
पुनर्मध्यमा	पुनर्मध्यमा	१५१	३
कर्मन्दिधाः	कर्मन्दिधीः	१५१	४
यावत्	यावत्	१५२	९
परिस्तीर्णा	परिस्तीर्णा	१५४	३
तत्सूचयता	तत्सूचयती	१५४	१०
मूलभूमौ	मूलभूमौ	१५५	१
मुपाश्रयेत्	मुपाश्रयेत्	१५७	९
कर्मगामिना	कर्मगामिनी	१५८	१२
क्लेश	क्लेश	१६०	१
भोगानां	भोगानां	१६४	८
चेयमस्मिन्	चेयमस्मिन्	१६८	१२
चरुणा	चरुणी	१६९	११
चरुणा	चरुणी	१६९	१६

[८]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
क्रमेणाकानाञ्च	क्रमेणोक्तानाञ्च	१७१	६
ग्रहत्याग	गृहत्याग	१७५	८
व्युपद्रव	[? कव्युपद्रव]	१७५	१३
इत्यर्थः	इत्यर्थः	१७७	१५
फलमसाभाग्य	फलमसौभाग्य	१७९	१५
अक्रा	अक्रा	१७९	१५
नाप्य	नाट्य	१८२	४
नाप्य	नाट्य	१८२	५
झटिता	झटिती	१८२	७
सर्वेष्विति	सर्वेष्विति	१८२	१२
स्फोटः	स्फोटः	१८४	१
रुचिरा	रुचिरा	१८४	१५
क्षमानामपराधे	क्षमानामपराधे	१८५	१४
वेशा	वशा	१८६	७
यक्षादि	? यक्षादि	१८६	११
क्लेश	क्लेश	१८७	५
अभ्यूह्या	अभ्यूह्या	१९१	९
नामाज्ञातवस्त्री	नामाज्ञातस्त्री	१९१	९
रोगिस्त्वं	रोगित्वं	१९३	४
शिराबोधः	सिराबोधः	१९४	६
पार्ष्णि	पार्ष्णि	१९६	९
कस्याच्चदपि	कस्यचिदपि	१९९	१०
अनिष्ठुरत्व	अनिष्ठुरत्व	२००	८
सौहार्द	सौहार्द	२०१	१६
द्युतः	द्युतिः	२०४	४

[३]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
विकलवा	विकलवो	२०४	१०
द्वयमेतत्	द्वयमेतत्	२०७	१
योऽथा	योऽथा	२११	८
साधार	ताधार	२१२	३
कथ	कथय	"	५
नीरोगत्	नीरोगत्वं	२१३	१३
चित्	क्वचित्	२१४	९
सन्धा	सन्धौ	२१५	३
भ्रूवल्ल	भ्रूवल्ली	"	४
सूचयतीति	सूचयतीति	"	१२
वर्त्तिनां	वर्त्तिनी	२१६	३
ज्याति	ज्योति	२२०	१०
प्रदेशशेषः	[प्रदेश ! विशेषः]	२२४	१६
सामान्य	सामान्य	२२६	११
वर्त्तना	वर्त्तनी	"	१८
भूसन्ध्योर्मध्ये	भ्रूसन्ध्योर्मध्ये	२२७	२
दाष	दोष	"	९
इवाकारो	इवाकारो	२३३	३
प्रोन्मिषतीति	प्रोन्मिषतीति	२३६	६
क्वचित्	क्वचित्	२३७	१०
आयु	आयुः	२३८	१४
तत्परता	तत्परता	२४१	३
निराक्षितव्येति	निरक्षितव्येति	२४४	४
भागादानां	भागादीनां	२४५	७
बौगिकः	यौगिक	२४५	१०

२ स्क० शा०

[१०]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
पासवश्यात्	पारवश्यात्	२४८	१६
उपयुक्त	उपर्युक्त	२४९	१२
बन्धका	गन्धका	२४९	१६
यथा	यथा	२५१	७
कश्चिद्धा	कश्चिद्धी	२५५	२
मले	मूले	२५५	२
जिह्वाप्रे	जिह्वाप्रे	२५८	८
स्फुटि	स्फुटि	२५८	१४
वयमारभ्य	वय आरभ्य	२६०	५
सत्त्वामात्रेण	सत्त्वामात्रेण	२६०	८
तद्विवस	तद्विवस	२६४	८
भ्राजानि	भ्रजानि	२६६	१
गडुः	गडुः	२६६	१२
ऊर्ध्वधिः	ऊर्ध्वधिः	२६७	३
गोलकोर्ध्वभागे	गोलकोर्ध्वभागे	२६७	१८
यस्य	यस्य	२७२	१
भूपतेः	भूपतेः	२७३	१२
तत्सर्व	तत्सर्व	२७४	१०
फले	फलेषु	२७४	१८
मप्यस्या	मप्यस्या	२७५	६
फलमाह	फलमाह	२७६	४
शाचन्ति	शोचन्ति	२७८	७
कण्ठस्थं	कण्ठस्थ	२७९	१
यस्य	यस्य	२७९	११
प्रकर्षण	प्रकर्षेण	२७९	२१

[११]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
कि	किर्मथ	२८०	२
पर्यन्तता	पर्यन्तता	"	१८
दात्मना	दात्मनो	"	२१
विषयेभ्यः	विषयेभ्यो	२८४	१
मनसा	मनसो	"	५
सम्पदव	सम्पदैव	"	६
कारण	करण	"	११
देवक्षतादिषु	देवतादिषु	"	१५
(?) काराः	भस्माकाराः	२८७	४
विशकलि	विशकलित	"	१९
दाषस्तनौ	दोषस्तनौ	२८९	१०
भिन्नस्त्वीनां	भिन्नरुचीनां	२९०	२०
लाकानां	लोकानां	२९०	२०
फलमस्य	फलमस्या	२९३	४
पुरुष	न पुरुष	२९६	७
तथा	तथा	२९७	१३
वगन्तव्यः	वगन्तव्यः	२९९	४
रक्तता	रयुक्ता	२९६	१२
पृथक्क्रमात्	पृथक्क्रमात्	३००	४
हरेणश्वेषु	हरणेश्वेषु	३००	६
मस्थितिः	[? स] मस्थितिः	३०१	६
साधुः	साधु	३०१	११
अकण्डूति	कण्डूति	३०२	२
प्रसिद्धं	प्रसिद्धिः	"	१८
दधः	दधः	३०३	१६

[१२]

		पृष्ठम्	पंक्तिः
अशुद्धम्	शुद्धम्		
रोम	रोग	३०५	२
विरोधतः	विरोधतः	३०५	५
भषो	[१ भवेत्]	३०५	८
अप्रयुद्धगतिश्च	अप्रयुद्धगतिश्च	"	१४
लक्ष्मा	लक्ष्मी	"	१४
गडुनाभे	गडुर्नाभे	३०८	१
भवताति	भवतीति	३०८	३
तोटना	त्रोटना	"	५
गडुर्भवेत्	गडुर्भवेत्	"	७
तत्प्रियङ्गुरणा	तत्प्रियङ्गुरिणी	"	११
व्यासता	व्यापृता	३११	९
संहार	संस्कार	३१२	३
रूपेक्षा	रूपेणा	"	२१
दःखस्य	दुःखस्य	३१३	३
न तद्	नैतद्	"	१३
पसुखमूर्च्छाया	पसुखमूर्च्छायां	३१३	१४
विराधः	विरोधः	३१४	३
प्रयुक्ता	प्रयुक्तो	३१४	४
कारण	करण	"	१९
सन्धेच्छा	सन्धेया	"	१४
सा भवेत्	भवेत्	३१५	८
शब्वादि	शब्वादि	"	१४
यावदामुखगतं	यावदायुरवगतं	३१६	१
इद्वैव	इद्वैव	"	७
चिरात्	अचिरात्	३१६	१४

[१३]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
अत्रोच्यते	अत्रोच्यते	३१७	५
दोषा	दोषो	"	१०
आ	श्री	"	१५
विराध	विरोध	"	१७
प्रयोगे	प्रयोगे	३१८	१०
[? उ] [? उ]	हमूलाच्चतुरङ्गुलमुपरिःपिटकादि	३१८	१२
लक्षणोविकारस्तस्यैतत्फलं			
सूलगता	मूलगता	३१९	१३
स्वाभाविका	स्वाभाविकी	"	१४
तस्य	तच्च	३२०	६
महिषा	महिषी	"	८
वाहाः	वाहोः	३२१	१
काट्ठ्	कीट्ठ्	"	२
अन्या	अन्यो	"	३
विकारणत्रयेण	विकाराणां त्रयेण	"	५
प्राक्ताः	प्रोक्ताः	"	१४
चैतावता	न चैतावता	३२२	१८
काश्चन	[? केचन]	३२३	४
रक्तस्थ	रक्तस्य	३२४	३
त्यभीष्ट	भीष्ट	"	४
स्त्रीणां	स्त्रीणां ? तु	"	७
यदा	यदा यदा	"	१२
धारणायम्	धारणीयम्	"	१५
श्री	स्त्री	"	"
व्यतितरेक	व्यतिरेक	३२५	३

[१४]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
निजा	निजो	३२६	७
ममोन्मना	ममोन्मना	"	१८
यदि सिरा	यदि [मुखे] सिरा	३२७	८
महति	नित्यशः महति	३२७	९
मे...श्चयेत्	मेतद्विनिश्चयेत्	३२८	९
वक्षः	वक्षःस्थल	३२८	१४
मथुन	मैथुन	३२९	१५
वाहूभौ	वाहौ	३३१	३
क्रूरचार्या	क्रूरचर्या	"	१४
पर्य	पर्व	३३२	३
वेद्यानां	विद्यानां	"	६
रेकताभिः	रेताभिः	"	८
विज्ञानां	विद्यानां	"	१२
शुक्ला	शुभा	३३३	९
करस्वेन	करस्थेन	३३८	१२
तत्रापि	तत्रापि [? मृति]	३३९	३
एकेतैव	एकेनैव	"	१०
पृच्छति	पृच्छति	३४०	५
झटिता	झटिती	"	१५
परोक्तमनु	परोक्तमर्थ	३४२	४
मथ	मर्थ	"	६
यदि	यदि	"	१४
क्ष	प्रेक्ष	"	१७
ता	कं	३४३	१
सन्दृष्टौ	सन्दृष्टौ	"	३

[१५]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
तदृष्टौ	तदृष्टौ	३४३	४
अविप्रेक्ष्य	अपिप्रेक्ष्य	३४४	५
भोग योग्यं	भोग योग्यं	३४५	७
तत्र	तत्र [? न]	३४६	५
ला	[? स्व]	३४७	१३
गतः	गतम्	"	१३
	जननं	३४८	८
स्यतु	मरणस्यात्तु	"	१४
ध्रुवम्	ध्रुवम्	३४९	२
प्रभिभेति	प्रतिभेति	"	१८
तटस्थानि	तटस्थादि	"	१८
सन्दृष्टा	सन्दृष्टौ	३५१	१
यात्रा	यात्रा	३५१	२
यात्रायां	यात्रायां	"	४
स्वाप्न	स्वाप्नः	"	९
स्वमति	स्वमृति	"	९
यदि	यदि	३५३	६
पुञ्जन्म	पुञ्जन्म	३५४	३
दृष्टा	दृष्टा	३५५	१२
स्यैरेव	स्यैरेव	"	२०
वर्णं	वर्णो	३५६	१२
प्रेक्षकस्यदृष्टिः	प्रेक्षकस्य	३५७	७

* इति *

1	...	...	...
2	...	...	...
3	...	...	...
4	...	...	...
5	...	...	...
6	...	...	...
7	...	...	...
8	...	...	...
9	...	...	...
10	...	...	...
11	...	...	...
12	...	...	...
13	...	...	...
14	...	...	...
15	...	...	...
16	...	...	...
17	...	...	...
18	...	...	...
19	...	...	...
20	...	...	...
21	...	...	...
22	...	...	...
23	...	...	...
24	...	...	...
25	...	...	...
26	...	...	...
27	...	...	...
28	...	...	...
29	...	...	...
30	...	...	...
31	...	...	...
32	...	...	...
33	...	...	...
34	...	...	...
35	...	...	...
36	...	...	...
37	...	...	...
38	...	...	...
39	...	...	...
40	...	...	...
41	...	...	...
42	...	...	...
43	...	...	...
44	...	...	...
45	...	...	...
46	...	...	...
47	...	...	...
48	...	...	...
49	...	...	...
50	...	...	...

...

